НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ • ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ

АРХЕОЛОГІЯ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ – ЗАСНОВАНИЙ У 1947 р.
ВИДАЄТЬСЯ ЩОКВАРТАЛЬНО

КИЇВ • 4•2024

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE • INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY NAS OF UKRAINE

ARHEOLOGIA

SCIENTIFIC JOURNAL – FOUNDED IN 1947
FREQUENCY: QUARTERLY

KYIV • 4•2024

ЗМІСТ

CONTENTS

Дискусії

Discussions

Історія науки

History of Science

Хроніка

News Review

УДК: [902.67:904.4](477.73)"652"
https://doi.org/10.15407/arheologia2024.04.005

© A. S. KUSHNIR, I. M. SHEIKO,
R. O. KOZLENKO, Zh. M. MATVIISHYNA* 2024

RESULTS OF PALAEO-SOIL STUDIES OF OLBIA IN THE CONTEXT OF EARLY URBANISATION PROCESSES IN THE NORTH-WESTERN BLACK SEA REGION

The article is focused on the results of geoarchaeological research of ancient Olbia[1]. On the basis of field and laboratory (micromorphological and physicochemical analyses) studies of modern and buried ancient soil, the natural factor in the formation of the classical settlement of Olbia within the Dnipro-Buh estuary is analysed. A brief historical and archaeological note on the urbanisation processes in Olbia Pontica is added.

Keywords: Olbia Pontica, palaeogeography, urbanisation, palaeo-soil studies.

Introduction

Reconstruction of the Holocene paleogeographical history and the causal relationships in the process of colonisation of the Northern Black Sea region during antiquity requires understanding both the general relationships between space and humanity and specific natural and social factors.

Olbia, one of the largest poleis founded on the northern shore of the Black Sea, in the delta of the Southern Buh River, emerged due to a number of political and socio-geographical processes at the turn of the 7th—6th centuries BC. According to the stages of natural development, this corresponds to the end of the Subboreal chronological interval of the Holocene, microstage hl_{b2}^{6} (Веклич 1987). In terms of relief, it is the territory of the Black Sea Lowland, and the city itself, along with the adjacent areas, is located on the shore of the Buh Estuary, which determined the specific lowering and dissection of the terrain. According to the climate zoning of Ukraine by B. P. Alisov (ред. Ліпінський, Дячук, Бабіченко 2003), the area belongs to the coastal regions, which, in turn, are part of the southern Atlantic-continental climatic zone, with the primary factor influencing the climate being the breeze circulation.

Palaeo-soil studies of archaeological sites dating to the Holocene provide an opportunity to understand how natural conditions changed during a certain time interval of the last warm stage of natural development. Soil, as the "memory of the landscape", is a highly representative component of the natural environment in palaeolandscape reconstructions. Additionally, the soil was a factor in the choice of settlement structures of various types and a determinant in the placement of structures within them (ritual, economic, etc.). In general, the interdisciplinary interaction between palaeogeography and archaeology aims to fill the gaps in reconstructing the natural conditions of a certain time interval and studying the living conditions of a particular cultural-historical community, and as a result, its way of life, economic practices, and etc.

The application of interdisciplinary methods today allows investigating several important as-

* KUSHNIR Anatolii Stepanovych — PhD, Research Fellow at the Department of Geomorphology and Paleogeography, the Institute of Geography, the National Academy of Sciences of Ukraine, ORCID: 0000-0001-8995-1467, *kushnir.paleogeo@gmail.com*
SHEIKO Iryna Mykolaivna — PhD, Research Fellow at the Department of Classical Archaeology, the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, ORCID: 0000-0003-2005-3081, *ira.sheiko@gmail.com*
KOZLENKO Roman Oleksandrovych — PhD, Director of the National Historical-Archaeological Reserve "Olbia", the National Academy of Sciences of Ukraine, ORCID: 0000-0001-5602-7796, *rknovel@ukr.net*
MATVIISHYNA Zhanna Mykolaivna — DSc, Professor of the Department of Geomorphology and Paleogeography, the Institute of Geography, the National Academy of Sciences of Ukraine, ORCID: 0000-0003-1412-7232, *matviyishynaZM1938@nas.gov.ua*

[1] The generalisation of existing data and the acquisition of new data were carried out under the research project funded by a Grant from the National Academy of Sciences of Ukraine to research laboratories/groups of young scientists for conducting studies in priority areas of science and technology development, 2022–2023, "Social and Natural Factors of Early Urbanisation Processes in the North-Western Black Sea Region (On the Example of Ancient Centres)," no. 0122U002159 (classification 1230).

pects. One of the relevant questions in the study of palaeogeographical and historical factors of settlement structure development during antiquity is the exploration of the process of mastering specific areas — residential quarters, public spaces, necropoleis, communication routes, etc. Each of these elements of the urbanisation process contains different information about the activities of the ancient society and provides a new perspective on the source base of interdisciplinary studies. For example, the development of local crafts, particularly pottery, can already be studied using various methods (Kotenko et al. 2021; Kotenko, Kushnir, Smyrnov 2023). Among the archaeological objects in Olbia suitable for such studies, the necropolis holds a priority place since the disturbed soil remained in place and was mainly used for covering burial structures, unlike earthworks in residential quarters and other objects within the settlement.

The integration of archaeological and palaeogeographical research is crucial for the advancement of both soil sciences and historical sciences, and the results of such efforts are mutually beneficial for these fields. Palaeogeography, particularly one of its branches — palaeo-soil studies — provides archaeology with information about the natural living conditions of a particular cultural-historical community, and consequently, its way of life, economic practices, etc. At the same time, research within archaeological sites gives palaeogeographers the opportunity to study soils "buried" beneath various dated archaeological objects, comparing them with background (modern) soils, which is essential for reconstructing natural conditions of a specific time interval in the general rhythm of Holocene nature development. Thus, it leads to the formation of a geoarchaeological approach in studying the nature and history of a particular territory.

The subject of study in the geoarchaeological approach, as has already been noted, includes buried soils of various ages "preserved" beneath dated historical-archaeological sites. In this context, the geoarchaeological approach is based on comparing the soil beneath the archaeological object with the background (modern) soil.

Description of the Site and Previous Research on Urban Development

In the last quarter of the 7th—early 6th centuries BC, Greek settlers from Miletus founded a new polis, Olbia, in the Lower Buh region, laying the foundation for Greek traditions in the area. The area of the Upper City, excluding the slopes, was about 28 ha; the necropolis and public buildings occupied approximately 3–4 ha of the total area, while the rest was a residential zone (Буйских 2021, с. 694).

Research on the urban planning of Olbia Pontica had begun in the first half of the 20th century, due to archaeological excavations of the ancient polis conducted by B. V. Farmakovskyi (Фармаковский 1929, с. 40). He proposed the idea of a regular city layout dated by the end of the 6th century BC (Буйских 2015, с. 18)[2]. Other scholars, including A. von Gerkan, E. Diehl, R. Wycherley, F. Castagnoli, and S. D. Kryzhytskyi, have contributed to the study of this issue (for a detailed discussion on Olbia's urban planning, see: Буйських 2021, с. 673-698). Researchers believed that the plan of early Olbia, which occupied an almost triangular area bounded by ravines and the Buh estuary, was similar to the plan of Miletus, although it had some differences (Русяева 2010, с. 90-91). However, this view is not entirely accurate (Буйских 2021, с. 674). Despite decades of research, a clear understanding of Olbia's urban planning remained elusive.

In 2021, due to many years of archaeological research, A. V. Buiskykh was finally able to shed light on this complex issue. The researcher noted that the earliest construction objects in the southern part of the Upper City are dated to the first quarter of the 6th century BC, with residential buildings appearing in the early second quarter of the same century (Буйских 2021, с. 680).The construction during the early period (lasting until the last quarter or the end of the 6th century BC) was characterised by single-chamber square, rectangular, or, less commonly, circular dwellings, somewhat embedded in the mainland surface (Буйских 2021, с. 681).

The next stage of Olbia's urbanisation is associated with the emergence of a street network, indicating an organised city layout on the upper plateau of the polis. A. V. Buiskykh, therefore, proposes abandoning the long-held thesis of spontaneous development of the city (Буйских 2021, с. 683). For instance, S. D. Kryzhytskyi claimed that the urban centres of the ancient period had a regular rectangular structure that formed spontaneously. According to him, in Olbia, socio-economic and production differentiation in construction was not evident in the Archaic period. The main streets could be up to 6 m wide, while secondary streets

[2] This point of view has been criticised by new archaeological evidence, which has confirmed the layout of the city with only some elements of regularity (Буйских 2015, с. 18).

were 1.5–3 m wide (Крыжицкий 1993, с. 36). Moreover, S. D. Kryzhytskyi believed that in the Classical period, there was still no evidence of a rectangular grid system in the city's urban plan. In Olbia, construction continued to be spontaneous during this period, as it had been in the Archaic era, though some quarters displayed a regular rectangular layout (Крыжицкий 1993, с. 6). It is characterised by the absence of an acropolis and is dominated by trade and administrative, cultural and religious centres — the temenos and the agora.

However, the Main Longitudinal Street became the basis for the planning of the ancient city: residential quarters were located to the east and west of it, with the city entrances located in the north (where natural topography created a narrow passage between two ravines) and the west[3].

The Upper City was situated on a higher elevation relative to the coastal part of the Lower City, where the port was located (Русяева 2010, с. 91). Based on this information, there is a solid foundation to assert that the Upper City of the ancient polis was planned regularly, with the Main and several arterial streets (Буйских 2021, с. 686).

At the beginning of the 5th century BC, Olbia faced a transition from dugouts to above-ground buildings made of clay bricks and stone. Categories and types of structures characteristic of Ionian cities in Asia Minor and Greece began to spread. By the end of this stage, construction reached a high level of development (Крыжицкий 1993, с. 58).

In the mid-5th century BC, Herodotus described Olbia as a city surrounded by **defensive walls and towers** (Herod., IV, 78, 79), which has been confirmed by archaeological excavations (Крыжицкий 1993, с. 15) and geophysical research (Patzelt et al. 2016; Fornasier et al. 2017; Patzelt, Waldhör 2021).

In the 5th—4th centuries BC, the Northern Black Sea centres were equipped with defensive lines, primarily consisting of walls and towers. In Olbia, remains of 5th—4th centuries BC defensive structures have been uncovered. The city's defensive walls were 4.0–4.5 m thick (Крыжицкий 1993, с. 64).

It was believed that the defensive structures of this period lacked ramparts and moats. However, modern research in the Olbian suburbs has refuted this thesis by discovering an early defensive moat in Olbia (Fornasier et al. 2017, S. 31), which has already been mentioned above. The area of the ancient polis' suburbs was investigated in a focused and interdisciplinary manner for the first time due to Ukrainian-German research in 2014 and 2017, which significantly expanded our understanding of the layout of the city and its nearest surroundings. In particular, the hypothesis that the suburbs of Olbia did not begin immediately outside the city wall, but at least 100–200 m from it, was confirmed. That is, the suburbs were located on both sides of the Western Road and could cover at least 6 ha (Patzelt et al. 2016, p. 4). However, continued geophysical research in the area of Olbia Pontica corrected the previous data, so that the total area of the suburbs was 26 ha (Patzelt 2019, S. 8). Thus, the territory of ancient polis covered a larger area than it was previously believed.

The Central quarter of the city to the west of the agora was formed during the Hellenistic period. Additionally, public buildings were constructed in the area of the gymnasium and the Eastern Temenos in the second half of the 4th century BC by narrowing the Main Street, and the agora was delineated (Буйских 2021, с. 686-687). Multi-chamber houses with inner courtyards and stone basements appeared in the third construction period, no earlier than the second half of the 4th century BC (Буйских 2021, с. 693).

In the 4th century BC, **terrace construction** became widespread in the Northern Black Sea region, leading to the use of retaining structures (Крыжицкий 1993, с. 80). In Olbia, this is confirmed by the results of research in the "T" sectors in the terraced part of the city.

Researchers were also interested in discovering road systems in the terraced part of the city, which connected the Lower and Upper cities, as well as slope reinforcement structures. To confirm survey data, archaeological excavation "T-4"[4] was conducted, and its results confirmed the slope reinforcement system detected in magnetic surveys (Буйських та ін. 2020, с. 130-133).

Special attention should be paid to the **sacred areas** of Olbia. They were located in the central part of the Upper City and were divided by the

[3] Namely in this place between the Pivnichna and Bezimenna ravines, no later than the turn of the 6th—5th centuries BC, the first defensive moat of Olbia was constructed, and in the second half of the 4th century BC — the Northern Gates (Буйских 2021, с. 686).

[4] Given the positive results of the geophysical work, confirmed by archaeological research in the suburban area, in 2017 the use of interdisciplinary methods was continued to identify the extent of the suburban area, as well as in the terraced part of Olbia, so another 14 ha of territory were investigated (Patzelt, Waldhör 2021, S. 142). The southern slope of the terrace of the central part of the ancient city was explored in order to find the remains of an ancient theatre.

Main Street. In the first construction period, this included the Western Temenos[5], which emerged no later than the border of the 7th—6th centuries BC, simultaneously with the founding of Olbia (Буйских 2015, с. 6; according to A. S. Rusiaieva, this temenos had begun functioning in the first quarter of the 6th century BC, see: Русяева 2006, с. 18). Additionally, an area was set for the Eastern (Central) Temenos and the agora, while the Southern Temenos, located in the south-eastern part of Olbia on the highest section of the settlement, appeared only in the next, second construction period, along with the city's layout (Буйских 2021, с. 687). The formation of the Eastern Temenos occurred in the third quarter of the 6th century BC (Буйских 2015, с. 6), and by the early Hellenistic period, its territory had been reduced due to the expansion of the agora and the construction of the Great Stoa (Буйских 2021, с. 688).

The city's **necropolis** was established at the beginning of the 6th century BC on the north-eastern part of the upper plateau (Буйских 2021, с. 685-686). The boundaries of Olbia's necropolis changed throughout its period of use (Папанова 2006, с. 67). The necropolis of the Olbian polis, from the city's founding, followed the widespread ancient Greek tradition of being located in the inter-road sectors. The residents of the rural surroundings and the city chose the necropolis area based on the natural relief, distance from buildings, roads, and sanctuaries, while also considering the potential for expansion (Снитко 2015, с. 72-75).

Necropolis of the Archaic period emerged simultaneously with the founding of Olbia and occupied two areas: 1) an area from the Zaiacha ravine to the west, within the bounds of the first and sixth western roads; 2) the north-eastern part of the Upper City plateau above the Buh estuary (site "И"[6]) (Папанова 2006, с. 68).

During the Classical period, the area of the necropolis doubled, although the main burial area remained the western sector, which expanded to the south, north, and west. Additionally, the "И" sector continued to serve as a burial site (Папанова 2006, с. 69, 72).

The necropolis of the Hellenistic period spanned approximately 500 ha and surrounded the city on three sides. Its boundaries were marked by the Zaiacha and Pivnichna ravines; to the south, it was delimited by the Shyroka ravine, and to the north by the Parutyne ravine (Парович-Пешикан 1974, с. 6-8; Козуб 1984, с. 162). The city's residents continued to use the territories from earlier chronological periods in the Shyroka ravine area (along the fourth and southern roads) and in the western part of the necropolis. Furthermore, a new area appeared to the north of the Pivnichna ravine during this time (Папанова 2006, с. 72).

Public buildings in Olbia — such as the gymnasium, building "Б", and the three-chamber structure to the west of the dicastery — have an unclear architectural and functional nature. Technical and industrial buildings, such as the water supply system designed to deliver water from a cistern through a siphon from the Upper City to the Lower City, were also discovered in Olbia. The water channels were made from ceramic pipes, sometimes stone. Water supply was ensured through springs, wells, and water-storage cisterns (Крыжицкий 1993, с. 79).

To summarise the brief historical and archaeological description of the urbanisation processes of Olbia Pontica, it should be noted that the natural conditions, as well as the landscape with ravines and slopes on which this ancient polis was located, played an important role in the formation of its settlement structure. The cooler and more humid climate of this region, compared to the territory from which the inhabitants of Miletus came at the time of the polis' foundation, was decisive in the construction of the first buildings, including deepened and semi-deepened dugouts, which is confirmed by archaeological evidence. The successful use of the terrace is also evident, as due to the significant strengthening of the slopes with retaining stone structures, which were recorded by georadar survey and subsequently confirmed by archaeological research (site T-4), soil erosion processes would not have damaged the structures of the Lower City. The influence of natural conditions and climate on the formation of the spatial structure of the ancient city will be analysed in more detail in the Discussion section below.

Materials and Methods of Palaeo-Soil Studies

Field Research.

The authors conducted palaeo-soil studies of Olbia in 2015 and 2021. When studying Holocene deposits, which include the soils formed within Olbia's territory, a key method is the spatial morphological study of archaeological site soils. This method in-

[5] Later, its territory was reduced due to the construction of the dicastery, a court building, in its south-eastern part (Буйских 2021, с. 688).

[6] During the Hellenistic period, this area was built up, as it became part of the city limits (Папанова 2006, с. 68).

volves identifying the stratigraphy, internal structural features, and the material composition of the soils (e.g., ancient humus layers, a mixture of palaeo-soil horizons, etc.), which in turn allows reconstructing the site's construction technology. It also helps to identify signs in the structure of the embankment related to ritual-mythological practices and the specifics of various ancient peoples' rituals. During field research, cartographic data is refined, and geospatial data obtained from remote sensing (RS) is verified.

The macromorphological description of soils is indispensable in palaeo-soil studies. It includes examining the soil's external appearance and physical properties at various depths (by genetic and/or stratigraphic horizons). First, the structure and texture, as well as soil colour and moisture content, are described (Веклич и др. 1979). General evolutionary changes in palaeo-soils in multi-age land cover are closely related to cardinal changes in climate and biodiversity, are irreversible, and consist in a gradual shift of pedogenesis conditions and changes in soil genetic properties.

One of the most important aspects of fieldwork is collecting soil samples for further laboratory analysis. Typically, soil and soil deposit samples are collected separately by genetic and/or stratigraphic horizons. Different sampling methods are used for each type of analysis. For instance, for micromorphological analysis, soil is collected in monoliths, while for physicochemical analyses, a small amount of loose soil is often gathered, etc.

Laboratory Research.

In this publication, we present new data on the results of granulometric analysis and their author's interpretation. The conclusions are based on our own results of micromorphological analysis and soil analysis for biogenic elements, and references to relevant publications are provided.

Interpretation

Granulometric Analysis.

To determine the content of particles of various sizes in the soil material across genetic horizons, namely sand, dust and silt fractions, corresponding samples were collected and sent to the landscape ecology laboratory at the Taras Shevchenko National University of Kyiv. The classification of soil material based on mechanical composition, determined by the ratio of physical sand and clay, was conducted following N. A. Kachynskyi's method. The soil was also characterised according to the classification by M. M. Godlin.

Research Results.

Field Research. A total of eight soil profile clearings were laid out and studied within Olbia, covering various hypsometric levels and different objects, such as the "Necropolis area" and "Excavation no. 25." To visualise the locations of research points and analyse the relief features of the area, a hypsometric map (fig. 1) with 5-meter contour intervals was created. This map was the first to be produced for this area in such detail (compiled by A. S. Kushnir and V. M. Shvaiko). The hypsometric map also helps to analyse the terrain as a factor in urbanisation processes within Olbia.

General characteristics of the soil profiles studied by the authors is the following:

Profile 1. Located on a high terrace to the west of the Dnipro-Buh estuary within the Necropolis. The structure according to the genetic horizons is as follows: H(e) — 0.0–0.12 m; Hpik — 0.12–0.32 m; Phk — 0.32–0.5 m; Pk — 0.5–0.7 m; bg — 0.7–1.0 m.

By the sum of its features, the soil is similar to chestnut soils on loess.

Profile 2. Located in unit no. 30, 30 m to the south of profile 1. The structure according to the genetic horizons is as follows: He — 0.0–0.12 m; Hpi — 0.12–0.32 m; Phik — 0.32–0.50 m; Pk — 0.5–0.7 m; bg — 0.7–1.8 m.

By the sum of its features, the soil is similar to solonetzic light loamy chestnut soils on loess.

Profile 3. Located on a cape, 30 m to the southeast of profile 2. The structure according to the genetic horizons is as follows: He_{ag} — 0.0–0.4 m; Hik — 0.5–0.6 m; Pik — 0.62–0.93 m; H of the modern soil horizon — 0.93–1.10 m.

By the sum of its features, the soil is also similar to solonetzic light loamy chestnut soils on loess.

Profile 4. Located in the southern wall of an excavation within the Necropolis. The structure according to the genetic horizons is as follows: Hk — 0.0–0.25 m; Phk — 0.25–0.40 m; buried layer (pit) — 0.4–0.8 m; Pk — 0.8–0.9 m.

In this profile, the upper part of the modern soil is truncated, and the ancient natural soil layer is visible, similar to the soil described in previous profiles.

Profile 5. Located within the "Orient" section of the Olbian Necropolis. The soil, by the sum of its features, resembles southern heavy loamy solonetzic chernozems formed on loess (described in detail below).

Profile 6. Located within "Excavation no. 25" on the Zavadivka-Dnipro terrace. The structure according to the genetic horizons is as follows: H(e)

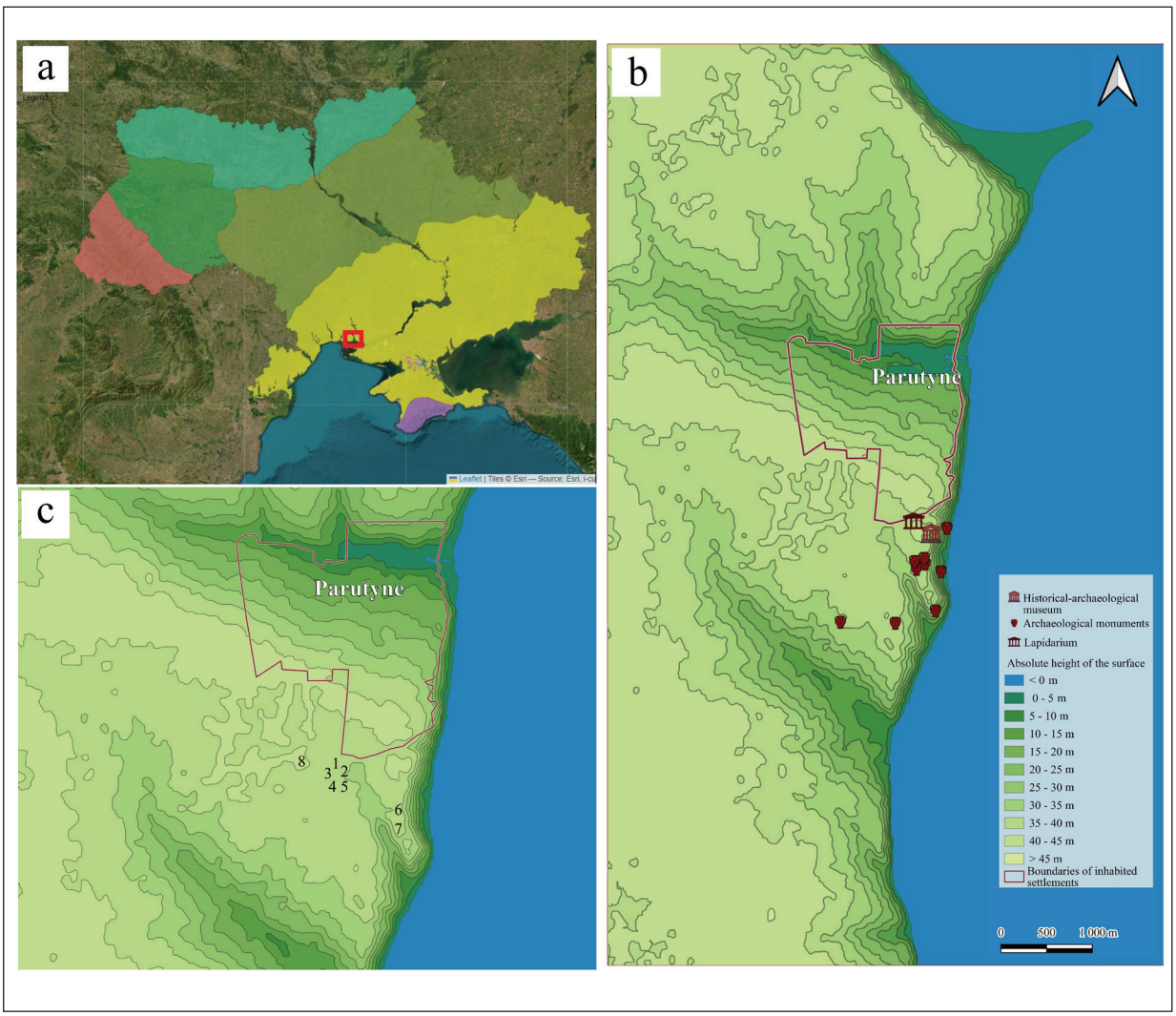

Fig. 1. Palaeo-Soil Research of Olbia. *a* — location of Olbia on the map of physical-geographical zoning; *b* — general relief situation within Olbia and the nearby chora; *c* — location of the studied profiles according to the numbering in the text

— 0.0–0.3 m; Hpik — 0.3–0.5 m; Phk — 0.5–0.7 m; Pk — 0.7–1.0 m.

By the sum of its features, the soil is similar to southern solonetzic chernozems formed on loess.

Profile 7. Located 20 m to the south of profile 6 in the wall of an archaeological trench. The structure according to the genetic horizons is as follows: Hp — 0.0–0.2 m; Hik — 0.2–0.4 m; Phk — 0.4–0.6 m; Pk — 0.6–0.8 m; bg — 0.8–1.2 m.

By the sum of its features, the soil is similar to solonetzic chestnut soils with a well-defined carbonate horizon, medium loamy.

Profile 8. Background soil. The structure according to the genetic horizons is as follows: $H_{techn.}$ — 0.0–0.1 m; Hk — 0.1–0.35 m; Hpk — 0.35–0.6 m; Phk — 0.6–0.8 m; P(h)k — 0.8–1.0 m; Pk — 1.0–1.2 m (visible).

By the sum of its features, the soil is similar to southern carbonate chernozems, light loamy on the surface, formed on loess.

The authors studied the largest number of soil profiles within the Necropolis, which occupies one of the highest terrace surfaces of the Dnipro and Buh rivers within Olbian Reserve. Across the vast area of the studied territory and in the excavations of large chamber burials, the ancient burial surface with well-defined light-brown or brown soil can be traced almost everywhere, overlain by a 1.5-meter layer of loess material. Below, the weakly developed brown soil is also underlain by loess. It is likely that this brown soil existed during the establishment of the necropolis and can be dated to the 4th—5th centuries BC.

Laboratory Research. Detailed results of micromorphological analysis and soil analysis for the content of biogenic elements in ancient and modern

soils of Olbian territory are presented in a number of previous publications by the authors (Матвіїшина, Пархоменко 2017; Кушнір, Котенко, Івченко 2022; Кушнір, Матвіїшина, Харитонова 2023), and thus will not be discussed in detail here.

The results of the granulometric analysis, however, provide new analytical data and offer insights into the conditions of sedimentogenesis, hypergenesis, and soil formation in this area. Granulometric indices, such as particle diameter, allow for a more precise characterisation of the relationship between these processes.

Granulometric analysis was conducted on soil samples from two profiles within the "Necropolis"

Table 1. **Detailed mechanical composition of the soil (in %) based on the results of granulometric analysis of profile 1 sediments**

Fractions (their size, mm)	Genetic horizons, their deposit depth and content in %				
	H(e) 0.0–0.12 m	Hpik 0.12–0.32 m	Phk 0.32–0.5 m	Pk 0.5–0.7 m	bg 0.7–1.0 m
Sand coarse (1.0–0.25)	3.14542525	2.93105525	2.73453978	1.0038405	1.3764808
Sand fine (0.25–0.05)	19.45111835	17.42409475	17.74163822	3.0804867	27.2443352
Dust coarse (0.05–0.01)	29.8633432	33.89585	33.0968596	47.36068	31.692028
Dust medium (0.01–0.005)	4.8663108	3.03607	5.1493232	1.7296944	5.233924
Dust fine (0.005–0.001)	16.5537752	17.01031	14.0775852	21.8682792	15.536924
Silt (<0.001)	26.1200272	25.70262	27.200054	24.9570192	18.916308
Physical clay (<0.01)	47.5401132	45.749	46.4269624	48.5549928	39.687156
	Conclusion according to the classification of N. A. Kachynskyi (M. M. Godlin)				
	Heavy loam (sandy-medium loam)	Heavy loam (sandy-medium loam)	Heavy loam (sandy-medium loam)	Heavy loamy (dusty-medium loamy)	Medium loamy (sandy-medium loamy)

Table 2. **Detailed mechanical composition of the soil (in %) according to the results of granulometric analysis of sediments of profile 5**

Fractions (their size, mm)	Genetic horizons, their deposit depth and content in %			
	Hk(e) 0.0–0.3 m	Hk(i) 0.3–0.6 m	Hpk 0.6–1.1 m	P(h)k 1.1–1.6 m
Sand coarse (1.0–0.25)	2.34901942	1.57081054	0.6841108	1.02400873
Sand fine (0.25–0.05)	17.77814138	19.04236506	23.5883372	18.57538607
Dust coarse (0.05–0.01)	38.309304	33.851896	29.513904	30.7716164
Dust medium (0.01–0.005)	5.2726784	8.1739944	6.903112	2.3006816
Dust fine (0.005–0.001)	22.1205336	17.2562104	20.006624	22.5138128
Silt (<0.001)	14.1703232	20.1047236	19.303912	24.8144944
Physical clay (<0.01)	41.5635352	45.5349	46.2137	49.629
	Conclusion according to the classification of N. A. Kachynskyi (M. M. Godlin)			
	Medium loamy (sandy-medium loamy)	Heavy loam (sandy-medium loam)	Heavy loam (sandy-medium loam)	Heavy loam (sandy-medium loam)

(profile 1 and profile 5), two profiles from "Excavation no. 25" (profile 6 and profile 7), as well as from the background soil (profile 8).

Below are the tables presenting the research results for each profile according to genetic horizons (tables 1–5).

Table 3. **Detailed mechanical composition of the soil (in %) according to the results of granulometric analysis of sediments of profile 6**

Fractions (their size, mm)	Genetic horizons, their deposit depth and content in %			
	Hk(e) 0.0–0.3 m	Hpik 0.3–0.5 m	Phk 0.5–0.7 m	Pk 0.7–1.0 m
Sand coarse (1.0–0.25)	2.75989404	2.5759708	3.01697488	2.36208882
Sand fine (0.25–0.05)	26.83568996	27.7645492	22.62733632	8.33321518
Dust coarse (0.05–0.01)	34.1379552	31.540832	39.9112072	54.3576072
Dust medium (0.01–0.005)	5.730592	7.272368	5.5900352	6.8099928
Dust fine (0.005–0.001)	9.8648048	14.953296	14.0572944	9.3382536
Silt (<0.001)	20.671064	15.892984	14.797152	18.7988424
Physical clay (<0.01)	36.2664608	38.118648	34.4444816	34.9470888
	Conclusion according to the classification of N. A. Kachynskyi (M. M. Godlin)			
	Medium loamy (sandy-medium loamy)	Medium loamy (sandy-medium loamy)	Medium loamy (sandy-medium loamy)	Medium loamy (dusty-light loamy)

Table 4. **Detailed mechanical composition of the soil (in %) according to the results of granulometric analysis of sediments of profile 7**

Fractions (their size, mm)	Genetic horizons, their deposit depth and content in %			
	Hik 0.2–0.4 m	Phk 0.4–0.6 m	Pk 0.6–0.8 m	bg 0.8–1.2 m
Sand coarse (1.0–0.25)	3.41173286	3.31626246	3.32539984	2.87404128
Sand fine (0.25–0.05)	14.22971434	4.95907234	32.54188896	31.29982912
Dust coarse (0.05–0.01)	52.9594688	57.1077192	29.9367892	33.7475952
Dust medium (0.01–0.005)	4.4818184	5.8992192	2.9076772	7.0833312
Dust fine (0.005–0.001)	12.6231032	9.9139656	15.6850756	12.3754752
Silt (<0.001)	12.2941624	18.8037612	15.6031692	12.619728
Physical clay (<0.01)	29.399084	34.616946	34.195922	32.0785344
	Conclusion according to the classification of N. A. Kachynskyi (M. M. Godlin)			
	Light loamy (dusty-light loamy)	Medium loamy (coarse-dusty-medium loamy)	Medium loamy (sandy-light loamy)	Medium loamy (sandy-light loamy)

Detailed information about the field and laboratory palaeo-soil research of Olbia and other key sites studying the Holocene, both in the Northern Black Sea region and throughout Ukraine, can be found in the operational GIS application "Palaeo-Soil Research of the Holocene within the Plains of Ukraine," available at the link: https://paleosoil-holocen.info (Кушнір, Лейберюк 2022).

Discussion of Research Results and Conclusions

In the chronology of natural development, the beginning of Olbia's existence, as mentioned earlier, falls at the end of the Sub-Boreal period, and further development occurs at the beginning of the Holocene Sub-Atlantic chronological interval, in which climatic conditions began to change.

The end of the Sub-Boreal — beginning of the Sub-Atlantic period is characterised by less pronounced landscape changes than during the entire Sub-Boreal period, along with a cooler climate than the previous Atlantic period. The start of the Sub-Atlantic period had a typical cooling and an increase in moisture of the climate, with regular flooding along rivers leading to the accumulation of fluvial alluvium. The Sub-Atlantic period of the Holocene is a time of relatively stable landscapes, with minor changes in the composition of plant groups, although in azonal conditions there is a variety of changes in palaeolandscape complexes at the beginning of the Sub-Atlantic (Герасименко 1993, с. 31; ред. Матвіїшина 2010, с. 163-164).

In terms of historical and social development, this was a period of the rise and fall of Scythian and Sarmatian tribes, the cities of the Northern Black Sea region, and others. These developments were gradual, but occasionally accelerated by significant advances in historical material culture. While socio-political factors greatly influenced changes in historical types of cultural communities, climate change and the rhythms of the natural environment were also important.

Based on our and previous palaeo-soil research, it can be stated that during the existence of the ancient city, from the end of the 7th century BC to the 4th century AD, the climate was different from today's — it was more arid. On the watersheds, full-profile chestnut soils, either saline or solonetzic, were formed. Closer to the Southern Buh River valley, under more humid conditions and with more intense accumulation processes, soils similar to dark chestnut solonetzic or southern solonetzic chernozems formed. Elevated areas were dominated by dry steppe vegetation, while lower areas had steppe vegetation growing on southern chernozems or dark chestnut soils.

The natural conditions of the second half of the Sub-Boreal period, when the ancient Greek polis of

Table 5. **Detailed mechanical composition of the soil (in %) based on the results of granulometric analysis of sediments of profile 8, background soil**

Fractions (their size, mm)	Genetic horizons, their deposit depth and content in %				
	Hk 0.1–0.35 m	**Hpk 0.35–0.6 m**	**Phk 0.6–0.8 m**	**P(h)k 0.8–1.0 m**	**Pk 1.0–1.2 m**
Sand coarse (1.0–0.25)	2.36484666	1.3666914	1.08754104	2.06654588	1.84708488
Sand fine (0.25–0.05)	14.46566694	24.2869606	1.36583896	15.97848572	20.98488952
Dust coarse (0.05–0.01)	42.6233232	35.030568	50.8902792	32.22481	30.5179584
Dust medium (0.01–0.005)	5.3590728	8.861652	9.8376804	7.068668	8.0244768
Dust fine (0.005–0.001)	14.955552	10.775436	14.1961464	19.75069	15.2174016
Silt (<0.001)	20.2315384	19.678692	22.622514	22.9108004	23.4081888
Physical clay (<0.01)	40.5461632	39.31578	46.6563408	49.7301584	46.6500672
	Conclusion according to the classification of N. A. Kachynskyi (M. M. Godlin)				
	Medium loamy (sandy-medium loamy)	Medium loamy (sandy-medium loamy)	Heavy loamy (coarse-dusty-medium loamy)	Heavy loam (sandy-medium loam)	Heavy loam (sandy-medium loam)

Olbia was founded, were one of the main factors influencing urbanisation processes, of which the formation of the necropolis was a part. At the beginning of the region's settlement during the ancient period, the climate was cooler and wetter, than the area from which the resettlement to this territory took place. Palaeogeographical and physicochemical studies indicate that the area was favourable for urbanisation during the formation and functioning of the ancient polis of Olbia, which is confirmed by the results of studies by other scholars of this area (Иевлев 2014, с. 144). This is especially evident in comparison with the western part of the Anatolian Peninsula, from where the colonisation impulse came in the 6th century BC (the end of the Sub-Boreal Holocene period), where conditions were even more arid and hot. The relief, climate, and soil types favoured colonisation and urbanisation, with the chestnut and southern chernozem soils allowing Olbia to engage in agriculture within its chora (Одрін 2014, с. 73), similar to the practices of the Greeks on the Mediterranean coast. They successfully adapted to this environment, partly by constructing terraces, which mitigated the challenges posed by steep slopes that are visible today and probably existed in ancient times. This, according to the authors, allowed them to control erosion processes, nutrient leaching and low moisture content. Overall, the climatic conditions were more arid compared to today, with predominantly dry steppe landscapes. Geo-spatial analysis of the relief suggests that the main buildings of the polis were located on a slightly elevated area, which probably was raised above the surrounding land even in ancient times. This protected the city from sudden rises in water levels in the estuary. The studied soil profiles by the authors within the necropolis (as well as the necropolis itself) are situated at higher hypsometric levels than the ancient city, meaning that the wind blew toward the estuary, effectively eroding the humus-eluviated horizon (looser deposits with a lighter mechanical composition), leaving behind thin solonetzic soil horizons with surface carbonates. Later, the soil became sandier, as confirmed by granulometric analysis. Thus, this may be evidence that this site was probably chosen for the necropolis, as soils just a few hundred meters to the north (within the chora of Olbia) had similar agronomic properties, but were less affected by wind erosion. It's also worth noting that the Neogene limestone bedrock, exposed by the estuary waters, could have served as the primary building material, as such processed rocks are found in different places of the chora (Katalyne et al.) and the main settlement.

Urbanisation processes in Olbia during antiquity were largely determined by the natural environment and climatic conditions (Иевлев 2014, с. 151-152, 154-157). The city's inhabitants interacted with the environment, adapting their established ways of living and worldviews to new conditions. The authors identify several thematic blocks to characterise Olbia's urbanisation processes based on palaeogeographical research results:

Natural conditions and agricultural aspects. The geographical location of Olbia, the favourable agronomic properties of the soils, and the inhabitants' adaptation to agriculture shaped the city's development. Agricultural practices, particularly terrace construction, demonstrate a deep understanding by the citizens of Olbia of the natural environment in the retrospective and their ability to make assumptions.

Engineering solutions and infrastructure development. The strategic placement of the city's main buildings on elevated ground and the use of erosion control and flood prevention measures illustrate the ability of Olbian people to plan construction with a view to mitigating natural risks.

Interaction with available natural resources. The use of natural resources, such as Neogene limestone for construction or Pliocene-Pleistocene deposits for pottery, was essential for urbanisation on this site and demonstrates an understanding of the properties of different materials.

The described blocks for the features of urbanisation processes within the Olbian polis are also confirmed by the results of research by other scholars, both archaeologists and geographers, who have worked within the area. To confirm or refute the conclusions presented, it is necessary to conduct more detailed palaeo-soil studies, which are currently impossible due to Russian aggression.

Summing up the characteristics of urbanisation as a historical process marked by the increasing importance of cities and urban lifestyles in the development of ancient society, we note J. Gibbs's (1963) approach to the historical periodisation of urbanisation. He proposed a cyclical approach, highlighting five stages of natural historical urban development (pre-urbanisation, initial urbanisation, agglomerative urbanisation, agglomerative suburbanisation, deconcentration, and gradual stabilisation). Ancient cities in the Northern Black Sea region went through various stages of urbanisation due

to a range of social and natural processes. Some (such as Olbia) stopped at the third stage, while others (such as Chersonesos) went through all five stages. Therefore, further research is needed to examine certain transitional periods, as some proto-urban centres managed to achieve city status, while others did not.

Acknowledgements

We would like to thank the leaders and participants of various years of the Olbian International Integrated Archaeological Expedition for their support and the opportunity to work within this ancient polis.

Буйских, А. В. 2015. Южный теменос Ольвии Понтийской (предварительные итоги изучения). *Вестник древней истории*, 2, с. 6-21.

Буйских, А. В. 2021. Градостроительный план Ольвии Понтийской. *Вестник древней истории*, 81/3, с. 673-698. https://doi.org/10.31857/S032103910011954-2.

Буйських, А. В., Форнасьє, Й., Шейко, І. М., Чечуліна, І. О. 2020. Нові дослідження Терасного міста Ольвії. In: Болтрик, Ю. В. (відп. ред.). *Археологічні дослідження в Україні в 2018 р.* Київ: ІА НАН України, с. 130-133.

Веклич, М. Ф. 1987. *Проблемы палеоклиматологии.* Київ: Наукова думка.

Веклич, М. Ф., Матвиишина, Ж. Н., Медведев, В. В., Сиренко, Н. А., Федоров, К. Н. 1979. *Методика палеопедологических исследований*. Київ: Наукова думка.

Герасименко, Н. П. 1993. Еволюція природних умов Донеччини у голоцені. *Український географічний журнал*, 4, с. 31-35.

Заіменко, Н. В. (ред.). 2021. *Сучасні методи в алелопатичних дослідженнях. Методичний посібник.* Київ: Ліра-К.

Иевлев, М. М. 2014. *Очерки античной палеоэкологии Нижнего Побужья и Нижнего Поднепровья.* Київ: Видавець Олег Філюк.

Козуб, Ю. І. 1974. *Некрополь Ольвії V–IV ст. до н.е.* Київ: Наукова думка.

Крыжицкий, С. Д. 1993. *Архитектура античных государств Северного Причерноморья.* Київ: Наукова думка.

Кушнір, А., Матвіїшина, Ж., Харитонова, І. 2023. Палеогеографічні та фізико-хімічні дослідження ґрунту в межах античного полісу Ольвія. *Фізична географія та геоморфологія*, 46, 1–6 (117–122), с. 47-52. https://doi.org/10.17721/phgg.2023.1-6.06.

Кушнір, А. С., Лейберюк, О. М. 2022. База даних палеоґрунтознавчих досліджень голоцену в межах рівнинної частини України на основі ГІС-технологій. *Український географічний журнал*, 1, с. 47-52. https://doi.org/10.15407/ugz2022.01.047.

Кушнір, А., Котенко, В., Івченко, А. 2022. Палеогеографічні та історичні аспекти функціонування античного полісу на прикладі дослідження ділянки «Орієнт» некрополю Ольвії. *Науковий вісник Чернівецького університету: Географія,* 838, с. 37-46. https://doi.org/10.31861/geo.2022.838.37-46.

Ліпінський, В. М., Дячук, В. А., Бабіченко, В. М. (ред.). 2003. *Клімат України*. Київ: Видавництво Раєвського.

Матвіїшина, Ж. М. (ред.). 2010. Просторово-часова кореляція палеогеографічних умов четвертинного періоду на території України. Київ: Наукова думка.

Матвіїшина, Ж. М., Пархоменко, О. Г. 2017. Еволюція ґрунтів та ландшафтів давнього міста Ольвія на Миколаївщині. *Наукові записки Сумського ДПУ ім. А. С. Макаренка. Географічні науки,* 8, с. 50-65.

Одрін, О. 2014. *Екологія господарства античних держав Північного Причорномор'я.* Київ: Інститут історії НАН України.

Папанова, В. А. 2006. *Урочище Сто могил (некрополь Ольвии Понтийской).* Київ: Знання України.

Парович-Пешикан, М. 1974. *Некрополь Ольвии эллинистического времени.* Київ: Наукова думка.

Русяева, А. С. 2006. Святилища и их структура. В: Зинько, В. Н. (отв. ред.). *Древнейший теменос Ольвии Понтийской.* Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии, Suppl. 2. Симферополь (б. и.), с. 16-31.

Русяева, А. С. 2010. О традициях Милета в культуре Ольвии Понтийской. *Боспорские исследования*, 24, с. 84-114.

Снитко, І. О. 2015. Некрополі хори Ольвії VI–III ст. до н.е. Дисертація к.і.н. Інститут археології НАН України.

Фармаковський, Б. В. 1929. *Розкопування Ольбії р. 1926.* Одеса: Історико-археологічний музей.

Fornasier, J., Bujskich, A. V., Kuz'miščev, A. G., Patzelt, A., Helfert, M., Kratzsch, N. 2017. Vor den Toren der Stadt. Deutsch-ukrainische Forschungen in der Virstadt von Olbia Pontike. *Archäologischer Anzeiger,* 1, S. 19-61.

Gibbs, J. 1963. The Evolution of Population Concentration. *Economic Geography*, 2, p. 119.

Kotenko, V., Kushnir, A., Smyrnov, O. 2023. Local Pottery in the Lower Bug Region at the Early Stages of Urbanization. *Eminak*, 2(42), p. 136-154. https://doi.org/10.33782/eminak2023.2(42).645

Kotenko, V., Sheiko, I., Kozlenko, R., Kusnir, A. 2021. Studying of Local Ancient Greek Pottery of Olbia and Borysthenes (Historiographical Aspect). *Arheologia,* 4, p. 122-132. https://doi.org/10.15407/arheologia2021.04.122

Patzelt, A. 2019. Geophysikalische Untersuchungen in Olbia. In: Fornasier, J. (ed.). *An den Ufern des Bugs. Internationale Fachtagunganlässkich des Jubiläums: Fünf Jah e deutsch-ukrainische Ausgrabungen in Olbia Pontike*, 7–9 Oktober 2019, Goethe-Universität. Frankfurt am Main, S. 8.

Patzelt, A., Fornasier, J., Buyskikh, A., Ivtchenko, A., Kuzmischev, A. 2016. Geomagnetic Prospections in the Suburb of Olbia Pontike — an Ancient Greek Colony in the Northern Black Sea Area, Ukraine. *ISAP News,* iss. 45 (January 2016), p. 3-6.

Patzelt, A., Waldhör, M. 2021. Geomagnetische Prospektionen in der sogenannten Vorstadt Olbia Pontikes. In: Fornasier, J., Bujskich, A. V. (eds.). *An den Ufern des Bug. Deutsch-ukrainische Ausgrabungen in Olbia Pontike im Kontext internationaler Forschungen zu antiken Migrations prozessen.* Bonn: Verlag Dr. Rudolf Habelt GmbH, S. 137-154.

А. С. Кушнір[1], І. М. Шейко[2], Р. О. Козленко[3], Ж. М. Матвіїшина[4]

[1]Кандидат географічних наук, науковий співробітник відділу геоморфології та палеогеографії, Інститут географії НАН України, ORCID: 0000-0001-8995-1467, kushnir.paleogeo@gmail.com

[2]Кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу античної археології, Інститут археології НАН України, ORCID: 0000-0003-2005-3081, ira.sheiko@gmail.com

[3]*Кандидат історичних наук, директор Національного історико-археологічного заповідника «Ольвія» НАН України, ORCID: 0000-0001-5602-7796, rknovel@ukr.net*
[4]*Доктор географічних наук, професор відділу геоморфології та палеогеографії, Інститут географії НАН України, ORCID: 0000-0003-1412-7232, matviyishynaZM1938@nas.gov.ua*

РЕЗУЛЬТАТИ ПАЛЕОҐРУНТОЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ОЛЬВІЇ В КОНТЕКСТІ РАННІХ УРБАНІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ У ПІВНІЧНО-ЗАХІДНОМУ ПРИЧОРНОМОР'Ї

Урбанізаційні процеси в Ольвії Понтійській були пов'язані з природним середовищем та кліматичними змінами. Дослідження палеогеографічних та археологічних аспектів вказують на більш аридний клімат у часи функціонування міста. Рельєф, клімат та ґрунти впливали на сільське господарство, розміщення будівель та некрополя. У 2015 та 2021 роках проведено польові палеоґрунтознавчі дослідження, які включали закладення восьми профілів на різних гіпсометричних рівнях території міста. Це дозволило вивчити стратиграфію ґрунтів, їхню морфологію та генетичну будову, що раніше не здійснювалося для цієї території.

Мешканці Ольвії взаємодіяли з довкіллям, адаптуючи свої господарські практики до природних умов. Системи сільськогосподарських та інженерних рішень свідчать про розуміння та пристосування до природного середовища. Особливу увагу приділено гранулометричному аналізу, що дозволив визначити механічний склад ґрунту за генетичними горизонтами. Аналіз розташування будівель на підвищеній території є ознакою вміння мешканців планувати господарство для захисту від природних ризиків, таких як ерозія та підтоплення. Разом з цим використання природних ресурсів, таких як вапнякові породи, для будівництва демонструє розуміння і використання наявних ресурсів для розвитку урбанізації.

Польові дослідження також включали вивчення картографічних джерел та використання геопросторових даних дистанційного зондування Землі (ДЗЗ), що уточнили межі міських територій. Вивчені стратиграфічні особливості давніх ґрунтів дали можливість реконструювати не тільки природні процеси, а й ритуально-міфологічні практики мешканців. Загалом, урбанізація в Ольвії була результатом взаємодії мешканців із природним середовищем та природними ресурсами, їх здатності адаптувати свої господарські та будівельні практики до умов часу. Це підтверджується матеріалами багаторічних археологічних досліджень античного поліса.

К л ю ч о в і с л о в а: Ольвія Понтійська, палеогеографія, урбанізація, палеоґрунтознавчі дослідження.

References

Buiskikh, A. V. 2015. The Southern Temenos of Olbia Pontica (Preliminary Results). *Vestnik drevnei istorii,* 2, p. 6-21.

Buiskikh, A. V. 2021. City Plan of Olbia Pontica. *Vestnik drevnei istorii,* 81/3, p. 673-698. https://doi.org/10.31857/S032103910011954-2.

Buiskykh, A. V., Fornasier, J., Sheiko, I. M., Chechulina, I. O. 2020. Novi doslidzhennia Terasnoho mista Olvii. In: Boltryk, Yu. V. (exec. ed.). *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini v 2018 r.* Kyiv: IA NAN Ukrainy, p. 130-133.

Veklich, M. F. 1987. *Problemy paleoklimatologii.* Kyiv: Naukova dumka.

Veklich, M. F., Matviishina, Zh. N., Medvedev, V. V., Sirenko, N. A., Fedorov, K. N. 1979. *Metodika paleopedologicheskikh issledovanii.* Kyiv: Naukova dumka.

Gerasimenko, N. P. 1993. Evolution of Natural Conditions of Donetsk Region in the Holocene. *Ukrainian Geographical Journal*, 4, p. 31-35.

Ievlev, M. M. 2014. *Ocherki antichnoi paleoekologii Nizhnego Pobuzhia i Nizhnego Podneprovia.* Kyiv: Vydavets Oleh Filiuk.

Kozub, Yu. I. 1974. *Nekropol Olvii V–IV st. do n.e.* Kyiv: Naukova dumka.

Kryzhitskii, S. D. 1993. *Arkhitektura antichnykh gosudarstv Severnogo Prichernomoria.* Kyiv: Naukova dumka.

Kushnir, A., Matviishyna, Zh., Kharytonova, I. 2023. Palaeogeographical and physicochemical research of soil within the ancient polis of Olbia. *Physical geography and geomorphology,* 46, 1–6 (117–122), p. 47-52. https://doi.org/10.17721/phgg.2023.1–6.06.

Kushnir, A., Leiberiuk, O. 2022. Database of Paleosoil Research of the Holocene Within the Plains of Ukraine on the Basis of GIS Technology. *Ukrainian Geographical Journal,* 1, p. 47-52. https://doi.org/10.15407/ugz2022.01.047.

Kushnir, A., Kotenko, V., Ivchenko, A. 2022. Paleogeographic and historical aspects of the ancient polis functioning on the example of the study of the "Orient" section of the Olbian necropolis. *Bulletin of Chernivtsi University: Geography,* 838, p. 37–46. https://doi.org/10.31861/geo.2022.838.37-46.

Lipinskyi, V. M., Diachuk, V. A., Babichenko, V. M. (eds.). 2003. *Klimat Ukrainy.* Kyiv: Vydavnytstvo Raievskoho.

Matviishyna, Zh. M. (ed.). 2010. P*rostorovo-chasova koreliatsiia paleoheohrafichnykh umov chetvertynnoho periodu na terytorii Ukrainy.* Kyiv: Naukova dumka.

Matviishyna, Zh. M., Parkhomenko, O. H. 2017. Evoliutsiia gruntiv ta landshaftiv davnoho mista Olviia na Mykolaivshchyni. *Scientific Notes of Sumy State Pedagogical University named after A. S. Makarenko. Geographical Sciences*, 8, p. 50-65.

Odrin, O. 2014. *Ekolohiia hospodarstva antychnykh derzhav Pivnichnoho Prychornomoria.* Kyiv: Instytut istorii NAN Ukrainy.

Papanova, V. A. 2006. *Urochishche Sto mogil (nekropol Olvii Pontiiskoi).* Kyiv: Znannia Ukrainy.

Parovich-Peshikan, M. 1974. *Nekropol Olvii ellinisticheskogo vremeni.* Kyiv: Naukova dumka.

Rusiaeva, A. S. 2006. Sviatilishcha i ikh struktura. In: Zinko, V. N. (exec. ed.). *Drevneishii temenos Olvii Pontiiskoi.* Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii, Suppl. 2. Simferopol (w. ed.), p. 16-21.

Rusiaeva, A. S. 2010. The Traditions of Miletus in the Culture of Olbia Pontica. *Bosporskie islledovaniia,* 24, p. 84-114.

Snytko, I. A. 2015. *Nekropoli khory Olvii VI-III stolit do n.e.* Dysertatsiia k.i.n. Instytut arkheolohii NAN Ukrainy.

Farmakovskyi, B. V. 1929. *Rozkopuvannia Olbii r. 1926.* Odesa: Istoryko-arkheolohichnyi muzei.

Fornasier, J., Bujskich, A. V., Kuz'miščev, A. G., Patzelt, A., Helfert, M., Kratzsch, N. 2017. Vor den Toren der Stadt. Deutsch-ukrainische Forschungen in der Virstadt von Olbia Pontike. *Archäologischer Anzeiger,* 1, S. 19-61.

Gibbs, J. 1963. The Evolution of Population Concentration. *Economic Geography*, 2, p. 119.

Kotenko, V., Kushnir, A., Smyrnov, O. 2023. Local Pottery in the Lower Bug Region at the Early Stages of Urbanization. *Eminak*, 2(42), p. 136-154. https://doi.org/10.33782/eminak2023.2(42).645

Kotenko, V., Sheiko, I., Kozlenko, R., Kusnir, A. 2021. Studying of Local Ancient Greek Pottery of Olbia and Borysthenes (Historiographical Aspect). *Arheologia,* 4, p. 122-132. https://doi.org/10.15407/arheologia2021.04.122

Patzelt, A. 2019. Geophysikalische Untersuchungen in Olbia. In: Fornasier, J. (ed.). *An den Ufern des Bugs. Internationale Fachtagunganlässkich des Jubiläums: Fünf Jah e deutsch-ukrainische Ausgrabungen in Olbia Pontike*, 7–9 Oktober 2019, Goethe-Universität. Frankfurt am Main, S. 8.

Patzelt, A., Fornasier, J., Buyskikh, A., Ivtchenko, A., Kuzmischev, A. 2016. Geomagnetic Prospections in the Suburb of Olbia Pontike — an Ancient Greek Colony in the Northern Black Sea Area, Ukraine. *ISAP News,* iss. 45 (January 2016), p. 3-6.

Patzelt, A., Waldhör, M. 2021. Geomagnetische Prospektionen in der sogenannten Vorstadt Olbia Pontikes. In: Fornasier, J., Bujskich, A. V. (eds.). *An den Ufern des Bug. Deutsch-ukrainische Ausgrabungen in Olbia Pontike im Kontext internationaler Forschungen zu antiken Migrations prozessen.* Bonn: Verlag Dr. Rudolf Habelt GmbH, S. 137-154.

УДК: 904.5(477.83)”652” https://doi.org/10.15407/arheologia2024.04.018

© Я. І. ОНИЩУК, Т. І. СЛОБОДЯН* 2024

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОХОВАННЯ № 8 НА МОГИЛЬНИКУ КАРІВ І У ЗАХІДНОМУ ПОБУЖЖІ

У статті описано результати дослідження парного (чоловічого та жіночого) кремаційного захоронення, виявленого на могильнику Карів І у Західному Побужжі. Особливості облаштування могили, характер поховальної обрядовості та склад речового комплексу дозволяє віднести об’єкт до пшеворської культури і датувати його другою половиною II ст. н. е.

Ключові слова: Західне Побужжя, могильник Карів І, римський час, пшеворська культура, поховальний обряд, кремація, антропологічні дослідження.

У 2018 р. Карівська археологічна експедиція Комунального закладу Львівської обласної ради «Історико-краєзнавчий музей» (м. Винники Львівської області) та Львівського національного університету імені Івана Франка продовжила розкопки ґрунтового могильника Карів І Червоноградського р-ну Львівської обл., розпочаті 2017 р. Пам’ятка розташована на північно-західній околиці с. Карів, на правому березі випрямленого внаслідок меліоративних робіт русла р. Солокії — лівої притоки Західного Бугу (рис. 1). Через розташування на незначному підвищенні, яке піднімається над її заплавою на висоту до 5 м, і багаторічну вітрову ерозію та сільськогосподарську оранку вона сьогодні слабо виділяється на фоні навколишнього рельєфу.

Розкопки могильника проводилися у 2017–2020 рр., тому його досліджено суцільною площею. На пам’ятці виявлено 12 кремаційних захоронень із різноманітним поховальним інвентарем: керамічним посудом (горщики, миски, урни), предметами озброєння (мечі, наконечники списів, стріл, умбони щитів), спорядженням вершників (шпори), знаряддями праці та предметами побуту (ножиці, ножі, голки, кресала, глиняні пряслиця), імпортні вироби провінційно-римського походження (кераміка типу *terra sigillata*, бронзовий і скляний посуд, амфори), деталі костюма й прикраси (пряжки, кінцевики поясів, фібули, намистини, підвіски) тощо. Унікальною знахідкою для України є бронзовий казан типу *Eggers*-14 із захоронення № 2, використаний як поховальна урна. На його шийці наявні три атташі для підвішування, оформлені у вигляді погрудь бородатих чоловіків із зачісками «*nodus suebicus*». Нині на території Європи відомо ще дві подібні посудини, виявлені в багатому похованні II ст. н. е. в Мушові (Mušov) в Чехії і могильнику вельбарської культури в Чарнувку (Czarnówko) у Польщі.

Різноманітність речового комплексу та особливостей поховальної обрядовості вказує на полікультурність населення, яке залишило могильник в Карові. До його складу входили носії пшеворської культури (лугії), південні германці-свеби, а також людність західнобалтського походження. На підставі отриманих результатів пам’ятка датується фазою B2/C1 (друга половина II ст. н. е.), а її виникнення може бути пов’язана з подіями Маркоманських війн на середньому Дунаї. Результати досліджень опубліковано в низці вітчизняних і закордонних видань (див. напр.: Онищук 2018; 2020; 2022a; 2022b; Onyshchuk 2019; 2022, p. 83-84; Onyshchuk, Schuster 2020; Onyščuk, Schuster 2021).

Метою цієї статті є введення до наукового обігу результатів археологічного та антропологічного вивчення захоронення № 8, яке дало важливий матеріал для розуміння особливостей поховальної обрядовості пам’ятки в цілому. Хоча коротка інформація про його розкопки вже публікувалася в контексті характеристики різних етапів дослідження могильника Карів І (Онищук та ін. 2020, с. 115-116; Онищук 2020,

* ОНИЩУК Ярослав Іванович — доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри археології та історії стародавніх цивілізацій, Львівський національний університет імені Івана Франка, ORCID: 0000-0002-4079-5202, *yaroslav.onyshchuk@lnu.edu.ua*, тел. 0975007104
СЛОБОДЯН Тетяна Іванівна — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу біоархеології, Інститут археології НАН України, ORCID 0000-0001-7185-8774, *tanya_slobodyan@ukr.net*

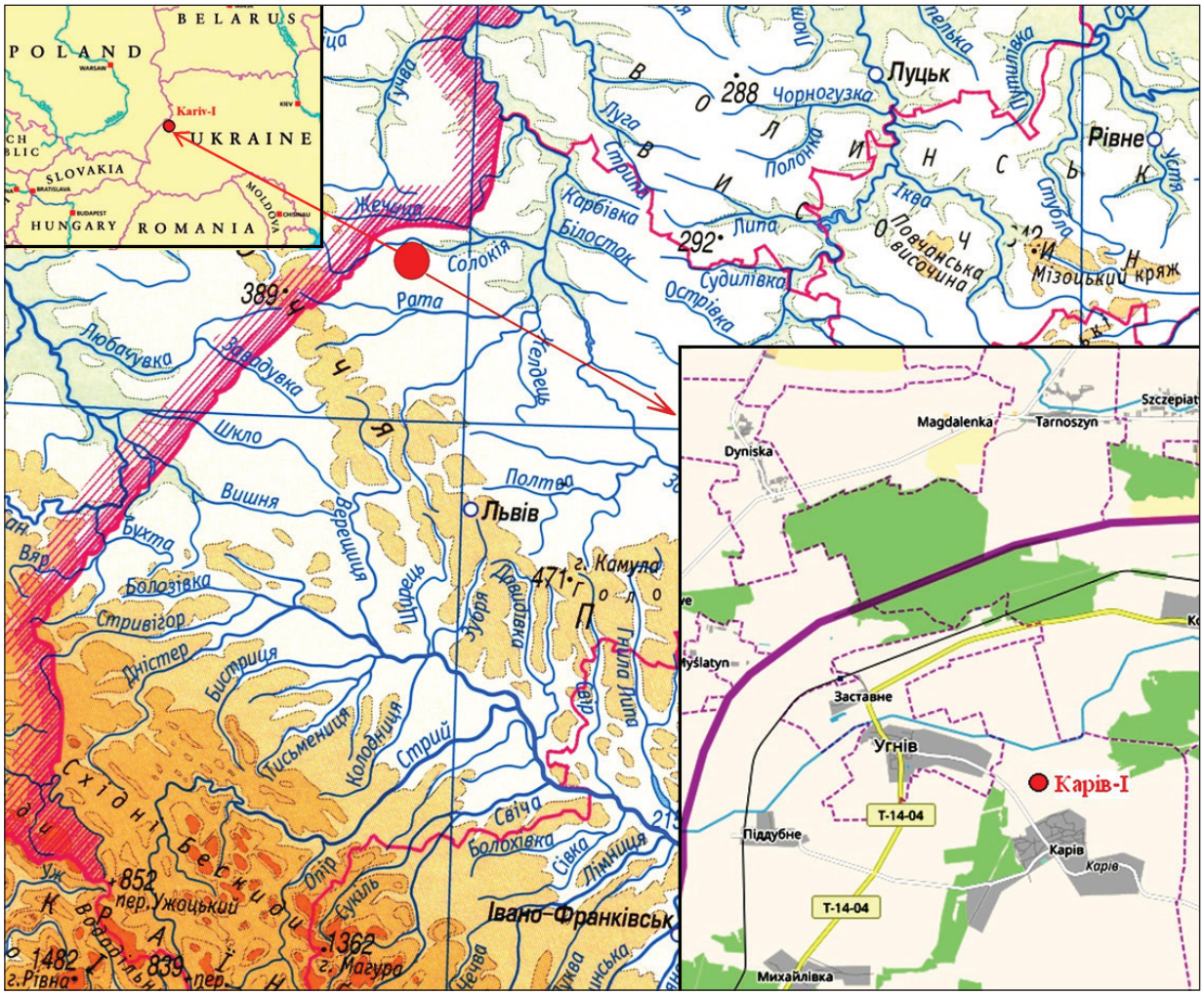

Рис. 1. Місце розташування пам'ятки Карів I
Fig. 1. Location of Kariv I site

с. 149-150; 2022а, с. 68), повний аналіз цього об'єкта оприлюднюється вперше.

Археологічні дослідження

Методика.

Розкопки могильника Карів I відбувалися з дотриманням методики проведення польових археологічних досліджень (Болтрик, Мінаєва 2015). Для розкриття пам'ятки суцільною площею територія була розділена на шість секторів площею 15 × 15 м кожний. Секторна сітка орієнтована кутами за лініями північ-південь — захід-схід. Зняття ґрунтових нашарувань здійснювалося поштихово, квадратами розміром 2 × 2 м. Оскільки глибина розташування об'єктів була різною і коливалася в межах 0,3–0,9 м, дослідження проводилися без використання важкої техніки лише за допомогою лопат та інших дрібних інструментів. Фіксація об'єктів і виявленого матеріалу відбувалася поквадратно із зазначенням глибини їх залягання від рівня сучасної поверхні.

Результати.

Під час досліджень 2018 р. на могильнику Карів I було закладено три розкопи загальною площею 244 м^2 у його північній (розкоп I–II) і центральній (розкоп III) частинах. На розкритій ділянці виявлено чотири кремаційні поховання: жіноче (№ 6 за загальною нумерацією), чоловіче (№ 7), парне (чоловіче і жіноче, № 8) та дитяче (№ 9) (Онищук 2020, с. 148-150).

Сліди поховання № 8 були простежені на глибині 0,4 м від сучасної поверхні у вигляді невеликого скупчення кальцинованих кісток, а також предметів супровідного інвентаря – залізного ножа зі слідами перебування у вогні та фрагментів розбитих під час оранки посудин. Чітких контурів могильної ями виявити не вдалося через одноманітність перемішаного плугом сірого супіс-

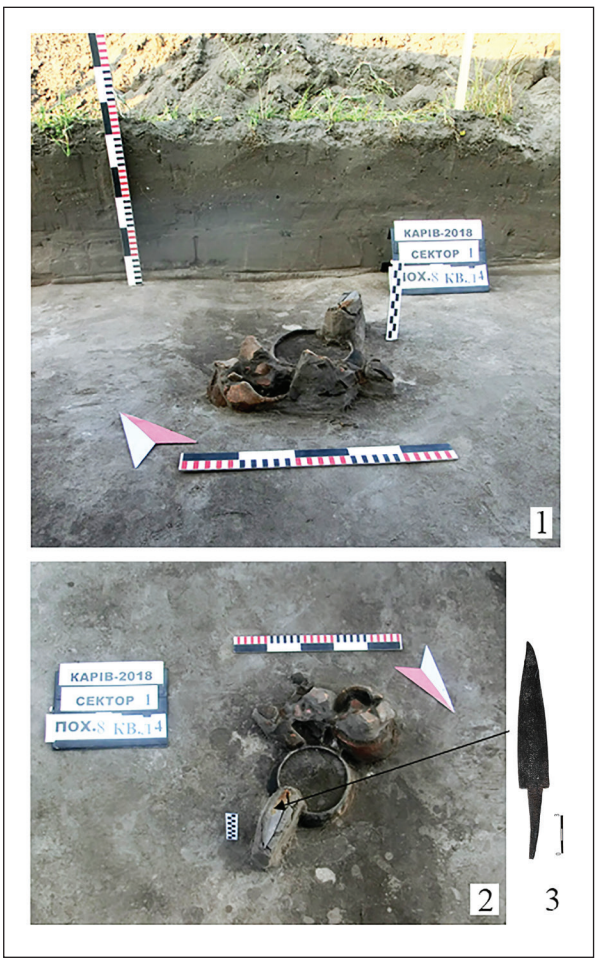

Рис. 2. Поховання № 8 на проміжному етапі дослідження (фото Я. І. Онищука)

Fig. 2. Burial no. 8 at the mid-term stage of investigation (photo by Ya. I. Onyshchuk)

ку, однак безпосередньо в місці поховання ґрунт мав дещо темніше забарвлення. Пониженням рівня розкопу до глибини 0,5 м натраплено на скупчення керамічного матеріалу на площі 0,5 × 0,5 м у вигляді розбитих горщика та миски, а також цілого горщика-урни кумпфоподібної форми, заповненого очищеними від продуктів спалення кремованими залишками людського скелета (рис. 2–4). Поряд лежав залізний наконечник списа зі слідами перебування у вогні (рис. 4).

У межах могили розташовувалося ще одне захоронення ямного типу. Незважаючи на розосередження спалених кісток людини майже по всій площі поховального комплексу внаслідок оранки, найбільша концентрація спостерігалася у його північній частині.

Проведенні дослідження дали можливість реконструювати послідовність формування об'єкта. Першим у яму було поставлено заповнений очищеними кремованими людськими останками великий кумпфоподібний горщик (поховання 1). Його дно розташовувалося на глибині 0,7 м від сучасної поверхні. Засипавши урну до приблизно третини висоти супіском, поряд було покладено залізний наконечник списа, а поверх нього — горщик і миску. Приблизно на цьому ж рівні, трохи північніше було зроблене ще одне захоронення в ямі (поховання 2). Можливо, саме із ним слід пов'язувати сердолікову намистину, знайдену в перемішаному оранкою ґрунті. У цій частині об'єкта також виявлено залізний ніж, імовірно, переміщений плугом із комплексу основного поховання. Долівки могильних ям візуально не простежувалися, гублячись у шарі світло-жовтого супіску. Антропологічні дослідження кісткових залишків засвідчили, що об'єкт № 8 був парний: в урні були спалені останки чоловіка, а в ямі, можливо, жінки.

Супровідний інвентар

Виявлені в могилі речові знахідки представлені трьома керамічними посудинами, одна з яких відігравала роль урни, а також ножем, наконечником списа та сердоліковою намистиною (рис. 6–9). Знайдена кераміка ліпного виготовлення. Роль урни відігравав великий кумпфоподібний горщик темно-бурого кольору із загнутими досередини вінцями, різким переламом плічок і легко розширеним денцем (рис. 6: 1; 7: 1). Поверхня підлощена, у тісті наявні домішки піску й шамоту. У процесі повторного випалу в поховальному вогнищі посудина покрилася тріщинами і має численні сліди вилущення (витріскування) зовнішнього шару. Її розміри: висота — 18,3 см, діаметр вінець — 19,6 см, дна — 12 см. Усередині урни лежали спалені залишки людського скелета, покладені в анатомічному порядку: від кісток ніг на дні до фрагментів черепної коробки у верхній частині. Серед останків виявлено потрісканий від температури аморфний шматок кременю (рис. 5: 3; 8: 4; 9: 4).

Дві інші посудини були розбиті внаслідок сільськогосподарських робіт. Горщик банкоподібної форми, грубо виліплений, жовто-бурого кольору. Має вертикальні вінця, коротку невиразну шийку, плавно заокруглені плічка, легко звужений до денця корпус і широке дно (рис. 6: 2; 7: 2). Його поверхня горбкувата, погано загладжена. У керамічному тісті наявний пісок і шамот. Параметри посудини: висота —

Рис. 3. Загальний вигляд об'єкта. Вид із заходу (фото Я. І. Онищука)
Fig. 3. General view of the object. View from the west (photo by Ya. I. Onyshchuk)

17,1 см, діаметри вінець — 13,8 см і дна — 14,6 см.

Миска сіро-жовтого кольору і, ймовірно, в первинному вигляді мала загладжені стінки. Під час перебування в кремаційному вогнищі сильно деформувалася, її поверхня частково ошлакувалася. У посудини прямі вінця, виразний перелам плічок, звужений донизу корпус і розширене денце (рис. 6: 3; 7: 3). У гончарній масі є домішка піску. Розміри миски: висота ≈ 10 см, діаметри вінець ≈ 13 см і дна — 7,2 см.

Аналогії до описаної кераміки відомі на пам'ятках римського часу центрально-східної Європи. За типологією Т. Ліани, такі кумпфоподібні горщики належать до III групи глиняного посуду пшеворської культури й датуються фазою B2 (остання чверть I — середина II ст. н. е.) (Liana 1970, s. 439). Їх часто застосовували в поховальній обрядовості. Наприклад, на могильнику пшеворської культури в Опоці Люблінського воєводства аналогічні горщики двічі були використані як урни — в похованнях 55 (із мискою, подібною до нашої) та 77 (Stasiak 1994, s. 28, 33). Подібна кераміка виявлена в дакійському захороненні 45 Земплінського могильника в Словаччині (Budinský-Krička, Lamiová-Schmiedlová 1990, p. 301, pl. XIV: 28). У західному регіоні України аналогічні кумпфи знайдені в захороненнях 7 і 44 дакійсько-пшеворського (липицького) могильника в Заваллі Івано-Франківської обл. (Вакуленко 1991, с. 32, 36, рис. 3: 5; 5: 4; Vakulenko, Didenko 2022, fig. 5: 2). Близькою до нашої миски є посудина із пшеворського могильника в с. Гаць Підкарпатського воєводства у Польщі (Hadaczek 1909, s. 15, tab. T: 41).

Залізні вироби представлені ножем і наконечником списа. Перша знахідка внаслідок перебування у поховальному вогнищі покрилася окалиною, яка забезпечила її подальший задовільний стан збереження. Клинок ножа плавно звужується до гострого вістря (носика) і з одного боку під спинкою має проковану неглибоку канавку (лінію). Носик і черешок легко підняті догори, руків'я прямокутне в перетині. Від клинка воно відділене уступами й плавно звужується до кінця. Закінчення черешка обламане (рис. 8: 2; 9: 2). Розміри ножа становлять: загальна довжина

Рис. 4. Загальний вигляд об'єкта. Вид із півдня (фото Я. І. Онищука)
Fig. 4. General view of the object. View from the south (photo by Ya. I. Onyshchuk)

— 17 см, із яких на клинок припадає 11,1 см, максимальна ширина леза — 2,3 см, черешка — 1,1 см, товщина спинки й черешка — 0,5 см.

Наконечник списа лежав із західного боку від урни під горщиком та мискою. Він характеризується наявністю вузького й довгого вістря верболистої форми з чітко вираженим ребром і порівняно короткою, круглою в поперечному перерізі втулкою (рис. 8: 1; 9: 1). Наконечних не має слідів ритуального пошкодження, хоч наявність окалини засвідчує його перебування в кремаційному вогнищі. Розміри знахідки: загальна висота — 30 см, довжина пера — 22 см, втулки — 8 см, найбільша ширина вістря — 4 см, діаметр втулки — 2,2 см. В останній зберігся залізний цвяшок для закріплення на древку. За формою та основними параметрами наконечник аналогічний до екземпляра з колекції матеріалів, знайдених «чорними копачами» на території могильника й переданих 2017 р. у фонди КЗ ЛОР «Історико-краєзнавчий музей» (м. Винники) (Онищук 2018, с. 164). За типологією П. Качановського, такі предмети озброєння належать до різновиду 1 типу 1 наконечників списів пшеворської культури і датуються другою чвертю I — серединою II ст. н. е. (фази B1 — B2 ранньоримського часу) (Kaczanowski 1995, s. 11, 58, tab. IV: 1).

Усередині урни серед кремованих чоловічих останків знайдено перепалений у вогні аморфний шматок кременю розмірами 3,0 × 1,9 × 1,5 см (рис. 5: 2–3; 9: 4). Від високої температури його поверхня побіліла й покрилася численними тріщинами. Невипадковий характер цієї знахідки підтверджується наявністю такої ж перепаленої крем'яної конкреції в урні суміжного поховання № 9 (Онищук 2020, с. 150, рис. 15: 7). Це свідчить про те, що ці камені відігравали певну роль в обрядовому процесі, супроводжуючи померлого як під час кремації, так і в поховальній посудині.

Серед частково порушених оранкою кальцинованих залишків ямного поховання № 2 знайдено перепалену у вогні сердолікову намистину. Вона має призматичну форму, гранчаста (у поперечному перерізі нагадує шестикутник), має конічний канал (рис. 8: 3; 9: 3). Розміри знахідки: довжина — 1,1 см, товщина — 0,6 см, висота — 0,4 см. Від перебування у вогні її поверхня побіліла, покрилася числен-

Рис. 5. Поховальна урна з кремованими людськими останками (фото Т. І. Слободян)
Fig. 5. A burial urn with cremated human remains (photo by T. I. Slobodian)

ними тріщинами й частково вилущилася. За класифікацією М. Темпельманн-Мончинської, прикраса належить до типу 500 (група LVII) намистин із каменю (Tempelmann-Mączyńska 1985, Taf. 19: 500). На поховальних пам'ятках Польщі (Стараховіце (Starachowice), Рибно (Rybno), Комарув (Komarów)) вони подекуди трапляються разом із намистинами призматичної форми зі зрізаними кутами (тип 499) й датуються завершальним етапом ранньоримського — початком пізньоримського (фазою C1a) періодів (Tempelmann-Mączyńska 1985, S. 89). Співіснування сердолікових намистин обох варіантів підтверджують і дослідження могильника Карів І. Зокрема, окрім вищеописаної, у похованнях № 6 і № 12 було виявлено ще дві перепалені у вогні прикраси типу 499 (Онищук 2020, с. 148, рис. 11: 8; 2022а, с. 145, рис. 3: 12). На території України сердолікові екземпляри призматичної форми також відомі в черняхівській культурі. За О. В. Гопкало, вони належить до типу IV і датуються остан-

Рис. 6. Керамічний посуд (фото Я. І. Онищука)
Fig. 6. Pottery (photo by Ya. I. Onyshchuk)

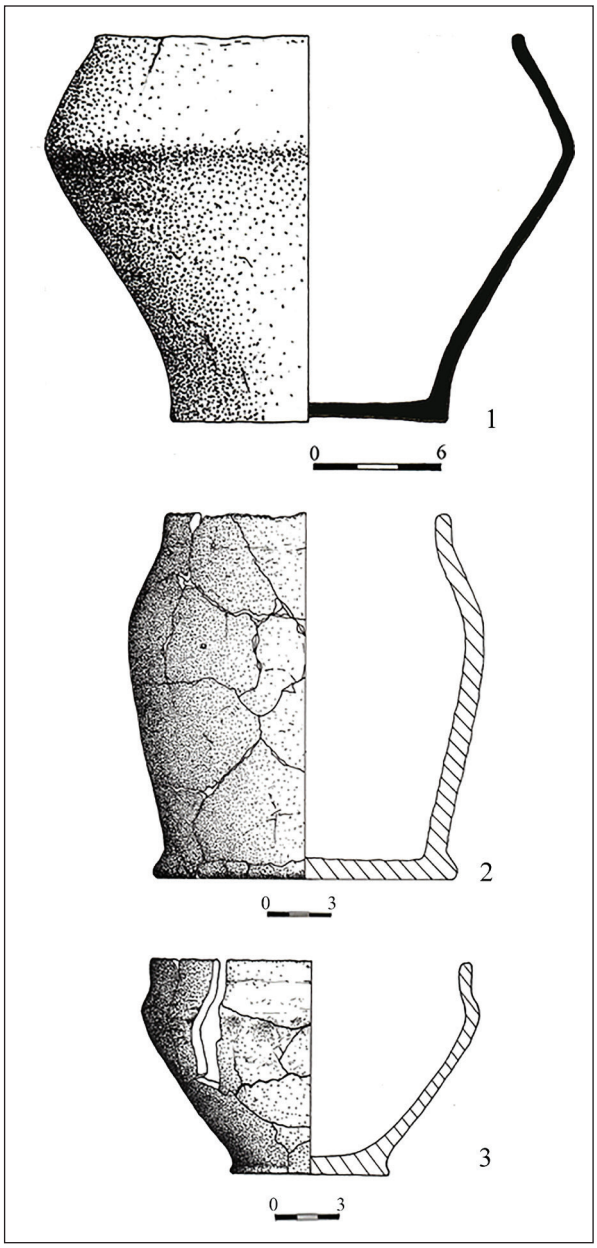

Рис. 7. Керамічний посуд (малюнок Г. Т. Башти)
Fig. 7. Pottery (drawing by H.T. Bashta)

ньою третиною III — першою половиною IV ст. н. е. (Гопкало 2008, с. 76, 131, табл. IX: V.4).

Поховальний інвентар, залежно від місця розташування на поховальному вогнищі, був підданий термічному впливу різної температури. Наприклад, миска від надмірного перепалення має сліди ошлакування та сильно деформована. Дві інші посудини менше піддалися повторному випалу, внаслідок чого їхня поверхня лише потріскалась, а стінки урни місцями вилущилися. Залізні вироби покрилися шаром окалини, яка надійно законсервувала їх від подальшого кородування.

За характером обрядовості й типом супровідного інвентаря поховання № 8 можна віднести до пшеворської культури й датувати другою половиною II ст. н. е. Виразні культурні особливості цієї людності також простежено в похованнях № 7 і № 9, що засвідчує наявність пшеворського етнокультурного компонента в полікультурному могильнику Карів I.

Антропологічні дослідження

Численні фрагменти кісток під час досліджень були зафіксовані в урні та заповненні могильної ями. Тому представлене захоронен-

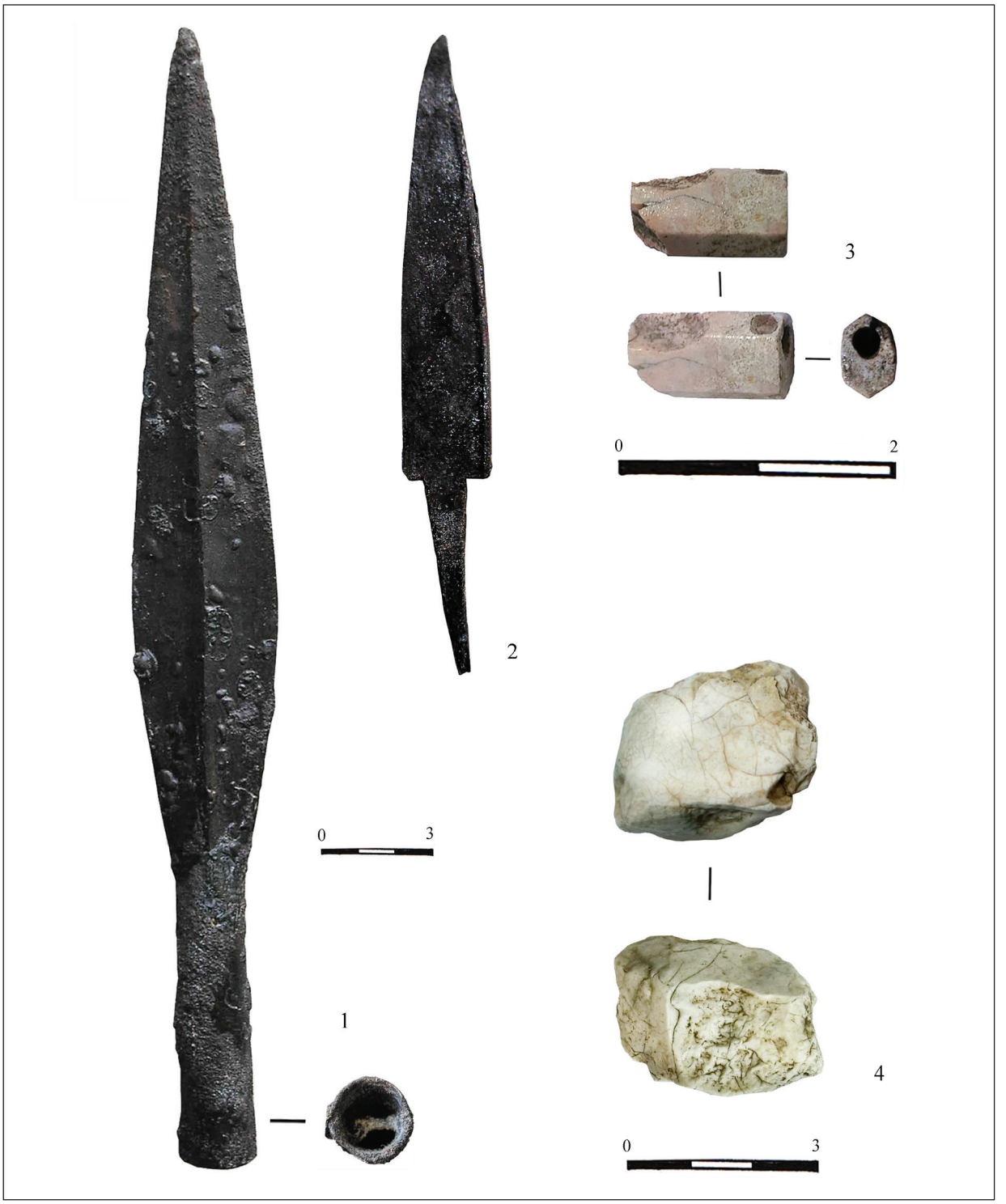

Рис. 8. Предмети поховального інвентаря: *1–2* — залізо; *3* — сердолік; *4* — кремінь (фото Я. І. Онищука)
Fig. 8. Items of the funerary inventory: *1–2* — iron; *3* — carnelian; *4* — flint (photo by Ya. I. Onyshchuk)

ня можна вважати похованням змішаного типу — урново-ямним.

Розкриття поховального об'єкту відбувалась із дотриманням норм і правил дослідження тілопальних поховань (Козак та ін. 2019, с. 71-75). Кісткові уламки, виявлені поза межами урни, відбирали і фіксували відповідно до сектора та шару їх залягання.

Урну в цілісному вигляді із розміщеними в ній кістками та ґрунтом *in situ* було передано до біоархеологічної лабораторії Інституту археології НАН України для проведення антро-

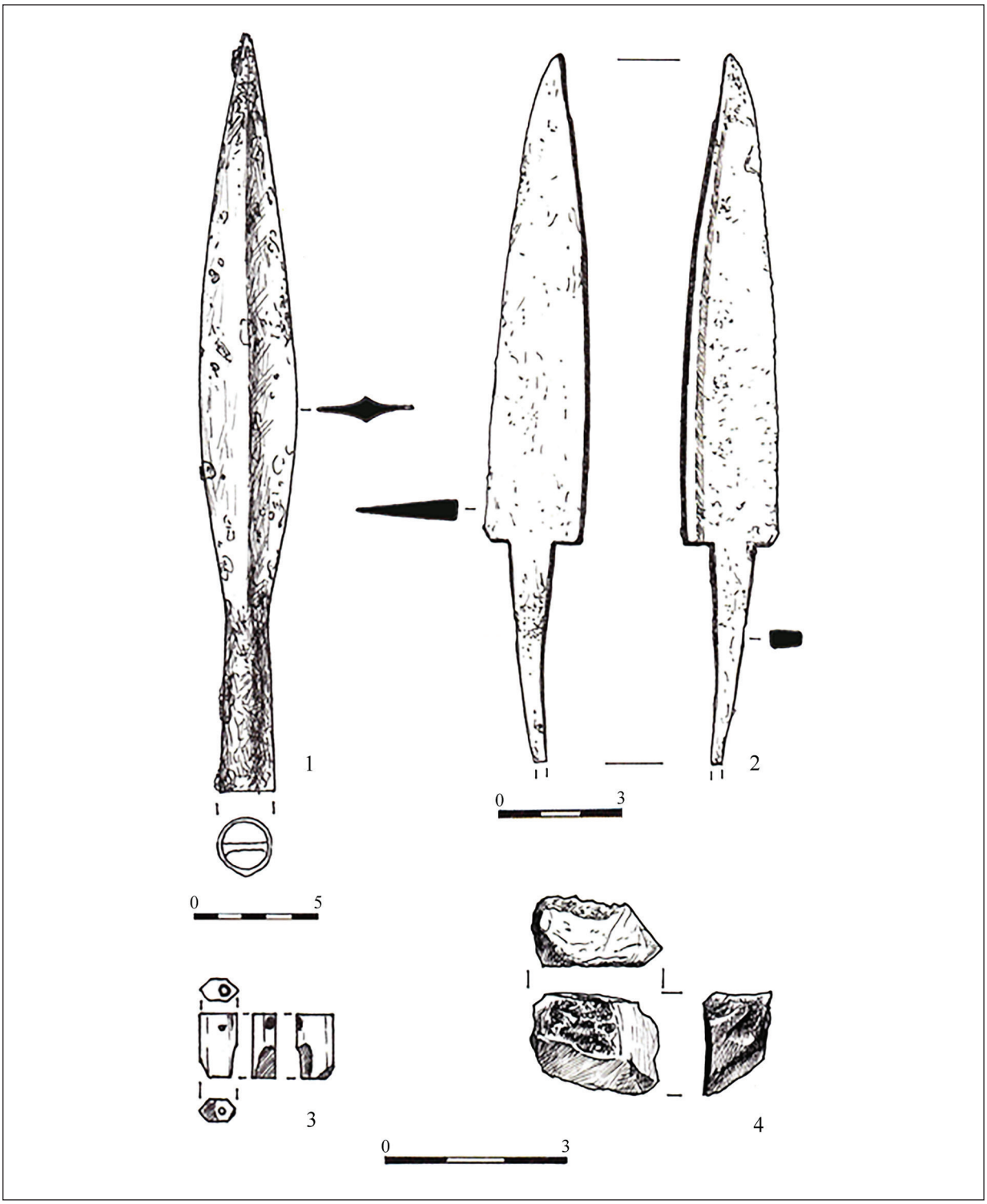

Рис. 9. Предмети поховального інвентаря (малюнок Г. Т. Башти)
Fig. 9. Items of of the funerary inventory (drawing by H. T. Bashta)

пологічного аналізу. Дослідження її заповнення проводили за методикою дослідження тілопальних поховань — розчищення, відбір та фіксація кісток і поховального реквізиту здійснювалось пошарово, кожні 1–2 см.

Методи дослідження.

Першочерговим завданням під час антропологічної експертизи є визначення видової належності остеологічного матеріалу та встановлення кількості індивідів. Визначення ви-

дової належності — ідентифікація людських і тваринних кісток — проводилося шляхом візуального огляду морфологічних особливостей кісткової тканини (Adams, Crabtree 2008; Bass 1995, p. 309-317; Слободян 2018). Встановлення кількості індивідів (MNI) здійснювалося шляхом порівняльного морфологічного аналізу — фіксації парних однойменних ділянок скелета або ж морфологічно не тотожних, а також кореляції статево-вікових визначень та інших показників.

Антропологічна експертиза решток кремацій передбачає також фіксацію таких даних, як розмір, об'єм і вага кісткових уламків. Зіставлення кількості та метричних показників є важливим маркером у дослідженні тафономічних процесів, їх впливу на кісткову тканину, а також фіксації деяких обрядових дій, пов'язаних з актом тілоспалення та особливостями відбору решток кремації з поховального вогнища й укладання їх до могили. Розробки для зазначених показників запропонував Й. Валь (Wahl 1982).

Для встановлення індивідуальних маркерів похованих людей (статево-вікові визначення, морфологічні особливості, патологічні ознаки, розвиток рельєфу кістки) використовують антропологічні, судово-медичні та криміналістичні методи аналізу.

Вікові визначення здійснено з урахуванням:

— стану та ступеня облітерації черепних швів (Vallois 1937; Szilvássy 1988, abb. 157-158; Acsádi, Nemeskéri 1970, p. 115-120; Meindl, Lovejoy 1985; eds. Buikstra, Ubelaker 1994, p. 32-35; Herrmann und an. 1990, p. 63-67, abb. 3.2.1.6.);

— ступеня приростання епіфізів (Brothwell 1981; Szilvássy 1988, p. 421-443; Herrmann et al. 1990, p. 57-61; Mays 2002; Schaefer, Black, Scheuer 2009;);

— стану суглобових і симфізарних поверхонь — вікові зміни хребців, зміни стернального кінця ребер, стан грудинного кінця ключиці (McKern, Stewart 1957; Szilvássy 1988, p. 426-428, abb. 155; eds. Brooks, Suchey 1990; eds. Buikstra, Ubelaker 1994; Black, Scheuer 1996; Burns 1999; Krenzer 2006);

— вікових ознак на кістках таза (McKern, Stewart 1957; Acsádi, Nemeskéri 1970, p. 122-135; Lovejoy et al. 1985; Brooks, Suchey 1990; eds. Buikstra, Ubelaker 1994, p. 21-32; Schwartz 2007);

Статеві визначення здійснено з урахуванням традиційних методик, що застосовуються в біоархеології (Алексеев, Дебец 1964; Acsádi, Nemeskéri 1970, p. 73-100; Herrmann et al. 1990, p. 75-90; eds. Buikstra, Ubelaker 1994, p. 16-21; Bruzek 2002; Walker 2005).

Для визначення патологічних проявів на кістках черепа та посткраніального скелета — ознак захворювань, маркерів фізіологічного стресу, травм і фізичних навантажень — використано низку загальних розробок (Brothwell 1981; Ortner, Putschar 1981; Brickley, Ives, Mays 2020; Herrmann und an. 1990, p. 115-185; Schultz 1988; Byers 2002).

Вивчення решток тілопальних захоронень дає можливість дослідити не тільки індивідуальні морфологічні характеристики похованої людини, а й суттєво доповнити тафологічні й танатологічні дослідження. Зокрема, визначити алгоритм здійснення та індивідуальні особливості проведення давніх поховальних практик, починаючи від етапу підготовки до процесу тілоспалення і завершуючи етапом захоронення кісткових решток в могилі. У цілому, використано широкий спектр методів: для визначення температури вогнища за забарвленням кісток (Herrmann 1988; Walker, Miller, Richman 2008), ідентифікації температурних та діагенетичних змін кісткової тканини (Holck 1997/2008, p. 22-36; Herrmann und an. 1988; Großkopf 2004; Byers 2002, p. 352-373; Krenzer 2006; White, Folkens 2005, p. 49-66; eds. Schmidt, Symes 2008), кореляції відбитків металів та інших субстанцій на кістках із поховальним реквізитом (Logan 2002; Großkopf 2004; Selwyn 2004 Slobodyan, Terpilovskij 2021), норм відбору решток із поховального вогнища та укладання до могили тощо (Hermann und an. 1990, p. 256-265; Holck 1997/2008; Dokládal 1999; Mays 2002, p. 220-224; Devlin, Herrmann 2008).

Антропологічну експертизу проводили в кілька етапів. На першому кісткові рештки з могильної ями та урни аналізували окремо, відповідно до польового маркування й шарів залягання. На другому етапі було здійснено кореляційний морфологічний аналіз кісток з урни та ямної могили, відповідно до якого встановлено кількість похованих індивідів. Нижче наводимо опис цих матеріалів і результати дослідження.

Результати.

Стан збереженості кісткових уламків після кремації та дії подальших тафономічних процесів є задовільним та достатнім для визначення основних біоархеологічних і тафологічних критеріїв — морфологічної ідентифікації кіс-

ток скелета, кількісних і метричних характеристик останків, статі й віку померлих, слідів травм і захворювань, встановлення температури поховального вогнища, вирізнення людських і тваринних кісток тощо.

Аналіз кісток із заповнення урни. Пошарове розчищення, детальна планіграфічна та стратиграфічна фіксація кісткових уламків дають підстави стверджувати факт їх анатомічного розташування в урні. Укладання кісток відбувалось у висхідному порядку, де стопи та нижні кінцівки фіксуються тільки на дні поховального посуду, тоді як черепні кістки, ребра та верхні кінцівки розміщені на рівні вінець. Рештки тілоспалення були щільно вкладені до урни та займали практично весь об'єм посудини.

В урні виявлено значну кількість людських кісток загальною вагою 1512 г. Збережені уламки належать до всіх метричних категорій відповідно до схеми Й. Валя (Wahl 1982). 354 уламки було анатомічно визначено.

Череп представлений численними фрагментами кісток склепіння та лицьового відділу. З-поміж уламків скроневих кісток вирізняються:

Табл. 1. **Представленість відділів скелета за ідентифікованими фрагментами перепалених кісток з урни**
Table 1. **Representation of skeletal parts based on identified fragments of burnt bones from the urn**

Відділ	Кількість фрагментів	%
Осьовий скелет (*skeleton axiale*)	116	32,8
Череп (*cranium*):	46	13,0
• мозковий відділ (*calvaria*)	38	10,7
• лицьовий відділ (*viscerocranium*)	5	1,4
• не визначено	3	0,8
Хребтовий стовп (columna vertebralis)	29	8,2
• шийний відділ (*vertebrae cervicales*)	5	1,4
• грудний відділ (*vertebrae thoracicae*)	4	1,1
• поперековий відділ (*vertebrae lumbales*)	5	1,4
• крижовий відділ (vertebrae sacrales)	1	0,3
• куприкова кістка (os coccygis)	1	0,3
• не визначено	13	3,7
Кістки грудної клітки (ossa thoracis)	41	11,6
• ребра (costae)	41	11,6
• грудина (sternum)	-	-
• не визначено	-	-
Додатковий скелет (*skeleton appendiculare*)	238	67,2
Кістки верхніх кінцівок (*ossa membri superioris*)	19	5,4
а) плечовий пояс (*scapula, clavicula*)	1	0,3
б) скелет вільних верхніх кінцівок (*skeleton membri superioris liberi*)	18	5,1
• плечові (*humerus*)	4	1,1
• передпліччя (*ulna, radius*)	4	1,1
• кисть (*ossa carpi, ossa metacarpalia, ossa digitorum manus*)	5	1,4
• не визначено	-	-
Кістки нижніх кінцівок (*ossa membri inferioris*)	80	22,6
а) тазовий пояс (*cingulum membri inferioris*)	>37	10,4
б) скелет вільних нижніх кінцівок (*ossa membri inferioris liber*i)	43	12,1
• стегнові (*femur*)	4	1,1
• гомілкові (*tibia, fibula*)	8	2,2
• стопа (*ossa tarsi, ossa metatarsi, ossa digitorum*)	31	8,7
• не визначено	-	-
Загальна кількість	**354**	**100**

— фрагмент із ділянкою соскоподібних відростка та вирізки, збережених частково (ліва сторона);

— уламок із основою виличного відростка;

— один фрагмент із лускатим швом.

Ідентифіковано уламки правої та лівої доль потиличної кістки із виразними карковими лініями й потилично-соскоподібним швом, а також уламки із області хрестоподібного підвищення та потиличного виступу. Товщина ділянки в цій області становить 12 мм. Рельєф помітний, особливо в області каркових ліній. Ступінь розвитку потиличного виступу становить 2–3 бали (за eds. Buikstra, Ubelaker 1994, fig. 4).

Тім'яні кістки репрезентовані уламками із збереженими ділянками сагітального, вінцевого (область C_2) та лускатого швів. Шви не облітеровані, відкриті ззовні та зсередини. Середня товщина черепа в тім'яній області становить 4–6 мм.

До лицьового відділу належать уламки основи нижньої щелепи з альвеолярною частиною (альвеоли різців), фрагменти її гілки та нижньощелепних відростків.

Ребра представлені 41 фрагментом, хребці — уламками шийних, грудних, поперекових і крижових хребців, а також куприка. До шийних хребців належать п'ять фрагментів тіл. Грудні хребці представлені чотирма фрагментами тіл із ребровими ямками, поперекові — п'ятьма уламками. До крижового відділу належить уламок першого хребця, а також куприка — фрагмент останнього хребця. Зрощення I та II крижового хребців не спостерігається, сліди зрощення відсутні на I хребці. На деяких хребцях зафіксовано остеофіти — виступи, що утворюються внаслідок крайового розростання тіл.

Плечовий пояс репрезентований уламком лопатки із суглобовою западиною та дзьобоподібним відростком. З-поміж плечових кісток вирізняються уламки проксимальних епіфізів із голівками й дистальних епіфізів; кісток передпліччя — фрагменти діафізарних частин; кистей рук — фрагменти зап'ясть і фаланг пальців.

Тазові кістки представлені великими уламками лівої та правої сторін із основними морфологічними ділянками.

Від нижніх кінцівок збереглися численні фрагменти стегнових, великогомілкових і малогомілкових кісток. Кістки стопи є найчисленнішими і найкраще збереженими; вони були покладені на дно урни з дотриманням анатомічного порядку. Товщина компактного шару стегнових і великогомілкових уламків становить 9 мм. Загалом, як кістки черепа, так і посткраніального скелета, масивні, з виразним м'язовим рельєфом.

За ступенем облітерації черепних швів, станом симфізарної поверхні хребців, ступенем приростання епіфізів, а також загальним розміром і товщиною кістки належать особі дорослого віку (вікова група *adultus*, 20–30 років). Стать визначено як чоловічу (*male*), на що вказують загальна масивність кісток черепа та посткраніального скелета. А також збережені ділянки зі статево-визначальними маркерами — ступінь виразності окремих ділянок скроневих кісток, потиличного рельєфу.

За забарвленням кісткових уламків встановлено температуру поховального вогнища — 500–900°C (за схемою Ф. Волкера та колег).

На кісткових фрагментах також було виявлено сліди термічного окислення заліза. Визначення походження відбитків здійснювали візуально та мікроскопічно. Металеві вироби, які були піддані дії вогню і згодом захороненню, піддаються термічному окисленню та електрохімічним процесам різного характеру. Корозія на залізі зазвичай набуває форми іржі. Це загальний термін для позначення оксигідроксидів заліза або мінералів, які утворюються, коли залізо реагує з киснем і водяною парою. При цьому утворюється своєрідна «скоринка», що проявляється відтінками коричневого, червонувато-коричневого, жовтого або помаранчевого. Обгорілий залізний предмет може мати шар темно-червоного гематиту (оксиду заліза) прямо над металом. Магнетит (також оксид заліза) може бути присутній у вигляді тонкого когерентного темного шару над металом (Logan 2002, p. 2; Selwyn 2004, p. 294-295). Такі сліди металу є і на кісткових рештках із Карова. Вони мають зернисту структуру та певний блиск на поверхні, забарвлення темно-коричневе. Відбитки фіксуються на ділянках скроневих і потиличної кісток (область соскоподібного відростка та каркових ліній), із внутрішнього боку нижньої щелепи (альвеолярна частина), на кількох фрагментах ребер, грудних і поперекових хребців. Наявність відбитків заліза свідчить про розміщення металевого поховального реквізиту (елементів одягу, спорядження) на небіжчикові під час обряду тілоспалення саме в цих ділянках.

Кістки із заповнення могили (ямне поховання). У поховальній ямі (кв. Л–4) на глибині 0,5–0,6 м від рівня сучасної поверхні виявлено

та відібрано для аналізу окремі розрізнені перепалені кістки. Значна їх частина зосереджувалась поблизу керамічних виробів. Кісткові уламки траплялися по всій площі могильної ями та були зібрані для аналізу відповідно до методики розчистки тілопальних поховань (Козак та ін. 2019). Нижче подано їх антропологічний аналіз.

Фрагменти людських кісток нечисленні, їх загальна вага — 110 г. Подальший лабораторний аналіз і морфологічне визначення дає підстави стверджувати, що укладання кісткових решток до могили після процесу кремації відбувалось хаотично, анатомічне розміщення решток тілоспалення не фіксується.

Визначено 62,5 % останків. З-поміж фрагментів черепа вирізняються уламки склепіння, зокрема фрагменти скроневих кісток із лускатим швом. Серед збережених кісток лицьового відділу ідентифіковано уламок тіла верхньої щелепи з альвеолярною дугою та уламок кореня зуба (різець / ікло). Черепні шви на збережених ділянках відкриті з ектокраніальної та ендокраніальної сторін.

Уламків хребців не виявлено, до ребер віднесено п'ять фрагментів тіл. З-поміж тазових кісток вирізняється уламок із кульшовою западиною та півмісяцевою поверхнею. Кінцівки представлені діафізарними й епіфізарними частинами трубчастих кісток, зокрема фрагментами задньої ділянки стегнової кістки із шорсткою лінією, нижнього епіфізу великогомілкової кістки із суглобовою поверхнею до п'яткової кістки, човнопоподібною кісткою передплесна. Значний відсоток ідентифікованих фрагментів становлять фрагменти кистей рук (зап'ястя, фаланги пальців).

За забарвленням кісткової тканини визначено температуру поховального вогнища. Відтінки сірого й білого кольорів свідчать, що спалення відбувалось при температурі 500–800°C (за схемою Ф. Волкера та колег).

На довгих кістках фіксуються термічні зміни: тріщини параболічного характеру — сліди відриву м'яких тканин від кістки внаслідок дії високої температури. Наявність такого типу тріщин на поверхні кісток свідчать про те, що тілоспалення відбувалось невдовзі після смерті або на ранніх етапах розкладення тіла, тобто тоді, коли на тілі ще були присутні м'які тканини.

Аналіз виявлених у поховальній ямі кісток свідчить про їх приналежність одному індивіду. У порівнянні з остеологічними залишками в урні, вони є значно більш грацильними морфологічно і, можливо, належали жінці (?). За ступенем приростання епіфізів, а також загальною грацильністю і товщиною компактного шару кістки належать дорослій особі (*adultus-senilis*, від 20 років). Патологічних процесів і проявів на збережених кісткових ділянках не зафіксовано.

Очевидно, що в похованні № 8 виявлено кісткові рештки двох дорослих індивідів. До урни було поміщено кістки чоловіка віком 20–30 років, тоді як кістки в поховальній ямі порівняно значно грацильніші і можуть належати дорослій жінці (?), вік якої точніше встановити неможливо. На чоловічих останках зафіксовано незначні відбитки заліза (на ділянці черепа, грудної клітини), тоді як на кістках жінки відбитків металів або інших сполук не зафіксовано.

Отже, в процесі досліджень поховання № 8 отримано не тільки нові матеріали для вивчення етнокультурного складу населення, яке залишило могильника Карів I, а й важливі дані щодо вікових і статевих характеристик похованих там індивідів, процесу кремації та реконструкції елементів поховальної обрядовості в цілому.

Алексеев, В. П., Дебец, Г. Ф. 1964. *Краниометрия. Методика антропологических исследований.* Москва: Наука.

Болтрик, Ю. В., Мінаєва, Н. І. 2015. *Методика проведення польових археологічних досліджень* [online]. Режим доступу: https://iananu.org.ua/images/PolKom/Metod_pol_dosl.pdf [Дата звернення 10 жовтня 2024].

Вакуленко, Л. В. 1991. Липицкая культура в свете раскопок могильника у с. Завалье на Прикарпатье. В: Бырня, П. П. (ред.). *Древности Юго-Запада СССР*. Кишинев: Штиинца, с. 22-38.

Гопкало, О. В. 2008. *Бусы и подвески черняховской культуры.* Киев: ИА НАН Украины.

Козак, О., Потєхіна, І., Слободян, Т., Гупало, В. 2019. *Методичні рекомендації з польової антропології.* Львів: НДУ «Рятівна археологічна служба» ІА НАН України.

Онищук, Я. І. 2018. *Населення Західної Волині та Західного Поділля у першій половині I тис. н. е.: культурно-історичний аспект.* Львів: ЛНУ імені Івана Франка.

Онищук, Я. 2020. Деякі підсумки досліджень могильника римського часу Карів-I у Західному Побужжі. В: Любичев, М., Мизгін, К. (ред.). *Серія «Остроготика». Том 3. Між Сходом та Заходом (Inter Orientem et Occidentem).* Ювілейна збірка до 65-річчя з дня народження доктора Ердмуте Шультце та 20-річчя Германо-Слов'янської археологічної експедиції. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, с. 143-163.

Онищук, Я. 2022a. Дослідження могильника римського часу Карів I у Західному Побужжі в 2019–2020 роках. *Археологія і давня історія України*, 1(42), с. 141-154. http://doi.org/10.37445/adiu.2022.01.11

Онищук, Я. І. 2022b. Могильник Карів-I в контексті етнічних і культурних явищ останньої чверті II ст. н. е. на території Західного Побужжя і Верхнього Подністров'я. *Археологія,* 3, с. 66-87. https://doi.org/10.15407/arheologia2022. 03.066.

Онищук, Я., Білас, Н., Гринчишин, Б., Сидорович, В. 2020. Могильник римського часу біля с. Карів. В: Бол-

трик, Ю. В. (відп. ред.). *Археологічні дослідження в Україні 2018*. Київ: Інститут археології НАН України, с. 115-116.

Слободян, Т. І. 2018. Можливості дослідження тілопальних поховань: біоархеологічні студії. *Археологія*, 2, с. 127-137. https://doi.org/10.15407/ archaeologyua2018.02.127

Acsádi, G., Nemeskéri, J. 1970. *History of Human Life Span and Mortality.* Budapest: Akadémiai Kiadó.

Adams, B. J., Crabtree, P. J. 2008. *Comparative Skeletal Anatomy: A Photographic Atlas for Medical Examiners, Coroners, Forensic Anthropologists, and Archaeologists*. Humana: Humana Press.

Bass, W. 1995. *Human Osteology. A Laboratory and Field Manual*. 4th Edition, Missouri Archaeological Society, Columbia.

Black, L., Scheuer, S. 1996. Age Changes in the Clavicle: from the Early Neonatal Period to Skeletal Maturity. *International Journal of Osteoarchaeology*, 6, p. 425-434. https://doi.org/10.1002/(SICI)1099-1212(199612)6:5<425::AID-OA287>3.0.CO;2-U

Brickley, M., Ives, R., Mays, S. 2020. *The Bioarchaeology of Metabolic Bone Disease.* 2nd edition. London: Academic Press.

Brothwell, D. R. 1981. *Digging up Bones*. 3rd edition. Ithaca; New York: Cornell University Press.

Brooks, S. T., Suchey, J. M. 1990. Skeletal Age Determination Based on the os pubis: A Comparison of Acsádi-Nemeskéri and Suchey-Brooks Methods. *Human Evolution*, 5, p. 227-238. https://doi.org/10.1007/BF02437238

Bruzek, A. 2002. Method for Visual Determination of Sex, Using the Human Hip Bone. *American Journal of Physical Anthropology*, 117, p. 157-168. https://doi.org/10.1002/ajpa.10012

Budinský-Krička, V., Lamiová-Schmiedlová, M. 1990. A Late 1st Century B.C. — 2nd Century A.D. Cemetery at Zemplin. *Slovenská Archeologia*, 38/2, p. 245-344.

Buikstra, J., Ubelaker, D. (eds.). 1994. Standards for Data Collection from Human Skeletal Remains. *Arkansas Archaeological Survey Research Series*, 44. Fayetteville: Arkansas Archeological Survey.

Burns, K. R. 1999. *Forensic Anthropology Training Manual*. New Jersey: Prentice Hall.

Byers, S. N. 2002. *Introduction to Forensic Anthropology: A Textbook*. Boston: Allyn and Bacon.

Devlin, J., Herrmann, N. 2008. Bone Colour as Interpretative of the Depositional History of Archaeological Cremations. In: Schmidt, C., Symes, S. (eds). *The Analysis of Burned Human Remains*. London: Elsevier, p. 109-128.

Dokládal, M. 1999. Morfologie spálených kostí. Význam pro identifikaci osob. *Acta Facultatis Medicae Universitatis Brunensis Masarykianne*, 113. Brno: Masarykova univerzita.

Großkopf, B. 2004. *Leichenbrand Biologisches und kulturhistorisches Quellenmaterial zur Rekonstruktion vor- und frühgeschichtlicher Populationen und ihrer Funeralpraktiken*. Dissertation zur Erlangung des akademischen Grades Dr Phil. Leipzig.

Hadaczek, K. 1909. *Album przedmiotów wydobytych w grobach cmentarzyska ciłopalnego koło Przeworska (z epoki cesarstwa rzymskiego)*. Lwów: Drukarnia W. A. Szyjkowskiego.

Herrmann, B. 1988. Behandlung von Leichenbrand. In: Knussman, J., Reiner, H. (eds.). *Antropologie. Handbuch der vergleichenden Biologie des Menchen*. Band I: Wesen und Methoden der Anthropologie. 1. Teil: Wissenschaftstheorie, Geschichte, morphologische Methoden. Stuttgart; New York: Gustav Fischer, p. 576-585.

Herrmann, B., Gruppe, G., Hummel, S., Piepenbrink, H., Schutkowski, H. 1990. *Prähistorische Anthropologie. Leitfaden der Feld- und Labormethoden.* Berlin, Heidelberg, New York: Spriger-Verlag.

Holck, P. 1997/2008. *Cremated Bones: A Medical-Anthropological Study of an Archaeological Material on Cremation Burials.* Anthropologiske skrifer, 1. Reprint of the 3rd revised edition. Oslo: Anatomisk institutt, University of Oslo.

Kaczanowski, P. 1995. *Klasyfikacja grotów broni drewcowej kultury przeworskiej z okresu rzymskiego.* Kraków: Zakład Poligraficzny Uniwersytetu Jagiellońskiego.

Krenzer, U. 2006. *Compendio de métodos antropológico-forenses: para la reconstrucción del perfil osteo-biológico*, vol. 1-7. Ciudad, Guatemala: Ciber Negocios,

Liana, T. 1970. Chronologia względna kultury przeworskiej we wczesnym okresie rzymskim. *Wiadomości Archeologicyne,* XXXV, 4, s. 429-491.

Logan, J. 2002. Identifying Archaeological Metal. *Canadian Conservation Institute (CCI) Notes*, 4/1 [online]. Available at: https://www.canada.ca/en/conservation-institute/services/conservation-preservation-publications/canadian-conservation-institute-notes/identifying-archaeological-metal.html [Accessed 16 October 2024].

Lovejoy, C. O., Meindl, R. S., Pryzbeck, T. R., Mensforth, R. P. 1985. Chronological Metamorphosis of the Auricular Surface of the Ilium: A New Method for the Determination of Adult Skeletal Age at Death. *American Journal of Physical Anthropology*, 68 (1), p. 15-28. https://doi.org/10.1002/ajpa.1330680103

Mays, S. 2002. *The Archaeology of Human Bones.* London. New York: Routledge.

McKern, T. W., Stewart, T. D. 1957. *Skeletal Age Changes in Young American Males*. Technical Report EP-45, Environmental Protection Research Division, Quartermaster Research and Development Center, U.S. Army. Natick, Massachusetts. https://doi.org/10.21236/ad0147240

Meindl, R. S., Lovejoy, C. O. 1985. Ectocranial Suture Closure: A Revised Method for the Determination of Skeletal Age at Death Based on the Lateral-Anterior Sutures. *American Journal of Physical Anthropology*, 68 (1), p. 57-66. https://doi.org/10.1002/ajpa.1330680106

Onyshchuk, J. 2019. Kariv I — nowo odkryte cmentarzysko z okresu wczesnorzymskiego na Zachodnim Pobużu. Wstępna analiza kulturowo —historyczna. In: Kot-Legieć, K., Michałowski, A., Olędzki, M., Piotrowska, M. (eds.). *Kultura przeworska. Procesy przemian i kontakty zewnętrzne*. Łódź: Wydawnictwo uniwersytetu Lódzkiego, s. 359-375.

Onyshchuk, J. 2022. The Ethnocultural Situation in the Western Bug and Upper Dniester Regions during the Marcomannic Wars. In: Olędzki, M., Dubicki, A. (eds.). *Rome and the Barbarians. An Interplay between two Worlds*. Łódź: Wydawnictwo uniwersytetu Lódzkiego, p. 81-97.

Onyshchuk, J., Schuster, J. 2020. Die nächsten drei Sueben! Ein kaiserzeitliches "Fürstengrab" mit römischem Import und weitere Grabfunde von Kariv-I in der Westukraine. *Acta Archaeologica Carpathica*, LV, S. 91-110. https://doi.org/10.4467/00015229AAC.20.005.13510

Onyščuk, J., Schuster, J. 2021. Hic Suebiae finis? Ein mittelkaiserzeitliches Gräberfeld mit "Fürstengrab" von Kariv-1 aus der Westukraine. *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission* (2017), 98, S. 11-77. https://doi.org/10.11588/berrgk.2017.1.85520.

Ortner, D., Putschar, W. 1981. *Identification of Ppathological Conditions in Human Skeletal Remains*. Washington: Smithsonian Institution Press.

Schaefer, M., Black, S., Scheuer, L. 2009. *Juvenile Osteology. A Laboratory and Field Manual.* Amsterdam: Academic Press.

Schmidt, C., Symes, S. (eds.). 2008. *The Analysis of Burned Human Remains.* London: Elsevier.

Schultz, M. 1988. Paläopathologische Diagnostik. In: Knussmann, R. (Hrgb.). *Anthropologie. Handbuch der vergleichenden Biologie de Menschen,* B. I/1. Stuttgart; New York: Fischer Verlag, S. 480-496.

Schwartz, J. H. 2007. *Skeleton Keys: An Introduction to Human Morphology, Development and Analysis.* 2nd edition. Oxford: University Press.

Selwyn, L. 2004. Overview of Archaeological Iron. The Corrosion Problem, Key Factors Affecting Treatment, and Gaps in Current Knowledge. In: Ashton, J., Hallam, D. *Metal 04: Proceedings of Metal 2004 National Museum of Australia Canberra ACT, 4–8 October 2004*, Canberra: Cirils Digital, p. 294-306.

Slobodyan, T., Terpylovsky, R. 2021. Prospects of Research on Cremated Human Remains: Correlation of Metal Traces on Cremations with Funeral Rituals and Burial Customs. *Anthropologischen Anzeigers*, 78/1–2, p. 33-58. https://doi.org/10.1127/anthranz/2020/1226

Stasiak, M. 1994. *Ceramika z cmentarzyska kultury przeworskiej w Opoce.* Lublin: Wydawnictwo uniwesytetu Marii Curie-Ckłodowskiej.

Szilvássy, J. 1988. Altersdiagnose am Skelett. In: Knussmann, R. (Hrgb.). *Anthropologie. Handbuch der vergleichenden Biologie de Menschen*, B. I/1. Stuttgart; New York: Fischer Verlag, S. 421-443.

Tempelmann-Mączyńska, M. 1985. Die Perlen der römischen Kaiserzeit und der frühen Phase der Völkerwanderungszeit im mitteleuropäischen Barbaricum. *Römisch-Germanische Forschungen*, 43. Mainz: Philipp von Zabern.

Vakulenko, L. V, Didenko, S. V. 2022. Przeworsk Tribes in the Western Ukrainian Lands in the First Centuries AD (According to the Materials of Funeral Sites). *Acta Archaeologica Carpathica*, 57, p. 63-88. https://doi.org/10.4467/00015229aac.22.003.17457

Vallois, H. 1937. La duree de la vie chez l'homme fossile. *L'Anthropologie,* 47(5–6), p. 499-532.

Wahl, J. 1982. Leichenbranduntersuchungen. Ein Überblick über die Bearbeitungsund Aussagemöglichkeiten von Brandgräbern. *Prähistorische Zeitschrift,* 57, S. 2-125.

Walker, Ph. 2005. Greater Sciatic Notch Morphology: Sex, Age, and Population Differences. *American Journal of Biological Anthropology*, 127 (4), p. 385-391. https://doi.org/10.1002/ajpa.10422

Walker, P., Miller, K., Richman, R. 2008. Time, Temperature, and Oxygen Availability: An Experimental Study of the Effects of Environmental Conditions on the Color and Organic Content of Cremated Bone. In: Schmidt, C. W., Symes, S. A. (eds.). *The Analysis of Burned Human Remains.* London: Academic Press, p. 129-135.

White, T. D., Folkens, P. A. 2005. *The Human Bone Manual*. London: Elsevier.

Yaroslav I. Onyshchuk[1], Tetiana I. Slobodian[2]

[1]Dr. hab., Associate Professor, the Ivan Franko National University of Lviv, ORCID: 0000-0002-4079-5202, yaroslav.onyshchuk@lnu.edu.ua

[2]PhD, Research Fellow, the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, the Bioarchaeology Department, ORCID 0000-0001-7185-8774, tanya_slobodyan@ukr.net

RESULTS OF THE BURIAL NO. 8 RESEARCH FROM THE CEMETERY OF KARIV I IN THE WESTERN BUH RIVER REGION

In 2018, during the excavations of the site Kariv-I in Western Buh River region, an area of 244 square metres was investigated. Four cremation burials were discovered (nos. 6–9). One of them (no. 8) was a double one.

The grave contained the cremated remains of a man and a woman (?). The remains of the man's bones had been placed in an urn whilst those of the female were placed directly in the grave. The grave goods consisted of three pottery vessels, a spearhead and a knife. The urn was a large, moulded kumpf-shaped pot with a dark brown colour. It was curved towards the middle of the rim, had sharp shoulders, and a slightly widened bottom. It contained the bones of a man aged 20–30, positioned in anatomical order. Foot bone fragments were placed at the bottom of the pot, while skull fragments were placed above the contents. Within the collected human remains, which were cleared of incineration by-products, a fragment of a flint that had cracked due to high temperatures was discovered within the urn. The non-coincidence of this find is supported by the presence of a similar burnt flint nodule in the urn marked with no. 9. Burial no. 1 contained a jar-shaped pot with vertical rims and a ribbed bowl with a widened base, which had been deformed due to intense heat. These ceramics were found in the grave goods. All shew signs of having been placed on a cremated pyre.

Burial no. 2 was located in the immediate vicinity and had a pit-like shape. It was the grave of an adult female (?) of the adultus-senilis age group. Ploughing disturbed much of the site, causing the cremation remains to be scattered throughout the northern part of the tomb rather than preserved in a coherent cluster. A prismatic carnelian bead was found among the bones. It appeared to have been burnt.

Based on the rituals and equipment found, the site can be attributed to the Przeworsk culture and dated to the B2/C1 period, which corresponds to the later half of the 2nd century AD. The adjacent graves nos. 7 and 9 indicate the distinctive interment practices of this society, implying the presence of an exceptional cultural characteristic in the burial rites of Kariv-I cemetery.

K e y w o r d s: Western Buh River region, Kariv-I cemetery, Roman time, Przeworsk culture, funerary rite, cremation, anthropological research.

References

Alekseev, V. P., Debets, G. F. 1964. *Kraniometriia. Metodika antropologicheskikh issledovanii.* Moscow: Nauka.

Boltryk, Yu. V., Minaieva, N. I. 2015. Metodyka provedennia polovykh arkheolohichnykh doslidzhen [online]. Available at: https://iananu.org.ua/images/PolKom/Metod_pol_dosl.pdf [Accesed 10 October 2024].

Vakulenko, L. V. 1991. Lipitskaia kultura v svete raskopok mogilnika u s. Zavale na Prikarpate. In: Birnia, P. P. (ed.). *Drevnosti Iugo-Zapada SSSR.* Kishinev: Shtiintsa, p. 22-38.

Gopkalo, O. V. 2008. *Busy i podveski chernyakhovskoi kulturi*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Kozak, O., Potiekhina, I., Slobodian, T., Hupalo, V. 2019. *Metodychni rekomendatsii z polovoi antropolohii.* Lviv: NDU "Riativna arkheolohichna sluzhba" IA NAN Ukrainy.

Onyshchuk, Ya. I. 2018. *Naselennia Zakhidnoi Volyni ta Zakhidnoho Podillia u pershii polovyni I tys. n. e.: kulturno-istorychnyi aspekt.* Lviv: LNU imeni Ivana Franka.

Onysčuk J. I. 2020. Einige Ergebnisse der Erforschung des Gräberfeldes der Römischen Kaiserzeit Kariv-I im Gebiet des Westlichen Bugs. In: Liubychev, K., Myzghin, V. (eds.). *Seria "Ostgotyka"*, 3. *Mizh Skhodom ta Zakhodom (Inter Orientem et Occidentem).* Yuvileina zbirka do 65-richchia z dnia narodzhennia doktora Erdmute Shulttse ta 20-richchia Hermano-Slovianskoi arkheolohichnoi ekspedytsii. Kharkiv: KhNU imeni V. N. Karazina, p. 143-163.

Onyshchuk, Ya. 2022a. Excavation of the Burial Ground Kariv I of Roman Age in the Western Bug Basin in 2019–2020. *Archaeology and Early History of Ukraine*, 1(42), p. 141-154. http://doi.org/10.37445/adiu.2022.01.11

Onyshchuk, Ya. I. 2022b. Burial Ground Kariv-I in the Context of the Ethnic and Cultural Situation of the Last Quarter of the 2nd Century AD in the Area of Western Buh and Upper Dnister Regions. *Arheologia*, 3, p. 66-87. https://doi.org/10.15407/arheologia2022.03.066

Onyshchuk, Ya., Bilas, N., Hrynchyshyn, B., Sydorovych, V. 2020. Mohylnyk rymskoho chasu bilia s. Kariv. In: Boltryk, Yu. V. (exec. ed.). *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2018*. Kyiv: Instytut arkheolohii NAN Ukrainy, p. 115-116.

Slobodian, T. 2018. Possibilities of Cremated Bones Research: Bioarchaeological Studies. *Arheologia*, 2, p. 127-137. https://doi.org/10.15407/archaeologyua2018.02.127

Acsádi, G., Nemeskéri, J. 1970. *History of Human Life Span and Mortality.* Budapest: Akadémiai Kiadó.

Adams, B. J., Crabtree, P. J. 2008. *Comparative Skeletal Anatomy: A Photographic Atlas for Medical Examiners, Coroners, Forensic Anthropologists, and Archaeologists*. Humana: Humana Press.

Bass, W. 1995. *Human Osteology. A Laboratory and Field Manual*. 4th Edition, Missouri Archaeological Society, Columbia.

Black, L., Scheuer, S. 1996. Age Changes in the Clavicle: from the Early Neonatal Period to Skeletal Maturity. *International Journal of Osteoarchaeology*, 6, p. 425-434. https://doi.org/10.1002/(SICI)1099-1212(199612)6:5<425::AID-OA287>3.0.CO;2-U

Brickley, M., Ives, R., Mays, S. 2020. *The Bioarchaeology of Metabolic Bone Disease.* 2nd edition. London: Academic Press.

Brothwell, D. R. 1981. *Digging up Bones*. 3rd edition. Ithaca; New York: Cornell University Press.

Brooks, S. T., Suchey, J. M. 1990. Skeletal Age Determination Based on the os pubis: A Comparison of Acsádi-Nemeskéri and Suchey-Brooks Methods. *Human Evolution*, 5, p. 227-238. https://doi.org/10.1007/BF02437238

Bruzek, A. 2002. Method for Visual Determination of Sex, Using the Human Hip Bone. *American Journal of Physical Anthropology*, 117, p. 157-168. https://doi.org/10.1002/ajpa.10012

Budinský-Krička, V., Lamiová-Schmiedlová, M. 1990. A Late 1stCentury B.C. — 2nd Century A.D. Cemetery at Zemplin. *Slovenská Archeologia*, 38/2, p. 245-344.

Buikstra, J., Ubelaker, D. (eds.). 1994. Standards for Data Collection from Human Skeletal Remains. *Arkansas Archaeological Survey Research Series*, 44. Fayetteville: Arkansas Archeological Survey.

Burns, K. R. 1999. *Forensic Anthropology Training Manual*. New Jersey: Prentice Hall.

Byers, S. N. 2002. *Introduction to Forensic Anthropology: A Textbook*. Boston: Allyn and Bacon.

Devlin, J., Herrmann, N. 2008. Bone Colour as Interpretative of the Depositional History of Archaeological Cremations. In: Schmidt, C., Symes, S. (eds). *The Analysis of Burned Human Remains*. London: Elsevier, p. 109-128.

Dokládal, M. 1999. Morfologie spálených kostí. Význam pro identifikaci osob. *Acta Facultatis Medicae Universitatis Brunensis Masarykianne*, 113. Brno: Masarykova univerzita.

Großkopf, B. 2004. *Leichenbrand Biologisches und kulturhistorisches Quellenmaterial zur Rekonstruktion vor- und frühgeschichtlicher Populationen und ihrer Funeralpraktiken*. Dissertation zur Erlangung des akademischen Grades Dr Phil. Leipzig.

Hadaczek, K. 1909. *Album przedmiotów wydobytych w grobach cmentarzyska ciłopalnego koło Przeworska (z epoki cesarstwa rzymskiego)*. Lwów: Drukarnia W. A. Szyjkowskiego.

Herrmann, B. 1988. Behandlung von Leichenbrand. In: Knussman, J., Reiner, H. (eds.). *Antropologie. Handbuch der vergleichenden Biologie des Menchen*. Band I: Wesen und Methoden der Anthropologie. 1. Teil: Wissenschaftstheorie, Geschichte, morphologische Methoden. Stuttgart; New York: Gustav Fischer, p. 576-585.

Herrmann, B., Gruppe, G., Hummel, S., Piepenbrink, H., Schutkowski, H. 1990. *Prähistorische Anthropologie. Leitfaden der Feld- und Labormethoden.* Berlin, Heidelberg, New York: Spriger-Verlag.

Holck, P. 1997/2008. *Cremated Bones: A Medical-Anthropological Study of an Archaeological Material on Cremation Burials.* Anthropologiske skrifer, 1. Reprint of the 3rd revised edition. Oslo: Anatomisk institutt, University of Oslo.

Kaczanowski, P. 1995. *Klasyfikacja grotów broni drewcowej kultury przeworskiej z okresu rzymskiego.* Kraków: Zakład Poligraficzny Uniwersytetu Jagiellońskiego

Krenzer, U. 2006. *Compendio de métodos antropológico-forenses: para la reconstrucción del perfil osteo-biológico*, vol. 1-7. Ciudad, Guatemala: Ciber Negocios,

Liana, T. 1970. Chronologia względna kultury przeworskiej we wczesnym okresie rzymskim. *Wiadomości Archeologicyne,* XXXV, 4, s. 429-491.

Logan, J. 2002. Identifying Archaeological Metal. *Canadian Conservation Institute (CCI) Notes*, 4/1 [online]. Available at: https://www.canada.ca/en/conservation-institute/services/conservation-preservation-publications/canadian-conservation-institute-notes/identifying-archaeological-metal.html [Accessed 16 October 2024].

Lovejoy, C. O., Meindl, R. S., Pryzbeck, T. R., Mensforth, R. P. 1985. Chronological Metamorphosis of the Auricular Surface of the Ilium: A New Method for the Determination of Adult Skeletal Age at Death. *American Journal of Physical Anthropology*, 68 (1), p. 15-28. https://doi.org/10.1002/ajpa.1330680103

Mays, S. 2002. *The Archaeology of Human Bones.* London. New York: Routledge.

McKern, T. W., Stewart, T. D. 1957. *Skeletal Age Changes in Young American Males*. Technical Report EP-45, Environmental Protection Research Division, Quartermaster Research and Development Center, U.S. Army. Natick, Massachusetts. https://doi.org/10.21236/ad0147240

Meindl, R. S., Lovejoy, C. O. 1985. Ectocranial Suture Closure: A Revised Method for the Determination of Skeletal Age at Death Based on the Lateral-Anterior Sutures. *American Journal of Physical Anthropology*, 68 (1), p. 57-66. https://doi.org/10.1002/ajpa.1330680106

Onyshchuk, J. 2019. Kariv I — nowo odkryte cmentarzysko z okresu wczesnorzymskiego na Zachodnim Pobużu. Wstępna analiza kulturowo —historyczna. In: Kot-Legieć, K., Michałowski, A., Olędzki, M., Piotrowska, M. (eds.). *Kultura przeworska. Procesy przemian i kontakty zewnętrzne*. Łódź: Wydawnictwo uniwersytetu Lódzkiego, s. 359-375.

Onyshchuk, J. 2022. The Ethnocultural Situation in the Western Bug and Upper Dniester Regions during the Marcomannic Wars. In: Olędzki, M., Dubicki, A. (eds.). *Rome and the Barbarians. An Interplay between two Worlds.* Łódź: Wydawnictwo uniwersytetu Lódzkiego, p. 81-97.

Onyshchuk, J., Schuster, J. 2020. Die nächsten drei Sueben! Ein kaiserzeitliches "Fürstengrab" mit römischem Import und weitere Grabfunde von Kariv-I in der Westukraine. *Acta Archaeologica Carpathica*, LV, S. 91-110. https://doi.org/10.4467/00015229AAC.20.005.13510

Onyščuk, J., Schuster, J. 2021. Hic Suebiae finis? Ein mittelkaiserzeitliches Gräberfeld mit "Fürstengrab" von Kariv-1 aus der Westukraine. *Bericht der Römisch- Germanischen Kommission* (2017), 98, S. 11-77. https://doi.org/10.11588/bergk.2017.1.85520.

Ortner, D., Putschar, W. 1981. *Identification of Pathological Conditions in Human Skeletal Remains*. Washington: Smithsonian Institution Press.

Schaefer, M., Black, S., Scheuer, L. 2009. *Juvenile Osteology. A Laboratory and Field Manual*. Amsterdam: Academic Press.

Schmidt, C., Symes, S. (eds.). 2008. *The Analysis of Burned Human Remains.* London: Elsevier.

Schultz, M. 1988. Paläopathologische Diagnostik. In: Knussmann, R. (Hrgb.). *Anthropologie. Handbuch der vergleichenden Biologie de Menschen,* B. I/1. Stuttgart; New York: Fischer Verlag, S. 480-496.

Schwartz, J. H. 2007. *Skeleton Keys: An Introduction to Human Morphology, Development and Analysis.* 2nd edition. Oxford: University Press.

Selwyn, L. 2004. Overview of Archaeological Iron. The Corrosion Problem, Key Factors Affecting Treatment, and Gaps in Current Knowledge. In: Ashton, J., Hallam, D. *Metal 04: Proceedings of Metal 2004 National Museum of Australia Canberra ACT, 4–8 October 2004*, Canberra: Cirils Digital, p. 294-306.

Slobodyan, T., Terpylovsky, R. 2021. Prospects of Research on Cremated Human Remains: Correlation of Metal Traces on Cremations with Funeral Rituals and Burial Customs. *Anthropologischen Anzeigers*, 78/1–2, p. 33-58. https://doi.org/10.1127/anthranz/2020/1226

Stasiak, M. 1994. *Ceramika z cmentarzyska kultury przeworskiej w Opoce.* Lublin: Wydawnictwo uniwesytetu Marii Curie-Ckłodowskiej.

Szilvássy, J. 1988. Altersdiagnose am Skelett. In: Knussmann, R. (Hrgb.). *Anthropologie. Handbuch der vergleichenden Biologie de Menschen*, B. I/1. Stuttgart; New York: Fischer Verlag, S. 421-443.

Tempelmann-Mączyńska, M. 1985. Die Perlen der römischen Kaiserzeit und der frühen Phase der Völkerwanderungszeit im mitteleuropäischen Barbaricum. *Römisch-Germanische Forschungen*, 43. Mainz: Philipp von Zabern.

Vakulenko, L. V, Didenko, S. V. 2022. Przeworsk Tribes in the Western Ukrainian Lands in the First Centuries AD (According to the Materials of Funeral Sites). *Acta Archaeologica Carpathica*, 57, p. 63-88. https://doi.org/10.4467/00015229aac.22.003.17457

Vallois, H. 1937. La duree de la vie chez l'homme fossile. *L'Anthropologie,* 47(5–6), p. 499-532.

Wahl, J. 1982. Leichenbranduntersuchungen. Ein Überblick über die Bearbeitungsund Aussagemöglichkeiten von Brandgräbern. *Prähistorische Zeitschrift,* 57, S. 2-125.

Walker, Ph. 2005. Greater Sciatic Notch Morphology: Sex, Age, and Population Differences. *American Journal of Biological Anthropology*, 127 (4), p. 385-391. https://doi.org/10.1002/ajpa.10422

Walker, P., Miller, K., Richman, R. 2008. Time, Temperature, and Oxygen Availability: An Experimental Study of the Effects of Environmental Conditions on the Color and Organic Content of Cremated Bone. In: Schmidt, C. W., Symes, S. A. (eds.). *The Analysis of Burned Human Remains.* London: Academic Press, p. 129-135.

White, T. D., Folkens, P. A. 2005. *The Human Bone Manual.* London: Elsevier.

УДК: [904.5:904.25](477.54)”652” https://doi.org/10.15407/arheologia2024.04.035

© В. С. АКСЬОНОВ* 2024

РАННЬОСЕРЕДНЬОВІЧНІ КАТАКОМБНІ ПОХОВАННЯ ВЕРХНЬОГО САЛТОВА З ПІДВІСКАМИ СЛОВ’ЯНСЬКОГО КОЛА

До наукового обігу вводяться матеріали катакомбних поховань ранньосередньовічного Верхньосалтівського могильника, які містять трапецієподібні підвіски. Ці підвіски є традиційною прикрасою в населення культури смоленсько-полоцьких довгих курганів другої половини VIII — початку IX ст. Досліджені поховальні комплекси датуються початком — третьою чвертю IX ст. Присутність слов’янських жіночих прикрас у катакомбних похованнях ранньосередньовічних аланів указує на існування шлюбних відносин між представниками різних етнічних груп населення півдня Східної Європи за часів існування Хозарського каганату.

Ключові слова: салтівська культура, катакомба, жіночі металеві прикраси, алани, кривичі.

Питання слов’яно-салтівських контактів має доволі велику історіографію, яка відображена в більшості узагальнюючих праць дослідників салтівської культури, що дозволяє нам опустити її детальний огляд. Проте слід зазначити, що переважна більшість дослідників визнає факт участі слов’янського населення, яке мешкало на північних та північно-західних кордонах Хозарського каганату, у формуванні салтівської культури, особливо її лісостепового варіанта. Дослідники відзначають проникнення в побут салтівського населення Донецько-Донського межиріччя деяких рис слов’янської матеріальної культури, а саме: нових типів поселень, жител та прийомів домобудування, печей, деяких типів посуду тощо (Плетнева 1962, с. 84, 91, 93-94; Квітковський 2018; Колода 2000; Колода 2015; Красильников 1998; Красильнікова 2003).

Проникнення елементів слов’янської матеріальної культури в середовище салтівців важко уявити окремо від власне самих носіїв цих традицій, тобто людей. Факт присутності в салтівському середовищі басейну Сіверського Дінця представників слов’янського етносу, як ми вважаємо, засвідчує присутність у костюмі салтівських жінок та підлітків жіночої статі власних прикрас, не характерних для представниць аланського або болгарського етносів. Прикраси й металеві деталі костюма в традиційних суспільствах виконували соціальні, сакральні, естетичні та інші функції та виступали наочним знаком-символом статево-вікового, соціального й економічного становища конкретної людини в суспільстві (Яценко 2006, с. 5, 6). Власні прикраси та елементи костюма були важливим показником етнічної й конфесійної приналежності конкретної людини та виконували функцію магічного захисту свого носія (Яценко 2006, с. 6). З огляду на це прикраси виготовляли майстри для конкретної людини (тобто «на замовлення») відповідно до народної традиції, тому вони не могли виступати предметом широкої торгівлі чи обміну між представниками різних етнічних груп. Таким чином, жіночі прикраси, які були наочною ознакою приналежності до конкретного етносу, поширювалися за межі ареалу конкретної культури разом із їх носіями (Мастыкова 2008, с. 26). Підтвердженням цієї тези є катакомба № 93 на четвертій ділянці Верхньосалтівського катакомбного могильника (ВСМ-IV), де в костюмі похованої жінки (за антропологічними показниками — слов’янки) поряд із «класичним» салтівським набором речей, елементів костюма та прикрас (Аксёнов, Лаптев 2009, с. 247, рис. 3: 16–22, 27–29, 31–35; 4; 8) були присутні дві трапецієподібні підвіски з біесподібними підвісками-утримувачами (рис. 1: 6), що є традиційною прикрасою голови (джгутових головних віночків) у населення культури смоленсько-полоцьких довгих курганів VIII—IX ст. (племінне об’єднання — «кривичі») (Гавритухин 1997, с. 48; Нефёдов 2020, с. 163). Аналогічні прикраси голови були також

* АКСЬОНОВ Віктор Степанович — кандидат історичних наук, завідувач відділу археології, Харківський історичний музей імені М. Ф. Сумцова, Харків, Україна, ORCID 0000-0002-0648-0696, *aksyonovviktor@gmail.com*

виявлені в катакомбі № 1 (1911 р.) на головному Верхньосалтівському некрополі (ВСМ-І) (рис. 1: 7) (Федоровский 1913, рис. 1: 2, 3; Федоровский 1914, с. 75-76, рис. 1). Ще одна трапецієподібна пластинчата підвіска походить із катакомби № 14 ВСМ-І (1947 р.) (рис. 1: 5) (Семенов-Зусер 1947, с. 21). Як вважають деякі дослідники, ці прикраси, незалежно від місця їх виробництва, могли бути виготовлені тільки носіями традицій культури смоленських довгих курганів (Нефёдов 2020, с. 163).

Вивчення матеріалів Верхньосалтівського некрополя (розкопки В. Г. Бородуліна 1984–1992 рр.), які зберігаються у фондах Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова, дозволило виявити ще три катакомбні поховання, у яких були присутні бронзові трапецієподібні підвіски.

Катакомба № 11 ВСМ-ІІІ (1989 р.) мала дромос довжиною 5,4 м та шириною 0,4–0,55 м, орієнтований за схилом, уздовж лінії схід-захід. У початковій частині дромоса було виявлено десять сходинок шириною 0,1–0,15 м та висотою від 0,2 до 0,5 м. Від останньої сходинки дно дромоса похило спускалося до його торцевої стінки. Дно дромоса фіксувалося на глибині 4,1 м від рівня сучасної поверхні. Верхня частина аркоподібного в плані входу до поховальної камери була зруйнована, як і склепіння самої камери. Довга вісь поховальної камери була продовженням центральної вісі дромоса. Підлога камери мала в плані форму прямокутника із заокругленими кутами розміром 2,4 × 1,6 м. На підлозі поховальної камери були зафіксовані рештки двох дорослих людей (чоловіка та жінки), які зазнали в давнину навмисної руйнації під час проведення якихось постпоховальних ритуалів (рис. 2: 1). За кістками ніг, які зберегли свій анатомічний порядок, було встановлено, що небіжчиків покладено на підлогу у випростаному положенні на спині, ногами до входу камери (головою на захід). Біля правої бокової стінки камери розташовувалися рештки чоловіка. Біля його ніг, ближче до правого переднього кута лежали сокира чекан і тесло-мотика (рис. 2: 24, 25). На кістках стоп ніг чоловіка були зафіксовані срібні штамповані бляшки та наконечники, що прикрашали ремінці взуття (рис. 2: 13, 14). Уздовж лівої бокової стінки камери розміщалися рештки жінки. Серед пороху від її черепа були виявлені дві срібні литі сережки з нерухомою привіскою (рис. 2: 8). У районі грудної клітки небіжчиці було виявлено намисто зі скла, сердоліку, гірського кришталю, роговика (рис. 2: 16) разом зі срібної штампованою обкладинкою нагрудної прикраси (рис. 2: 15) і трьома пряжками-ґудзиками зі стулок морського молюска (рис. 2: 20). На кістках правої руки жінки було знайдено три бронзових дротових браслети (рис. 2: 23). У районі пояса небіжчиці лежали два бронзових перстені (рис. 2: 6), бронзова лита туалетна скринька разом із бронзовими дротяними спіралеподібними пронизками (рис. 2: 4), бронзова поясна пряжка (рис. 2: 10), бронзовий наконечник пояса (рис. 2: 12), дві бронзові трапецієподібні підвіски на ланцюжку (рис. 1: 1; 2: 2). У районі стоп жінки знайдено срібні штамповані бляшки від ремінців взуття (рис. 2: 13). Біля торцевої стінки камери були виявлені бронзові позолочені кільця від сережок із рухомою привіскою (рис. 2: 7). На підлозі, між рештками чоловіка та жінки лежали: бронзовий перстень, бронзова поясна пряжка та срібні штамповані бляшки від наборного пояса (рис. 2: 10, 11). У лівому передньому куті камери стояли дві глиняні посудини — кубишка та кухоль (рис. 2: 17, 18). На підлозі камери, без прив'язки до конкретного небіжчика, були також виявлені бронзові литі бубонці (рис. 2: 19), бронзові ґудзики (рис. 2: 21), бронзова ворворка (рис. 2: 22), солярний амулет (рис. 2: 3), бронзова підвіска-печатка (рис. 2: 5) та залізні черешкові ножі (рис. 2: 26).

Катакомба № 42 ВСМ-І (1986 р.) Т-подібного типу. Дромос катакомби довжиною 2,4 м та шириною 0,4–0,7 м був виритий по схилу вздовж лінії схід-захід. У східному краю дромоса фіксувалися чотири сходинки шириною 0,2–0,3 м та висотою 0,3–0,4 м. Дно дромоса від останньої сходинки до торцевої його стінки було горизонтальним. Загальна глибина дромоса біля входу до поховальної камери становила 1,7 м від рівня сучасної поверхні. У західній торцевій стінці дромоса фіксувався вхід до поховальної камери розміром 0,65 × 0,45 м та довжиною 0,2 м. У плані вхід до камери мав аркоподібну форму. Камера у плані мала форму овала розміром 2,25 × 1,45 м. Висота камери на момент дослідження становила 1,05 м. На підлозі камери фіксувалися рештки трьох небіжчиків (дорослої людини, жінки й дитини) (рис. 3: 1). Кістяки усіх небіжчиків у давнину зазнали навмисної руйнації: кістяки жінки та дитини були зруйновані повністю, а частина кісток (довгі кістки ніг жінки) навіть була вилучена. Лише нижня частина кістяка дорослої людини (тазові кістки й кістки обох ніг) зберегли свій ана-

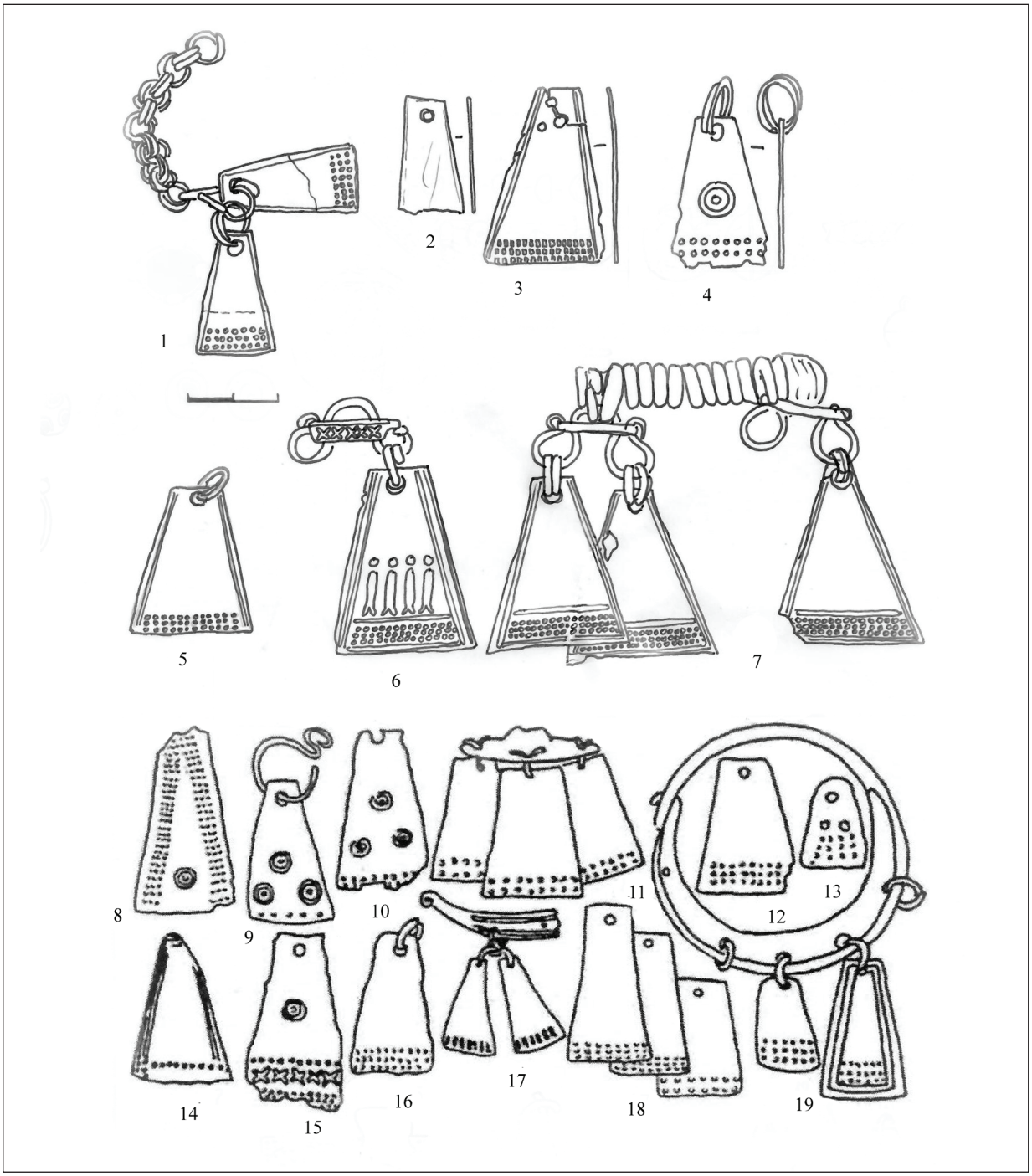

Рис. 1. Трапецієподібні підвіски з катакомбних поховань Верхньосалтівського могильника та їх аналогії з пам'яток культури смоленських довгих курганів: *1* — катакомба № 11 (ВСМ-III); *2, 3* — катакомба № 42 (ВСМ-I); *4* — катакомба № 49 (ВСМ-I); *5* — катакомба № 14 (1947 р.); *6* — катакомба № 93 (ВСМ-IV); *7* — катакомба № 1 (1911 р.); *8–19* — підвіски з пам'яток культури смоленських довгих курганів (за: Гавритухин 1997, рис. 1)

Fig. 1. Trapezoidal pendants from the catacomb burials of Verkhnii Saltiv burial ground and their analogies from the cultural monuments of the Smolensk long barrows culture: *1* — catacomb no. 11 (VSB-III); *2, 3* — catacomb no. 42 (VSB-I); *4* — catacomb no. 49 (VSB-I); *5* — catacomb no. 14 (1947); *6* — catacomb no. 93 (VSB-IV); *7* — catacomb no. 1 (1911); *8–19* — pendants from cultural monuments of the Smolensk long barrows culture (after: Gavritukhin 1997, fig. 1)

томічний порядок. За ними видно, що останній небіжчик був покладений на правий бік із підігнутими ногами головою вліво від входу. Знайдений у камері поховальний інвентар концентрувався біля людських черепів та в районі грудної клітки жінки. Інвентар був представлений: литими срібними сережками з нерухомою привіскою (рис. 3: 14); трьома бронзовими

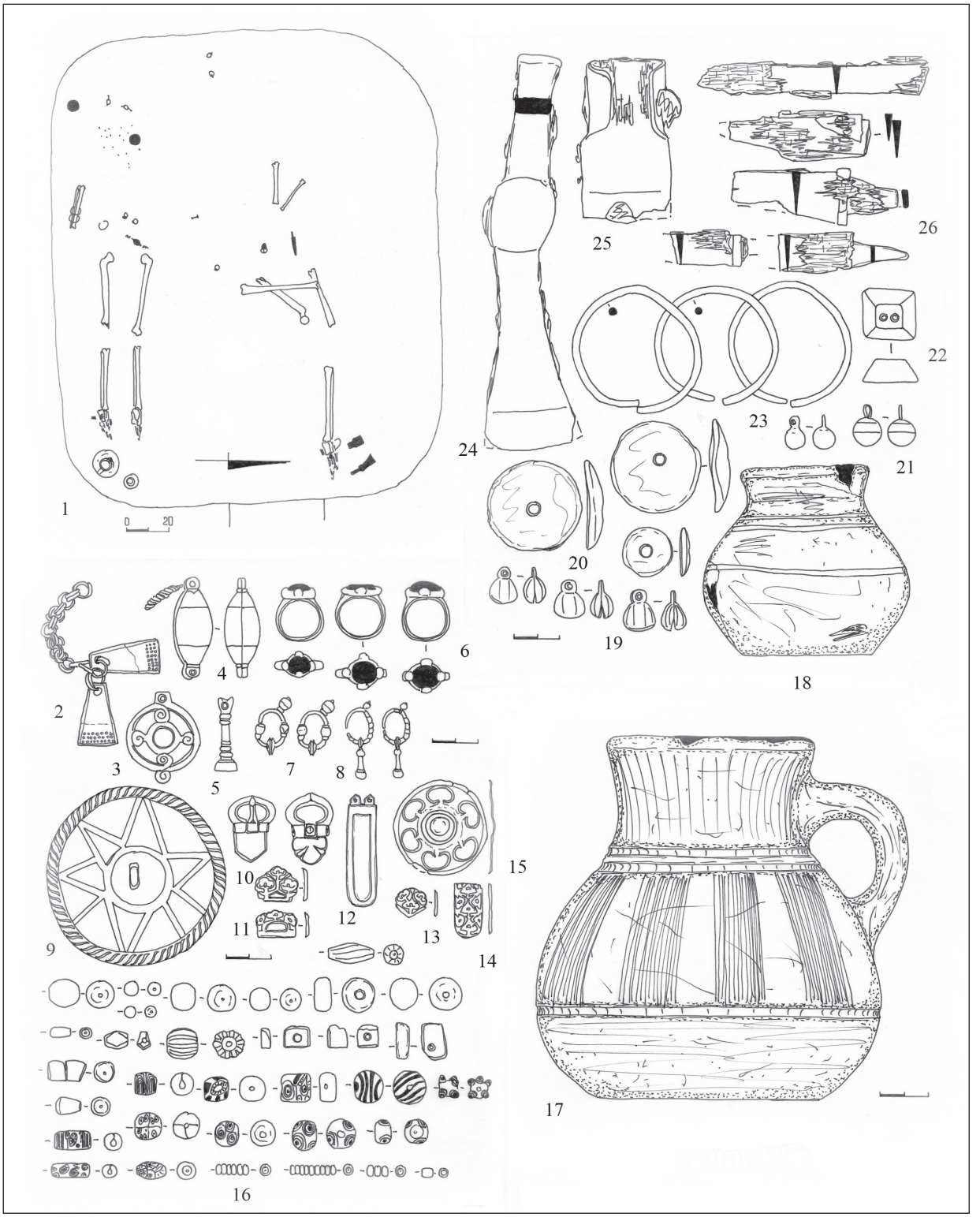

Рис. 2. Катакомба № 11 ВСМ-III: *1* — план поховальної камери; *2–26* — поховальний інвентар
Fig. 2. Catacomb no. 11 (VSB-III): *1* — plan of the burial chamber; *2–26* — funerary inventory

дротяними браслетами (рис. 3: 4); залізним ножем (рис. 3: 5); двома бронзовими каблучками (рис. 3: 6, 7); двома бронзовими бубонцями (рис. 3: 9); бронзовою коповушкою (рис. 3: 15); бронзовими дротяними спіралеподібними пронизками (рис. 3: 10); двома трапецієподібними підвісками (рис. 1: 2, 3; 3: 3) та намистом зі скла й роговика (рис. 3: 12). Біля торцевої стінки камери лежав на боку салтівський глиняний кухоль (рис. 3: 13), а біля лівої бокової стінки

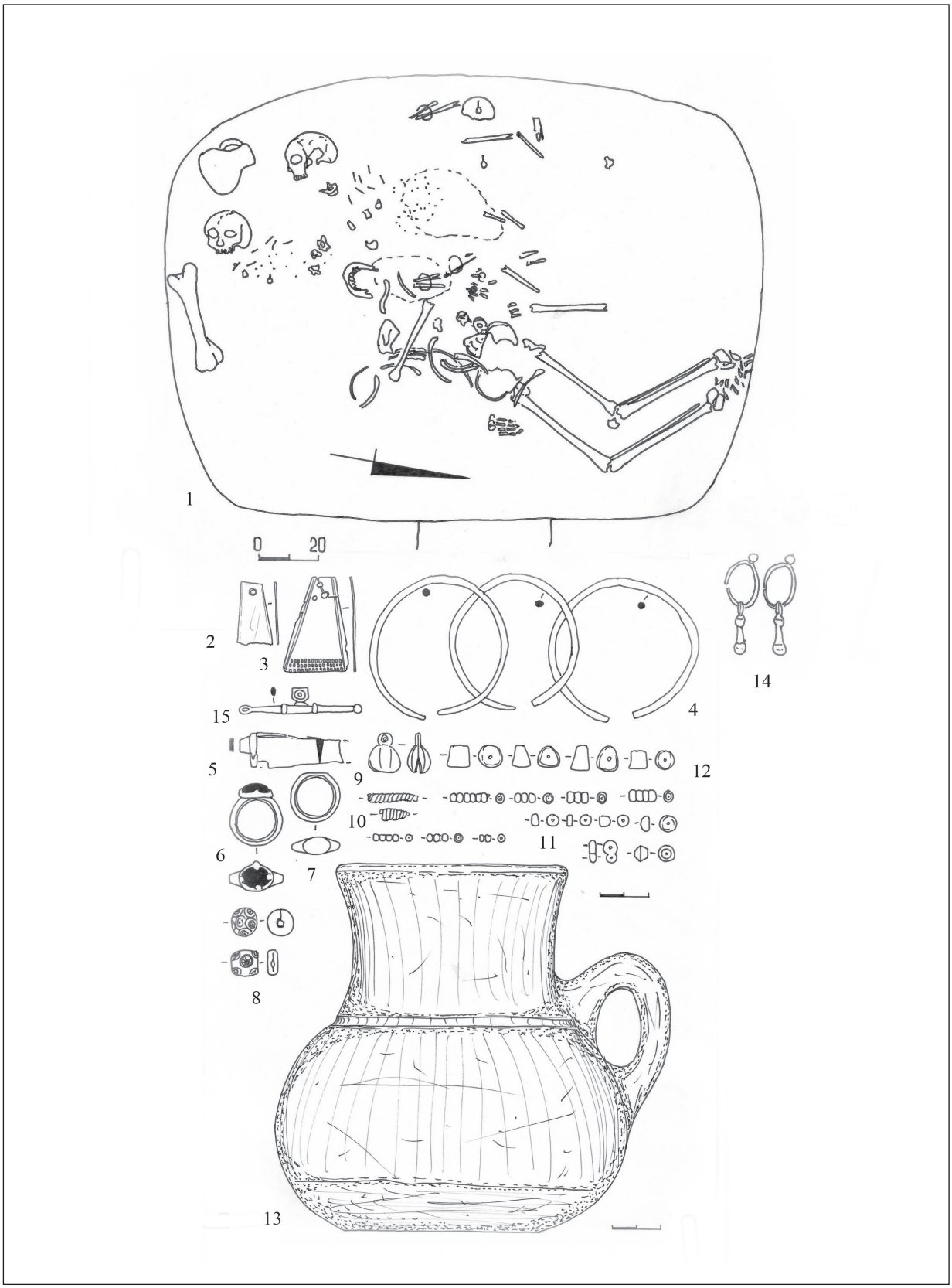

Рис. 3. Катакомба № 42 (ВСМ-I): *1* — план поховальної камери: *2–15* — поховальний інвентар
Fig. 3. Catacomb no. 42 (VSB-III): *1* — plan of the burial chamber; *2–15* — funerary inventory

камери — рештки м'ясної жертовної їжі у вигляді кістки корови / бика.

Катакомба № 49 ВСМ-І (1986 р.) Т-подібного типу. Дромос довжиною 4,0 м та шириною 0,4–0,5 м був виритий за схилом вздовж лінії північний схід-південний захід. Він мав вісім сходинок, ширина яких коливалася від 0,1 до 0,25 м, а висота становила 0,2–0,7 м. Глибина дромоса біля його торцевої стінки дорівнювала 2,85 м. Від останньої сходинки дно дромоса під невеликим ухилом спускалося до торцевої стінки, де був аркоподібний вхід до поховальної камери розміром 0,55 × 0,5 м та довжиною 0,4 м. На підлозі камери лежали рештки трьох небіжчиків (двоє дорослих та підліток), кістяки яких були ще в давнину навмисно зруйновані (рис. 4: 1). Серед перемішаних людських кісток було знайдено: кілька залізних ножів у дерев'яних піхвах зі срібними та залізними оковками (рис. 4: 17–20); круглу бляшку-нашивку на головну стрічку (рис. 4: 3); бронзові литі бубонці (рис. 4: 8); бронзові штамповані й литі ґудзики (рис. 4: 6, 11); бронзову туалетну скриньку (рис. 4: 5), бронзову трубчату ручку від туалетного пензлика (рис. 4: 13); бронзові метеликоподібні пронизки (рис. 4: 12); дротяні спіралеподібні пронизки (рис. 4: 4); фрагмент поясної пряжки (рис. 4: 10); металеві елементи від ремінців взуття (рис. 4: 14); трапецієподібну підвіску (рис. 1: 4; 4: 2); намисто ці скла, сердоліку та роговика (рис. 4: 15). У лівому передньому куті поховальної камери стояв салтівський глиняний кухоль (рис. 4: 16).

Пластинчасті підвіски трапецієподібної форми мають широке побутування серед старожитностей Східної Європи та широку хронологію. Так, вони представлені в старожитностях Подунав'я раннього й середньоаварського часу, у пам'ятках празької культури, у комплексах VI—IX ст. Волго-Окського межиріччя та сусідніх територій (Гавритухин 1997, с. 44-47; Розенфельдт 1982, с. 25-30). Вони зустрічаються на пам'ятках фінно-угрів, балтів і слов'ян останньої чверті I тис. н. е. (Григорьев 2000, с. 121-122, рис. 44: 29, 30; Григорьев 2005, рис. 41: 9–21; Голубева 1987, табл. XXXIV: 15; XXXV: 6, 12, 15; XLVI: 4–6, 9; Шмидт 2012, прил. рис. 7: 3, 5; 8: 7–9, 11; 9: 2–6, 23; Шпилев 2010, с. 244-245, рис. 4: 10–14; Енуков 2020, рис. 3: 13, 14, 18, 19). Проте ці трапецієподібні підвіски різняться розміром, мають типологічні й функціональні відмінності. Слов'яни та деякі народи Прибалтики трапецієподібні підвіски використовували як прикраси абсолютно однаково (Шмидт 2012, с. 45). Переважно вони входили до набору прикрас голови, грудей або привішувалися до пояса (Голубева 1987, табл. XXXVI: 2-10; XLVI: 21; Шмидт 2012, с. 44, 45, прил. рис. 8: 5; 9: 5, 6; 13: 5, 15; 14: 12).

Знайдені в похованнях Верхнього Салтова підвіски трапецієподібної форми прикрашені облямівкою із крапок круглої або прямокутної форми по нижньому краю, облямівкою з ліній по бокових краях та пресованим солярним символом (крапка в центрі кола) у центральній частині виробу (рис. 1: 1–4). Ці ознаки характерні для малих підвісок трапецієподібної форми «смоленсько-полоцької» серії, що їх деякі дослідники схильні датувати VIII—IX ст. (Гавритухин 1997, с. 47). На жаль, трапецієподібні привіски походять із катакомб Верхнього Салтова, у яких рештки людей були навмисно пошкоджені в давнину, тому встановити до складу прикрас голови, грудей чи пояса вони входили неможливо.

Поховальний інвентар зазначених катакомб має широкі аналогії в салтівських старожитностях другої половини VIII—IX ст. Це стосується сережок, браслетів, каблучок, ґудзиків, предметів туалетного набору, елементів костюма, предметів побутово-господарського призначення, керамічного посуду (Плетнева 1989). Намисто з монохромного та багатокольорового скла, сердоліку, гірського кришталю та роговика представлено типами, які доволі добре представлені в пам'ятках VIII—IX ст. Криму, Північного Кавказу, Поволжя, Дніпровського Лівобережжя (Деопик 1961; Деопик 1963, с. 135-145; Ковалевская 2000, с. 6-110). Звузити хронологічний інтервал виникнення катакомбних поховань, що містили трапецієподібні підвіски, дозволяють наявні в поховальних комплексах елементи поясної гарнітури та металеві елементи від ремінців взуття. Поясні пряжки, литий бронзовий наконечник пояса (рис. 2: 10, 12), що походять із катакомби № 11 ВСМ-III, відповідають салтівським старожитностям II хронологічного горизонту (Комар 1999, табл. 4), тоді як знайдені з ними штамповані срібні поясні бляшки (рис. 2: 11) більш характерні для III хронологічного горизонту салтівської культури (Комар 1999, табл. 4, с. 130). Усе це вказує, що виникнення цього поховального комплексу (катакомба № 11 ВСМ-III) сталося не пізніше середини IX ст. Не суперечать цьому й металеві елементи від ремінців взуття (рис. 2: 13, 14), знайдені в цій самій катакомбі.

Рис. 4. Катакомба № 49 (ВСМ-І): *1* — план поховальної камери; *2–20* — поховальний інвентар
Fig. 4. Catacomb no. 49 (VSB-III): *1* — plan of the burial chamber; *2–20* — funerary inventory

Цим самим часом — першою половиною IX ст. (хронологічний горизонт II / III) — слід датувати й катакомбу № 49 ВСМ-І. З неї походять срібні штамповані наконечники від ремінців взуття, орнаментовані рослинним (лотосоподібним) орнаментом (рис. 4: 14), які є характерними для III хронологічного горизонту салтівських старожитностей (Комар 1999, табл. 4). Однак у камері присутня туалетна скринька, поверхня якої вкрита лотосоподібним орнаментом, виконаним

у геометричному стилі (рис. 4: 5), що більш притаманний виробам II хронологічного горизонту (Комар 1999, табл. 4). Катакомбу № 42 при відсутності предметів, які б допомогли визначити вузьку дату виникнення цього комплексу, за загальним виглядом інвентаря та наявності коповушки з центральною петелькою (рис. 3: 15) слід датувати першою половиною IX ст.

Елементи поясної гарнітури з інших катакомб Верхнього Салтова, що містять трапецієвидні пластинчасті підвіски, належать: до другої фази хронологічного горизонту I (катакомба № 1, 1911 р.) (рис. 1: 7) — кінець (перша половина) VIII ст. (Нефёдов 2020, с. 163); до горизонту II (катакомба № 5, 1904 р.; катакомба № 14, 1947 р.) (рис. 1: 5) — друга чверть IX ст. (Комар 2017, с. 123), до горизонту II / III (катакомба № 11, ВСМ-III, катакомби №№ 42, 49, ВСМ-I) (рис. 1: 1–4) — середина IX ст. (друга-третя чверть IX ст.), до хронологічного горизонту III салтівських старожитностей (катакомба № 93, ВСМ-IV) (рис. 1: 6) (Аксенов, Лаптев 2009, с. 252; Комар 2017, с. 123).

Це свідчить, що знайдені в зазначених катакомбах пластинчасті підвіски трапецієподібної форми використовували як прикраси окремі представниці населення Верхнього Салтова в кінці VIII — третій чверті IX ст. Якщо трапецієподібні підвіски в VII — на початку VIII ст. завдяки своєму широкому ареалу розповсюдження не виступали «маркером» певної культурно-етнографічної спільноти, то в другій половині VIII — першій половині IX ст. вони стають традиційної прикрасою лише в межах культури смоленсько-полоцьких довгих курганів (рис. 1: 8–19) (Гаритухин 1997, с. 48; Енуков 1990, с. 58, рис. 15: 21–29). Враховуючи хронологічну різницю виникнення катакомб, у яких були присутні трапецієподібні підвіски слов'янського типу, варто погодитися з думкою, що контакти салтівського населення Сіверського Дінця та Смоленського Подніпров'я відбувалися протягом доволі тривалого часу, як мінімум упродовж кількох десятиліть (Нефёдов 2020, с. 164). Відсутність у салтівських катакомбних похованнях будь-яких інших прикрас населення культури смоленських довгих курганів, як зауважують деякі дослідники, не дозволяє вважати похованих у катакомбах жінок уродженками Смоленського Подніпров'я або Подвин'я (Нефёдов 2020, с. 163). Присутність елементів металевого жіночого убору смоленсько-полоцьких кривичів у салтівських похованнях В. С. Нефьодов пропонує вважати «капризом моди» всередині невеликої групи місцевого аланського населення (Нефёдов 2020, с. 163). Проте з цим важко погодитися. У другій половині VIII—IX ст. салтівське населення північно-західної Хозарії перебувало на більш високому рівні соціального та економічного розвитку, ніж сусіднє з ним слов'янське, балтське та фінно-угорське населення (Горбаненко, Колода 2013, с. 161-180; Михеев 1985; Тортика 2006). Тому дуже сумнівно виглядає можливість імпорту до салтівців таких доволі простих у виготовленні прикрас, як пластинчасті підвіски трапецієподібної форми. Навпаки, дослідники фіксують широке побутування у цих народів салтівського імпорту: сережок салтівських типів, каблучок, литих бубонців, елементів поясної гарнітури, скляного намиста, столового керамічного посуду.

З огляду на це, на нашу думку, трапецієподібні підвіски могли потрапити до салтівського населення лише з їх власницями — молодими жінками й дівчатами-підлітками. Можна припустити, що молоді жінки та дівчата з племінних угруповань слов'ян («сіверян», «кривичів») були захоплені під час військового набігу або придбані в місцевої еліти представниками Хозарського каганату під час збирання ними данини. Практика захоплення представників аборигенного населення лісової та лісостепової зони Східної Європи (слов'ян, балтів, фінно-угрів) для подальшого продажу на невільницьких ринках Криму в країни Сходу та Візантію була типовою рисою військово-політичних процесів хозарського історико-культурного періоду (Тортика 2006, с. 414, 478). Живий товар (раби, переважно жіночої статі) разом із хутром, медом, воском були найпоширенішим предметом торгівлі в ті часи (Тортика 2006, с. 394-414). Це було зумовлено тим, що красива жінка-рабиня, навіть якщо вона нічого не вміла робити, у мусульманських країнах могла коштувати 10–15 тис. дирхемів, а середня ціна на жінку-рабиню становила близька 2250 дирхемів (Тортика 2006, с. 409). У період розквіту Хозарії (друга половина VIII—IX ст.) частина живого товару могла потрапити й до салтівського населення, яке мешкало на шляху, що проходив по землях північно-західної Хазарії басейном Сіверського Дінця та з'єднував лісову зону Волго-Донського межиріччя з Кримом. Молодими жінками та дівчатами-підлітками власники товарів могли розплачуватися за вільний прохід через землі північно-захід-

ної Хозарії та надання салтівським населенням басейну Сіверського Дінця певних послуг (ночівля, постачання провіанту тощо). Рівень розвитку господарства у салтівського населення Подоння не потребував залучення значної кількості додаткової робочої сили у вигляді чоловіків-рабів, тоді як молодих жінок і дівчат могли використовувати як домашніх рабинь або наложниць. Усе це доволі слушно, якщо врахувати той факт, що верхівка Хозарського каганату, користуючись своїм географічним положенням, знімала в дельті Волги десятину з усіх товарів, у тому числі й рабів (Новосельцев 1990, с. 116-117). Можна припустити, що ця практика існувала і на менш важливих торгівельних шляхах Хозарського каганату, зокрема й на шляху через північно-західні райони каганату. Звісно, ціна на живий товар на північно-західних землях Хозарії була значно нижча, ніж на ринках півдня, але тут слід враховувати такі фактори, як доцільність і престижність отримання такої платні для салтівського населення басейну Сіверського Дінця. Увійшовши до салтівського середовища як наложниці, молоді жінки й дівчата (слов'янки) отримали набір прикрас, який відповідав їх новому становищу та етнокультурному середовищу. Такі зміни набору власних прикрас і елементів традиційного костюма слід пов'язувати зі вступом людини до іншої етнічної спільноти як повноправного члена. Проте в деяких із них у костюмі залишилися окремі прикраси як своєрідний маркер їх приналежності до іншої етнічної групи населення.

Таким чином, трапецієподібні підвіски, знайдені в аланських поховальних комплексах Верхнього Салтова, ілюструють процес виникнення синкретичного за своєю матеріальною та духовною культурою населення, яке мешкало в зоні прикордонних контактів слов'янського світу та багатоетнічного населення Хозарського каганату (Колода 2015, с. 79).

Аксёнов, В. С., Лаптев, А. А. 2009. К вопросу о славяно-салтовских контактах (на примере катакомбы № 93 могильника у с. Верхний Салтов). В: Кадеев, В. И. (ред.). *Древности 2009*, вып. 8. Харьков: Харьковское историко-археологическое общество ООО «НТМТ», с. 242-258.

Гавритухин, И. О. 1997. Маленькие трапециевидные подвески с полоской из прессованных точек по нижнему краю. *Гістарычна-археалагічны зборнік*, 12, с. 43-58.

Голубева, Л. А. 1987. Поволжские финны. В: Седов, В. В. (отв. ред.). *Финно-угры и балты в эпоху средневековья.* Москва: Наука.

Горбаненко, С. А., Колода, В. В. 2013. *Сільське господарство на слов'яно-хозарському порубіжжі*. Київ: Інститут археології НАН України.

Григорьев, А. В. 2000. *Северская земля в VIII — начале XI века по археологическим данным.* Тула: «Гриф и К°».

Григорьев, А. В. 2005. *Славянское население водораздела Оки и Дона в конце I — начале II тыс. н.э.* Тула: Гос. музей-заповедник «Куликово поле».

Деопик, В. Б. 1961. Классификация бус Юго-Восточной Европы VI—IX вв. *Советская археология,* 3, с. 202-232.

Деопик, В. Б. 1963. Классификация и хронология аланских украшений VI—IX вв. *Материалы и исследования по археологии СССР,* 114. Москва: Наука, с. 122-147.

Енуков, В. В. 1990. *Ранние этапы формирования Смоленско-Полоцких кривичей (по археологическим материалам*). Москва: Курский педагогический институт.

Енуков, В. В., 2020. Древности Днепро-Донской лесостепи и проблема формирования культуры смоленских длинных курганов. *Ученые записки. Электронный научный журнал Курского государственного университета,* 4 (56), с. 1-13. Режим доступа: https://cyberleninka.ru/article/n/drevnosti-dnepro-donskoy-lesostepi-i-problema-formirovaniya-kultury-smolenskih-dlinnyh-kurganov [Дата обращения 21 октября 2024].

Квітковський, В. І. 2018. *Будівельна справа салтівського лісостепового населення в басейні Сіверського Дінця кінця I тис. н.е.* Автореферат дисертації к.і.н. Інститут археології НАН України.

Ковалевская, В. Б. 2000. *Компьютерная обработка массового археологического материала из раннесредневековых памятников Евразии*. Москва: ОНТИ ПНЦ РАН.

Колода, В. В. 2000. Житла раннього середньовіччя у Верхньому Салтові. *Археологія,* 4, с. 40-54.

Колода, В. В. 2015. Контакты славянского мира и Хазарского каганата на Северском Донце: этнокультурный аспект. *Поволжская археология,* 4(14), с. 54-91.

Комар, А. В. 1999. Предсалтовские и раннесалтовские горизонты Восточной Европы (вопросы хронологии). *Vita antigua*, 2, с. 111-136.

Комар, А. В. 2017. Ивахниковский клад (время сокрытия и культурные связи комплекса). *Stratum plus*, 5, с. 113-131.

Красильников, К. И. 1998. Печи славянского типа в жилищах салтово-маяцкой культуры Среднедонечья. В: Винников, А. З. (ред.). *Вопросы истории славян. Археология. Этнография. Сборник научных трудов*, вып. 12. Воронеж: Издательство ВГУ, с. 44-50.

Красильнікова, Л. І. 2003. Вогнища і печі в спорудах хозарського часу зі степового Подонців'я. *Археологія*, 2, с. 48-60.

Мастыкова, А. В. 2008. «Княжеская» мода эпохи Великого переселения народов и северокавказский женский костюм. *Российская археология,* 3, с. 26-34.

Михеев, В. К. 1985. *Подонье в составе Хазарского каганата*. Харьков: Вища школа.

Нефёдов, В. С. 2020. Древности салтовского круга в смоленских длинных курганах. В: Бубенок, О. Б., Петрухин, В. Я. (ред.). *Хазарский альманах,* том 17. Москва: Индрик, с. 151-174.

Новосельцев, А. П. 1990. *Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа*. Москва: Наука.

Плетнева, С. А. 1962. О связях алано-болгарских племен Подонья со славянами в VIII—IX вв. *Советская археология,* 1, с. 83-94.

Плетнева, С. А. 1989. *На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс.* Москва: Наука.

Розенфельдт, И. Г. 1982. *Древности западной части волго-окского междуречья в VI—IX вв*. Москва: Наука.

Семенов-Зусер, С. А. 1947. *Салтовская археологическая экспедиция. Итоги раскопок на территории Верхнего Салтова в 1947 г*. Науковий архів ІА НАН України, ф.о. 750, 751.

Тортика, А. А. 2006. *Северо-Западная Хазария в контексте истории Восточной Европы (вторая половина VII — третья четверть X в.)*. Харьков: ХГАК.

Федоровский, А. С. 1913. Верхнее-Салтовский камерный могильник VIII—X в. *Вестник Харьковского историко-филологического общества*, 3, с. 1-15.

Федоровский, А. С. 1914. Дневник раскопок Верхне-Салтовского могильника 18-22 сентября 1911 г. *Вестник Харьковского историко-филологического общества*, 5, с. 75-84.

Шмидт, Е. А. 2012. *Кривичи Смоленского Поднепровья и Подвинья (в свете археологических данных)*. Смоленск: Свиток.

Шпилев, А. Г. 2010. Украшения роменского времени из Курской области (вторая половина VIII — конец X вв.). *Stratum plus*, 5, с. 221-274.

Яценко, С. А. 2006. *Костюм древней Евразии (ираноязычные народы)*. Москва: Восточная литература.

Viktor S. Aksionov
PhD, Head of the Department of Archaeology, the M. F. Sumtsov Kharkiv Historical Museum, ORCID 0000-0002-0648-0696, aksyonovviktor@gmail.com

EARLY MEDIEVAL CATACOMB BURIALS OF VERKHNII SALTIV WITH PENDANTS OF THE SLAVIC CIRCLE

As a result of work (1984–1992) at the catacomb burial ground near Verkhnii Saltiv village, bronze plate pendants of a trapezoidal shape were discovered in three burials (catacombs no. 11, VSB-III; no. 42 and no. 49, VSB-I). The pendants are decorated with lines and dots along the perimeter of the item and a circle with a dot in the middle in the central part of the item (fig. 1: 1, 3, 4). Such pendants are a typical attribute of the women's costume of the population who left monuments of the Smolensk-Polotsk long barrows circle in the 8th—9th centuries — chronicle Kryvichs (fig. 1: 8–19). In the studied Alanian burials, these pendants formed a single set with typical female jewelry of the Saltiv culture. The burial complexes of Verkhnii Saltiv, in which pendants of the Slavic circle were discovered, date back to the second — third quarters of the 9th century. These pendants are added to the range of similar items discovered in the catacomb burials of Verkhnii Saltiv in previous years (catacombs no. 1, 1911; no. 5, 1904; no. 14, 1947; no. 93, VSB-IV) (fig. 1: 5–7). Personal jewelry, which in traditional societies serve as visible signs and symbols of the ethnic, gender, age, social and economic status of a particular person, in our opinion, testifies to the burial of Slavic women in the Saltiv culture catacombs. Slavic women were included in the Saltiv community as full members, considered as wives or concubines. It is possible to assume that these Slavic women were captured during a military raid or purchased from the local elite by representatives of the Khazar Khaganate while gathering tribute. The practice of capturing representatives of the aboriginal population of the forest and forest-steppe zones of Eastern Europe (Slavs, Balts, Finno-Ugrians) for subsequent sale on the Crimean slave markets was a typical feature of the military-political processes of the Khazarian historical and cultural period.

K e y w o r d s: Saltiv culture, catacomb, women's metal jewelry, Alans, Kryvichs.

References

Aksenov, V. S., Laptev, A. A. 2009. K voprosu o slaviano-saltovskikh kontaktakh (na primere katakomby № 93 mogilnika u s. Verkhnii Saltov). In: Kadeev, V. I. (ed.). *Drevnosti 2009*, vol. 8. Kharkov: Kharkovskoe istoriko-arkheologicheskoe obshchestvo OOO «NTMT», p. 242-258.

Gavritukhin, I. O. 1997. Malenkie trapetsievidnye podveski s poloskoi iz pressovannykh tochek po nizhnemu kraiu. *Histaryčna-archiealahičny zbornik*, 12, p. 43-58.

Golubeva, L. A. 1987. Povolzhskie finny. In: Sedov, V. V. (exec. ed.). *Finno-ugry i balty v epokhu srednevekovia*. Moscow: Nauka.

Horbanenko, S. A., Koloda, V. V. 2013. *Silske hospodarstvo na slov'iano-khozarskomu porubizhzhi*. Kyiv: Instytut arkheolohii NAN Ukrainy.

Grigorev, A. V. 2000. *Severskaia zemlia v VIII — nachale XI veka po arkheologicheskim dannym*. Tula: "Grif i K°".

Grigorev, A. V. 2005. *Slavianskoe naselenie vodorazdela Oki i Dona v kontse I — nachale II tys. n.e.* Tula: Gos. muzei-zapovednik "Kulikovo pole".

Deopik, V. B. 1961. Klassifikatsiia bus Iugo-Vostochnoi Evropy VI—IX vv. *Sovetskaia arkheologiia*, 3, p. 202-232.

Deopik, V. B. 1963. Klassifikatsiia i khronologiia alanskikh ukrashenii VI—IX vv. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 114. Moscow: Nauka, p. 122-147.

Enukov, V. V. 1990. *Rannie etapy formirovaniia Smolensko-Polotskikh krivichei (po arkheologicheskim materialam)*. Moskva: Kurskii pedagogicheskii institut.

Enukov, V. V., 2020. Drevnosti Dnepro-Donskoi lesostepi i problema formirovaniia kultury smolenskikh dlinnykh kurganov. *Uchenye zapiski. Elektronnyi nauchnyi zhurnal Kurskogo gosudarstvennogo universiteta*, 4 (56), s. 1-13. Available at: https://cyberleninka.ru/article/n/drevnosti-dnepro-donskoy-lesostepi-i-problema-formirovaniya-kultury-smolenskih-dlinnyh-kurganov [Accessed 21 October 2024].

Kvitkovskyi, V. I. 2018. *Budivelna sprava saltivskoho lisostepovoho naselennia v baseini Siverskoho Dintsia kintsia I tys. n.e.* Avtoreferat dysertatsii k.i.n. Instytut arkheolohii NAN Ukrainy.

Kovalevskaia, V. B. 2000. *Kompiuternaia obrabotka massovogo arkheologicheskogo materiala iz rannesrednevekovykh pamiatnikov Evrazii*. Moscow: ONTI PNTS RAN.

Koloda, V. V. 2000. Dwellings of the early middle age at Verkhnii Saltiv. *Arheologia*, 4, p. 40-54.

Koloda, V. V. 2015. Kontakty slavianskogo mira i Khazarskogo kaganata na Severskom Dontse: etnokulturnyi aspekt. *Povolzhskaia arkheologiia*, 4(14), p. 54-91.

Komar, A. V. 1999. Predsaltovskie i rannesaltovskie gorizonty Vostochnoi Evropy (voprosy khronologii). *Vita antigua*, 2, p. 111-136.

Komar, A. V. 2017. Ivakhnyky treasure (time of concealmentand cultural connections of the complex). *Stratum plus*, 5, p. 113-131.

Krasilnikov, K. I. 1998. Pechi slavianskogo tipa v zhilishchakh saltovo-maiatskoi kultury Srednedonechia. In: Vinnikov, A. Z. (ed.). *Voprosy istorii slavian. Arkheologiia. Etnografiia. Sbornik nauchnykh trudov*, vol. 12. Voronezh: Izdatelstvo VGU, p. 44-50.

Krasylnikova, L. I. 2003. The fireplaces and the stoves in the constructions of the Khazars time in the step of the Donets river region. *Arheologia*, 2, p. 48-60.

Mastykova, A. V. 2008. "Princely" fashions of the Great Migration period and woman's costume in the Northern Caucasus. *Rossiiskaia arkheologiia*, 3, p. 26-34.

Mikheev, V. K. 1985. *Podone v sostave Khazarskogo kaganata*. Kharkov: Vishcha shkola

Nefedov, V. S. 2020. Drevnosti saltovskogo kruga v smolenskikh dlinnykh kurganakh. In: Bubenok, O. B., Petrukhin, V. Ia. (eds.). *Khazarskii almanakh*, tom 17. Moscow: Indrik, p. 151-174.

Novoseltsev, A. P. 1990. *Khazarskoe gosudarstvo i ego rol v istorii Vostochnoi Evropy i Kavkaza*. Moscow: Nauka.

Pletneva, S. A. 1962. O sviaziakh alano-bolgarskikh plemen Podonia so slavianami v VIII—IX vv. *Sovetskaia arkheologiia*, 1, p. 83-94.

Pletneva, S. A. 1989. *Na slaviano-khazarskom pograniche. Dmitrievskii arkheologicheskii kompleks*. Moskva: Nauka.

Rozenfeldt, I. G. 1982. *Drevnosti zapadnoi chasti volgo-okskogo mezhdurechia v VI—IX vv.* Moscow: Nauka.

Semenov-Zuser, S. A. 1947. *Saltovskaia arkheologicheskaia ekspeditsiia. Itogi raskopok na territorii Verkhnego Saltova v 1947 g.* Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f.o. 750, 751.

Tortika, A. A. 2006. *Severo-Zapadnaia Khazariia v kontekste istorii Vostochnoi Evropy (vtoraia polovina VII — tretia chetvert X v.)*. Kharkov: KHGAK.

Fedorovskii, A. S. 1913. Verkhnee-Saltovskii kamernyi mogilnik VIII—X v. *Vestnik Kharkovskogo istoriko-filologicheskogo obshchestva*, 3, p. 1-15.

Fedorovskii, A. S. 1914. Dnevnik raskopok Verkhne-Saltovskogo mogilnika 18–22 sentiabria 1911 g. *Vestnik Kharkovskogo istoriko-filologicheskogo obshchestva*, 5, p. 75-84.

Shmidt, E. A. 2012. *Krivichi Smolenskogo Podneprovia i Podvinia (v svete arkheologicheskikh dannykh)*. Smolensk: Svitok.

Shpilev, A. G. 2010. Adornments of Romny Time from Kursk Oblast (second half of 8th — late 10th C.). *Stratum plus*, 5, p. 221-274.

Iatsenko, S. A. 2006. *Kostium drevnei Evrazii (iranoiazychnye narody).* Moscow: Vostochnaia literatura.

Публікації археологічних матеріалів

УДК: 903.5(477.72)”637/638”
https://doi.org/10.15407/arheologia2024.04.046

© Г. Л. ЄВДОКИМОВ†, Н. М. ДАНИЛКО, С. Ж. ПУСТОВАЛОВ* 2024

КУРГАННА ГРУПА II БІЛЯ СМТ АСКАНІЯ-НОВА

Статтю присвячено публікації результатів розкопок Краснознаменської експедиції Інституту археології НАН України в 1989 р. біля смт Асканія-Нова Херсонської обл. Наведено дані 24 поховань, із яких майже всі належать до доби бронзи: шість поховань ямних, 13 інгульських, три зрубних, одне сарматське, одне невизначене. Загалом поховання доповнюють наші знання про Присиваські пам’ятки доби бронзи як з погляду хронології, так і з погляду соціальної структури.

Ключові слова: смт Асканія-Нова, доба бронзи, розкопки, поховання.

Якісний матеріал розкопок завжди є міцним підґрунтям для різноманітних аналітичних досліджень. Археологи почали широко досліджувати Північне Причорномор’я ще з 60-х рр. XX ст. (Вязьмітіна та ін. 1960; Ковпаненко 1967; Крылова, Кубышев, Яковенко 1967; Черненко, Яковенко, Корпусова 1967). Розлогою публікацією з матеріалами розкопок Присивашшя стала монографія А. О. Щепинського та О. М. Черепанової (1969). Незважаючи на те що через будівництво численних зрошувальних систем на півдні України польові дослідження курганів на цих новобудовах велися у найширших масштабах, публікація результатів розкопок провадилася дуже мляво. Переважно це були лише повідомлення в *Археологічних відкриттях* (Кубышев 1979, 1980; Болтрик 1987). На межі 70-х та 80-х рр. XX ст. побачили світ кілька збірок матеріалів новобудовних експедицій (Шапошникова, Ребедайло 1977; Шапошникова, Бочкарев, Шарафутдинова 1977; Шапошникова та ін. 1980; Шапошникова 1980; Нечитайло, Бунятян 1984). Пізніше частково були опубліковані матеріали Північно-Кримської експедиції (Бессонова, Черных, Куприй 1984). На цих землях працювало три головних археологічних експедиції Інституту археології України (Краснознаменська, Херсонська та Північно-Кримська). Проте за незначним винятком (Михайлов 1982; Корпусова, Ляшко 1990) матеріали цих експедицій залишаються неопублікованими. Тому актуальним є подальше оприлюднення результатів розкопок. Звідси витікає мета статті: введення до наукового обігу досліджених у минулому курганних пам’яток. Завдання статті — публікація наявних планів курганів і поховань, рисунків та фотографій матеріалів, описів поховань і знахідок.

Характеристика поховань і знахідок

У 1989 р. Краснознаменська археологічна експедиція продовжувала дослідження курганів, розташованих біля Астанінського поду, на землях дослідного господарства «Асканія-Нова» біля смт Асканія-Нова Чаплинського р-ну Херсонської обл. (Евдокимов, Данилко 1989). Дослідження були проведені на північно-західному краю поду, де була розташована курганна група II. Група складалася з чотирьох курганів, три з яких були витягнуті ланцюжком у напрямку з південного сходу на північний захід. Курган 7 був розташований на значній відстані (2 км) від кургану 1 (рис. 1).[1]

* ПУСТОВАЛОВ Сергій Жанович — доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри музейного менеджменту, Київський національний університет культури і мистецтв, ORCID: 0000-0003-3026-6224, *pustovalovsergej@yahoo.com*
ДАНИЛКО Наталія Михайлівна — науковий співробітник відділу енеоліту — бронзової доби, Інститут археології НАН України, ORCID: 0000-0002-4667-118X, *natasha_danilko84@ukr.net*

[1] У 1988 р. були досліджені кургани 1–3 групи I, розташовані на південно-західному краю поду (див. звіт за 1988 р.). У 1989 р. нумерація курганів продовжувала прийняту 1988 р.

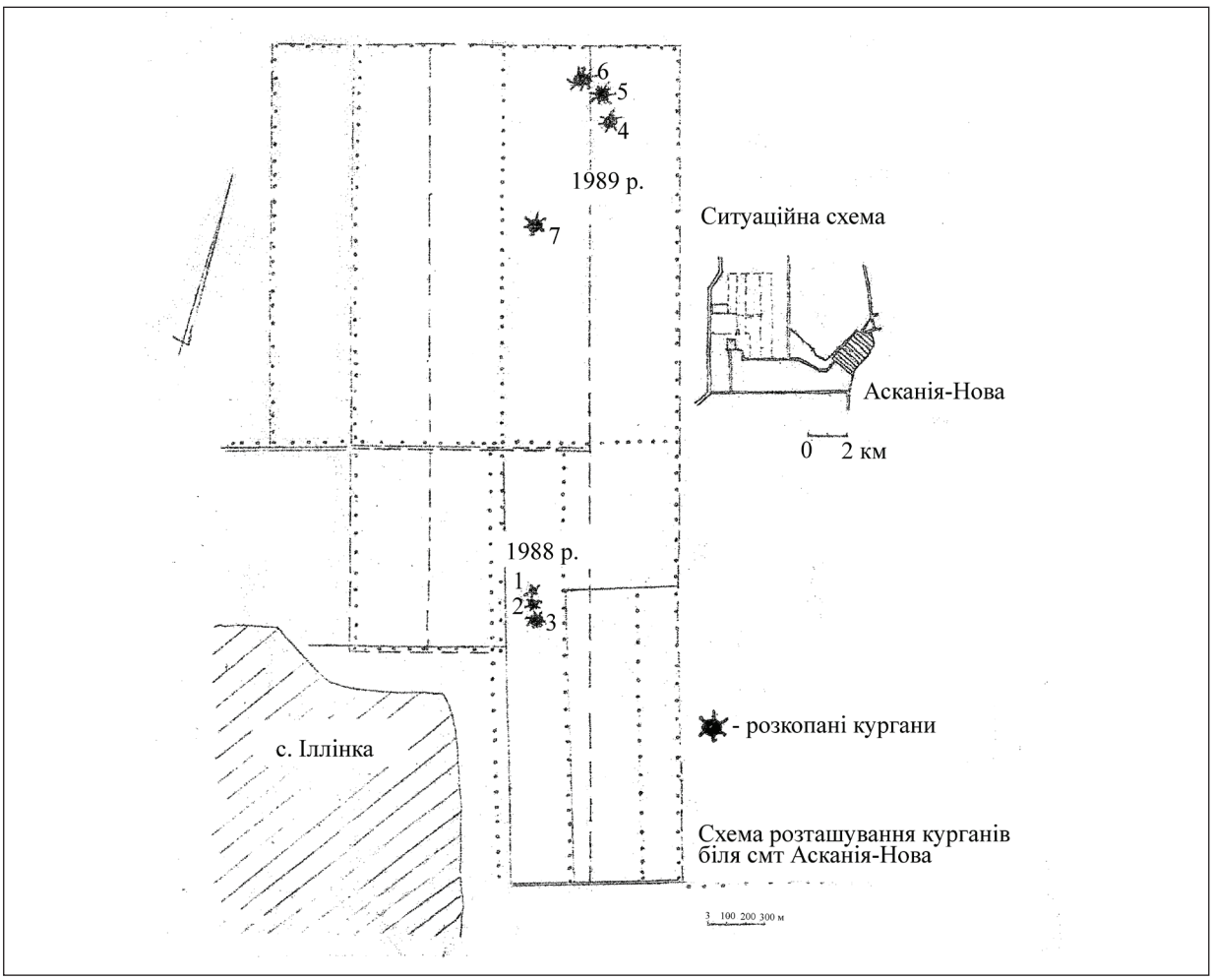

Рис. 1. Схема розташування курганів біля смт Асканія-Нова
Fig. 1. Layout of the mounds near urban-type settlement (hereinafter — uts) Askania Nova

Курган 4 (рис. 2: 1)[2].

Висота близько 0,8 м. Насип овальний у плані, 17 × 14 м, витягнутий по осі північний захід — південний схід, розораний. У північно-східній частині кургану виявлено залишки тризни — кістки великої тварини. У кургані відкрито одне зрубне поховання.

Поховання 1 (рис. 2: 2). Прямокутна у плані могильна яма, 1,3 × 0,9 м, орієнтована за віссю північний захід — південний схід, була перекрита дерев'яними плахами. Дно ями на глибині 1,45 м. Похований лежав скорчено на лівому боці, головою на південний схід. Зігнуті в ліктях руки були покладені кистями до обличчя, ноги зігнуті під гострим кутом до тулуба і притиснуті до грудей. У кисті лівої руки була затиснута кістяна трубочка (1)[3]. Поруч була хребетна частина тварини. Посудина (2) стояла перед лицем похованого в південному куті ями.

Опис інвентаря:

1) Пташина кістка з рівно обрізаними краями. Поверхня відполірована. Довжина виробу — 9 см, діаметр — 0,7 см (рис. 2: 3).

2) Слабо профільований горщик. Дно із невеликою закраїною. Висота (надалі Н) — 13,7 см, висота плічків (надалі Нб) — 9,5 см, діаметр вінець (надалі Дв) — 17,4 см, діаметр тулуба (надалі Дб) — 16,7 см, діаметр дна (надалі Дц) — 9,8 см (рис. 2: 4).

Курган 5 (рис. 2: 5).

Висота кургану 1,0 м, діаметр 21 м. У південній частині кургану на глибині 0,7 м знайдено ліпну посудину (1). Залишки тризни — кістки тварини — відкриті в південному секторі.

[2] Фіксувалися лише ті профілі бровок, які містили інформацію. Водночас наведені всі траншеї, які показують загальну площу дослідження кургану.

[3] Тут і далі в дужках вказаний порядковий номер предмету в переліку знайденого інвентаря, поданого нижче

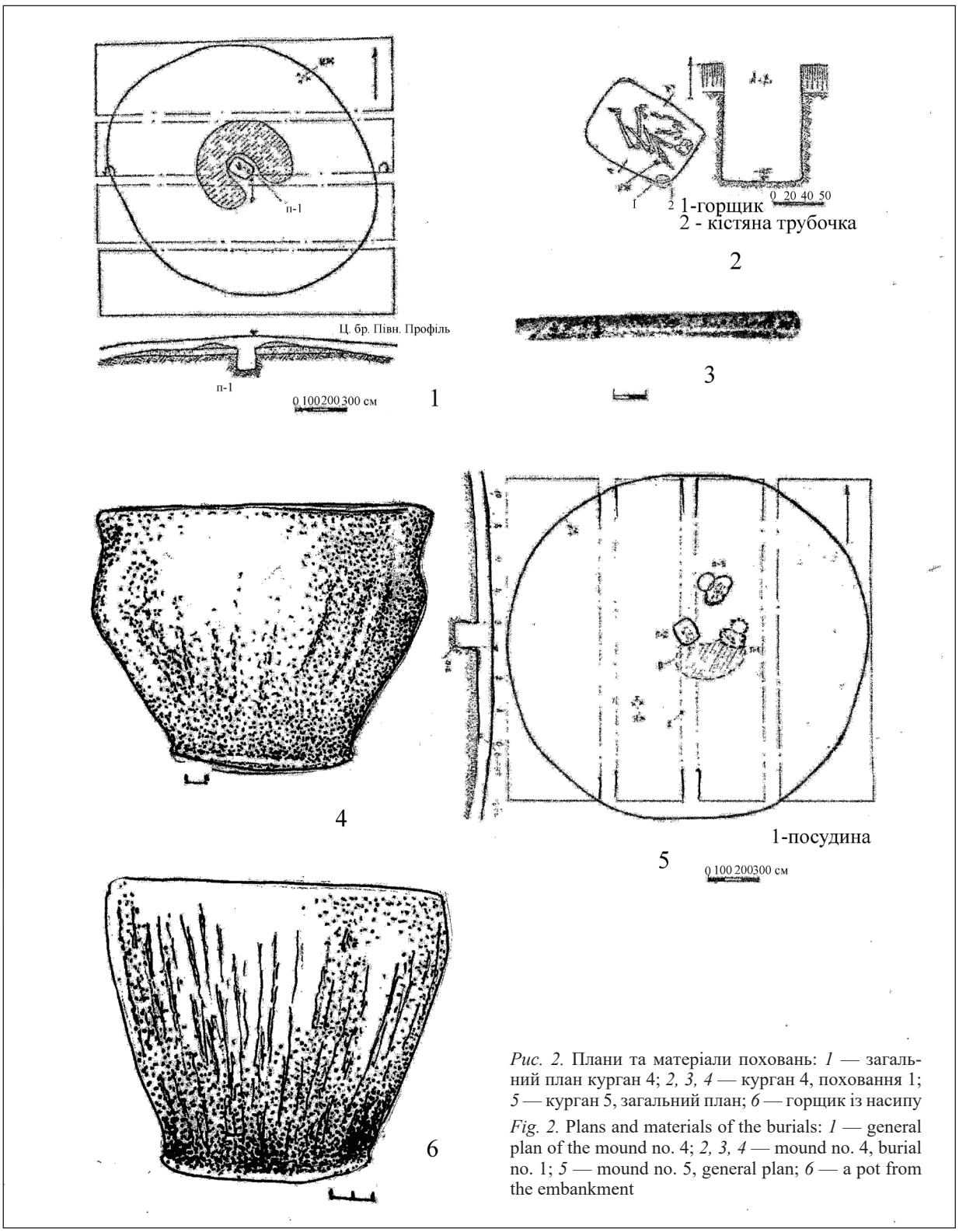

Рис. 2. Плани та матеріали поховань: *1* — загальний план курган 4; *2, 3, 4* — курган 4, поховання 1; *5* — курган 5, загальний план; *6* — горщик із насипу

Fig. 2. Plans and materials of the burials: *1* — general plan of the mound no. 4; *2, 3, 4* — mound no. 4, burial no. 1; *5* — mound no. 5, general plan; *6* — a pot from the embankment

У кургані відкрито три поховання: два — інгульські та одне — зрубне.

Опис інвентаря:

1) ліпна посудина банкової форми: Н — 14,8 см, Дв — 17 см, Дц — 11,7 см (рис. 2: 6).

Поховання 1 (інгульське, основне, рис. 3: 1) було розташоване в центральній частині кургану. Материковий викид із нього лежав напівдугою на захід від могили. Вхідна яма не простежена. Камера овальної у плані форми, розмірами 1,4 × 0,9 м, орієнтована за довжиною із заходу–північного заходу на схід–південний схід. Дно — на глибині 1,7 м. Кістяк похованого сильно пошкоджений землерийками. Судячи із залиш-

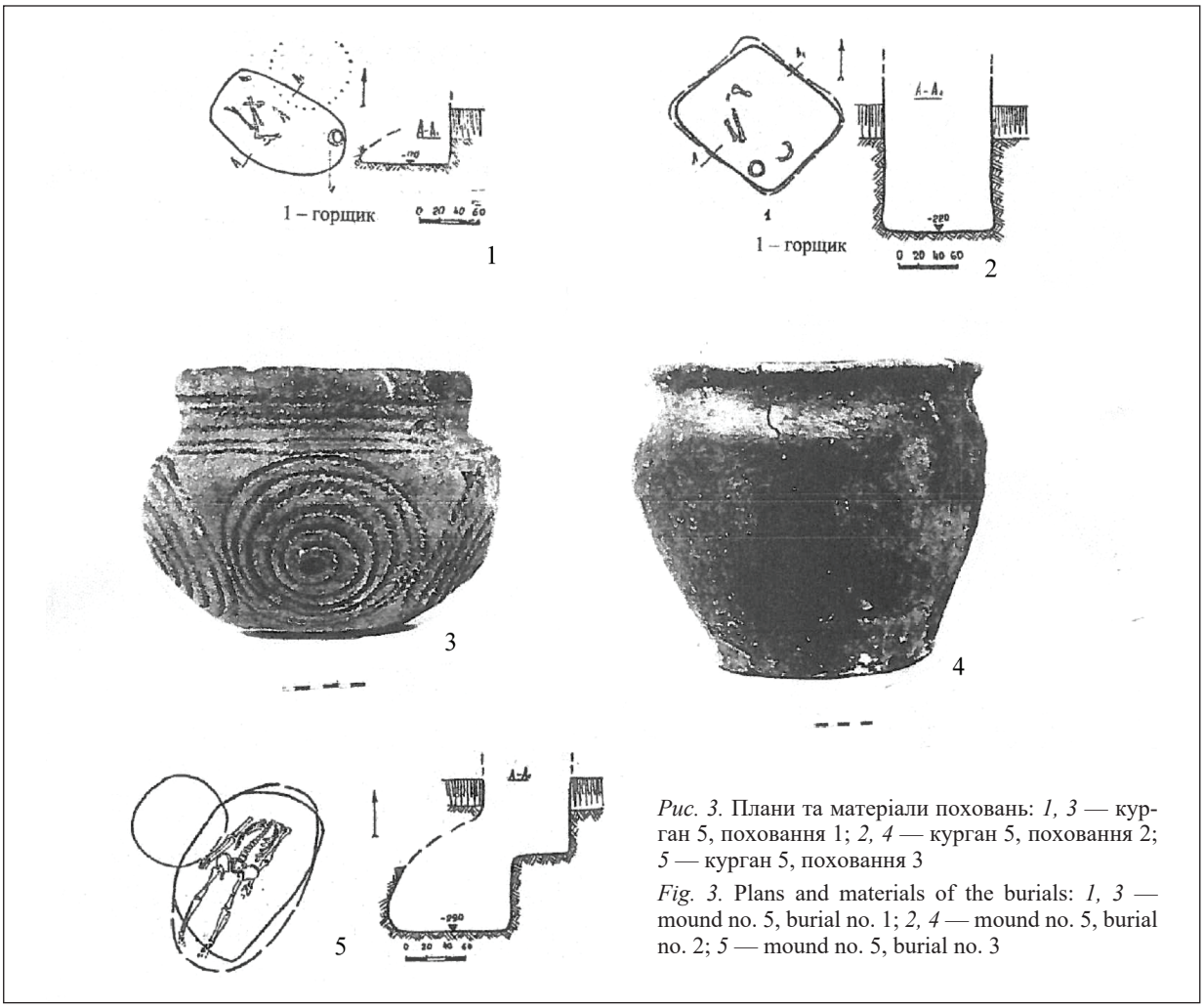

Рис. 3. Плани та матеріали поховань: *1, 3* — курган 5, поховання 1; *2, 4* — курган 5, поховання 2; *5* — курган 5, поховання 3

Fig. 3. Plans and materials of the burials: *1, 3* — mound no. 5, burial no. 1; *2, 4* — mound no. 5, burial no. 2; *5* — mound no. 5, burial no. 3

ків, він лежав головою на схід–південний схід. За черепом стояла ліпна посудина (1).

Опис інвентаря:

1) горщик із невисокими прямими вінцями, округлим тулубом на широкому пласкому дні. Поверхня посудини багато прикрашена шнуровим і тасьмовим орнаментом. Н — 9,9 см, Нб — 7,7 см, Дв — 11,1 см, Дб — 13,8 см, Дц — 7 см (рис. 3: 3).

Поховання 2 (зрубне, рис. 3: 2) впущене до центру кургану. Прямокутна у плані могильна яма, 1,3 × 1,1 м, орієнтована по довжині із північного заходу на південний схід. Розширювалася до дна по стінках на 0,05–0,1 м. Дно ями було на глибині 2,2 м. Кістяк похованого майже повністю зотлів. Судячи із залишків кісток черепа та ніг, його було покладено скорчено на лівому боці головою на південний схід. Перед обличчям похованого стояла ліпна посудина (1).

Опис інвентаря:

1) слабопрофільований горщик. Дно широке, пласке, з невеличкою закраїною. Н — 14,7 см, Нб — 11,5 см, Дв — 15,0 см, Дд — 10,6 см (рис. 3: 4).

Поховання 3 (інгульське, рис. 3: 5) виявлено в центральній частині кургану. Округла в плані вхідна діаметром 0,9 м. Дно ями знаходилося на глибині 2,1 м. Вхід до камери був виритий під південно-східною стінкою ями. Ширина входу 0,8 м, висота 0,6 м. Овальна в плані камера, 2,1 × 1,3 м, орієнтована за довжиною з південного заходу на північний схід. Висота камери 1,2 м. Дно — на глибині 2,9 м, на 0,8 м нижче дна вхідної ями.

Скелет дорослої людини, без черепа, лежав витягнутий на спині, головою на північний схід. Череп злежав у лисячій норі, що проходила в цій частині камери. Інвентар відсутній.

Курган 6 (рис. 4: 1).

Овальний в плані насип, 32 × 24 м, був витягнутий по осі схід-захід. Висота кургану 1,0 м. У кургані відкрито одне зрубне поховання (рис. 4: 3). Прямокутна в плані могильна яма, 1,60 × 1,25 м, орієнтована за довжиною зі

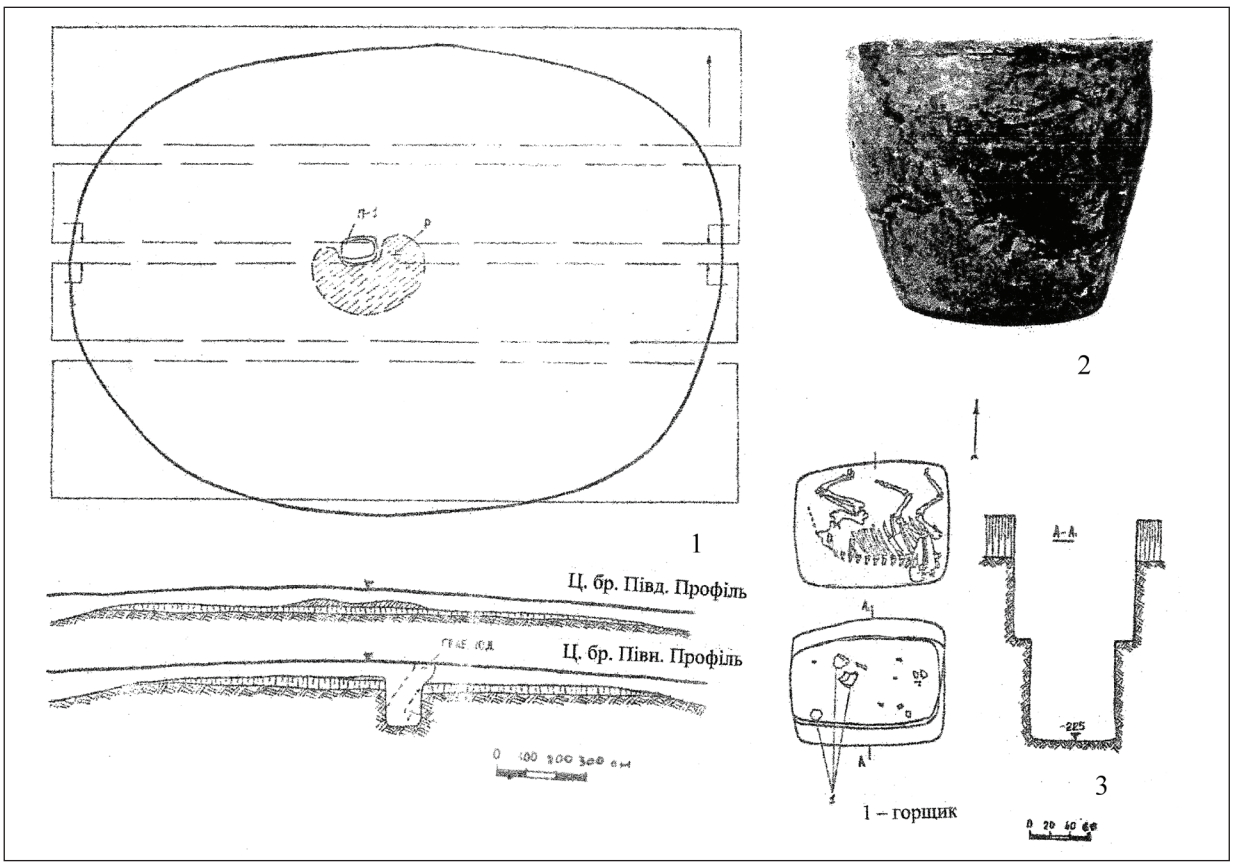

Рис. 4. Плани та матеріали поховань: *1* — загальний план кургану 6; *2, 3* — курган 6, поховання 1
Fig. 4. Plans and materials of the burials: *1* — general plan of the burial no. 6; *2, 3* — mound no. 6, burial no. 1

сходу на захід. На глибині 1,25 м в ній були залишені уступи вздовж довгих стінок шириною 0,2 м. На уступах лежали залишки дерев'яних плах перекриття, на якому виявлено повний скелет теляти, покладений на правому боці черепом на схід. Нижче уступу яма мала розміри 1,5 × 0,8 м. Дно ями — на глибині 2,25 м, на 1,0 м нижче від уступу. Скелет похованого і фрагменти посудини, що супроводжувала його, були розкидані лисицями, чия нора була безпосередньо в могилі, на дні ями. Судячи із залишків, похований лежав скорчено на лівому боці головою на схід.

Опис інвентаря:

1) слабопрофільований горщик банкової (дещо біконічної) форми. Н — 15,8 см, Нб — 8,6 см, Дв — 18,5 см, Дд — 17,8 см, Дд — 15 см (рис. 6: 2).

Курган 7 (рис. 5).

Овальний у плані насип, 28 × 22 м, витягнутий за віссю схід-захід, був майже повністю розораний. Висота кургану близько 0,6 м. У кургані відкрито 20 поховань, із них: шість пізньоямних, 12 інгульських, одне сарматське та одне невизначене. У насипі знайдено придонну частину посудини (рис. 6: 2).

Поховання 1 (пізньоямне, рис. 6: 1) розташоване в центральній частині кургану. Прямокутна в плані могильна яма 2,0 × 1,6 м, орієнтована за віссю схід–захід, на глибині 0,92 м звужувалася уступом шириною до 0,6 м. Нижче уступу вона мала розміри 0,9 × 0,6 м, трохи розширювалася до дна, що на глибині 1,82 м, на 0,9 м нижче уступу. Кістяк дитини лежав на спині головою на захід. Руки витягнуті вздовж тулуба, зігнуті в колінах ноги розпалися ромбом. За головою похованого стояла ліпна посудина (1). Поруч був великий шматок червоної вохри (рис. 6: 9). Череп кістяка пофарбований вохрою.

Опис інвентаря:

1) горщик із невисокими злегка відігнутими назовні вінцями та яйцеподібним тулубом. На плічках орнамент типу «ялинки» з відбитків зубчастого штампа. Н — 11,5 см, Нб — 8 см, Дв — 11 см, Дб — 11,5 см (рис. 6: 4).

Поховання 2 (інгульське, рис. 6: 3) відкрито в південно-східному секторі кургану. Округла в плані вхідна яма, 0,7 × 0,6 м, глибиною

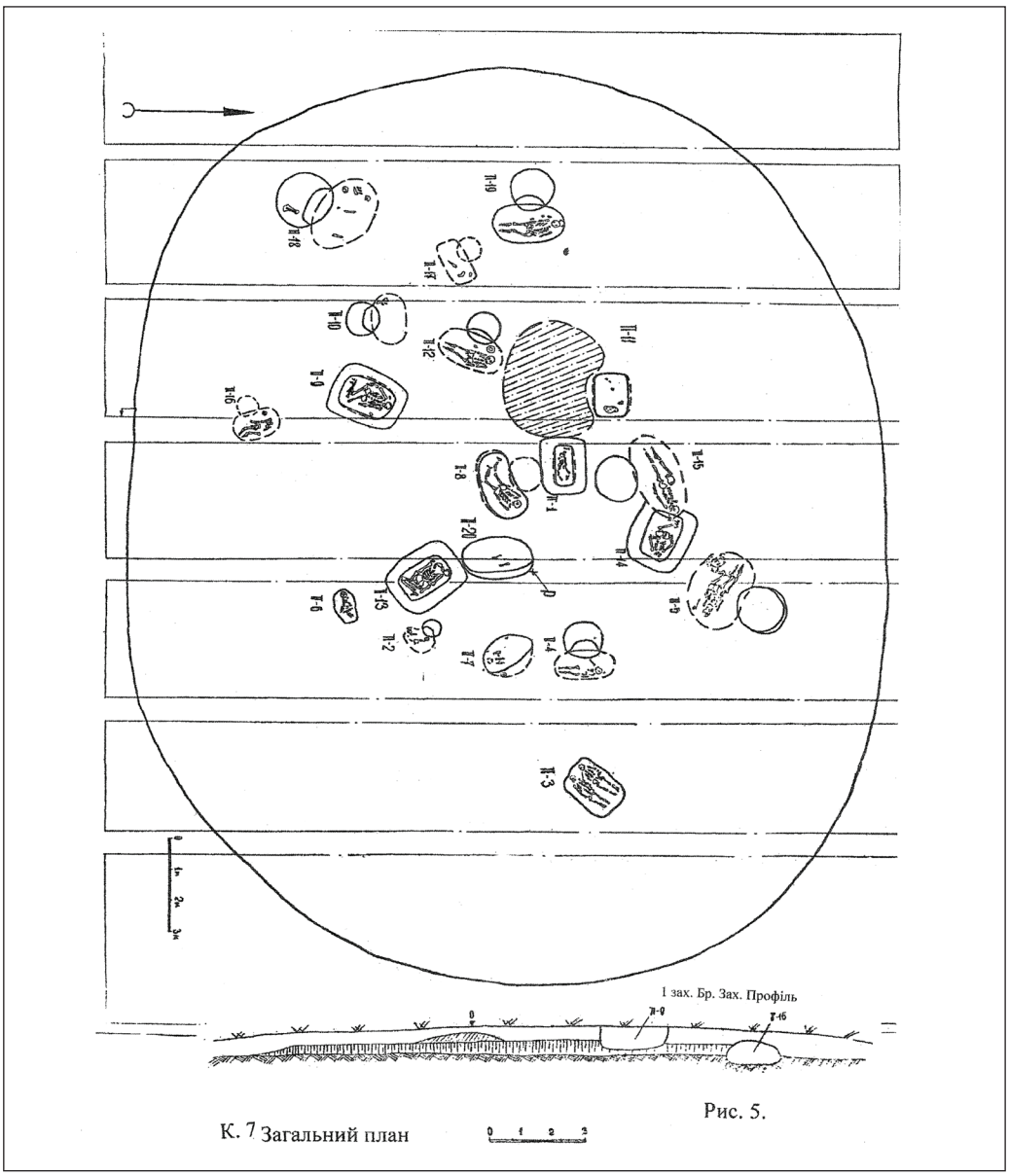

Рис. 5. Курган 7. Загальний план
Fig. 5. Mound no. 7. General plan

1,5 м. Вхід до камери був виритий під південно-східною стіною ями. Ширина вхідного отвору 0,4 м, висота 0,3 м. Овальна в плані камера, 0,9 × 0,6 м, була орієнтована по довжині з південного заходу на північний схід. Висота склепіння камери 0,6 м. Дно — на глибині 1,94 м, на 0,44 м нижче дна вхідної ями.

Кістяк дитини розтягнутий землериями. У південно–західній частині камери виявлено череп дитини і кістку тварини. Ліпна посудина (1) стояла біля входу в камеру.

Опис інвентаря:

1) горщик зі слабо вираженою шийкою та біконічним тулубом на пласкому дні. Край вінець прикрашений насічками. Н — 9,5 см, Нб — 5 см, Дв — 9,5 см, Дб — 12 см, Дд ~ 7 см (рис. 6: 6).

Поховання 3 (невизначене, рис. 6:5) виявлене в східному секторі кургану. Прямокутна в плані могильна яма, 1,9 × 1,5 м, орієнтована довжиною із південного заходу на північний схід. Дно — на глибині 1,45 м. Поховання парне. Кістяки похованих лежали поряд, витягнуті на спині, головами на південний захід. Рука правого кістяка накривала руку лівого кістяка. Інвентар відсутній.

Поховання 4 (інгульське, рис. 6: 7) відкрите в східному секторі кургану. Округла в плані вхідна яма діаметром 0,9 м. Дно — на глибині 1,2 м. Вхід до камери виритий під східною стін-

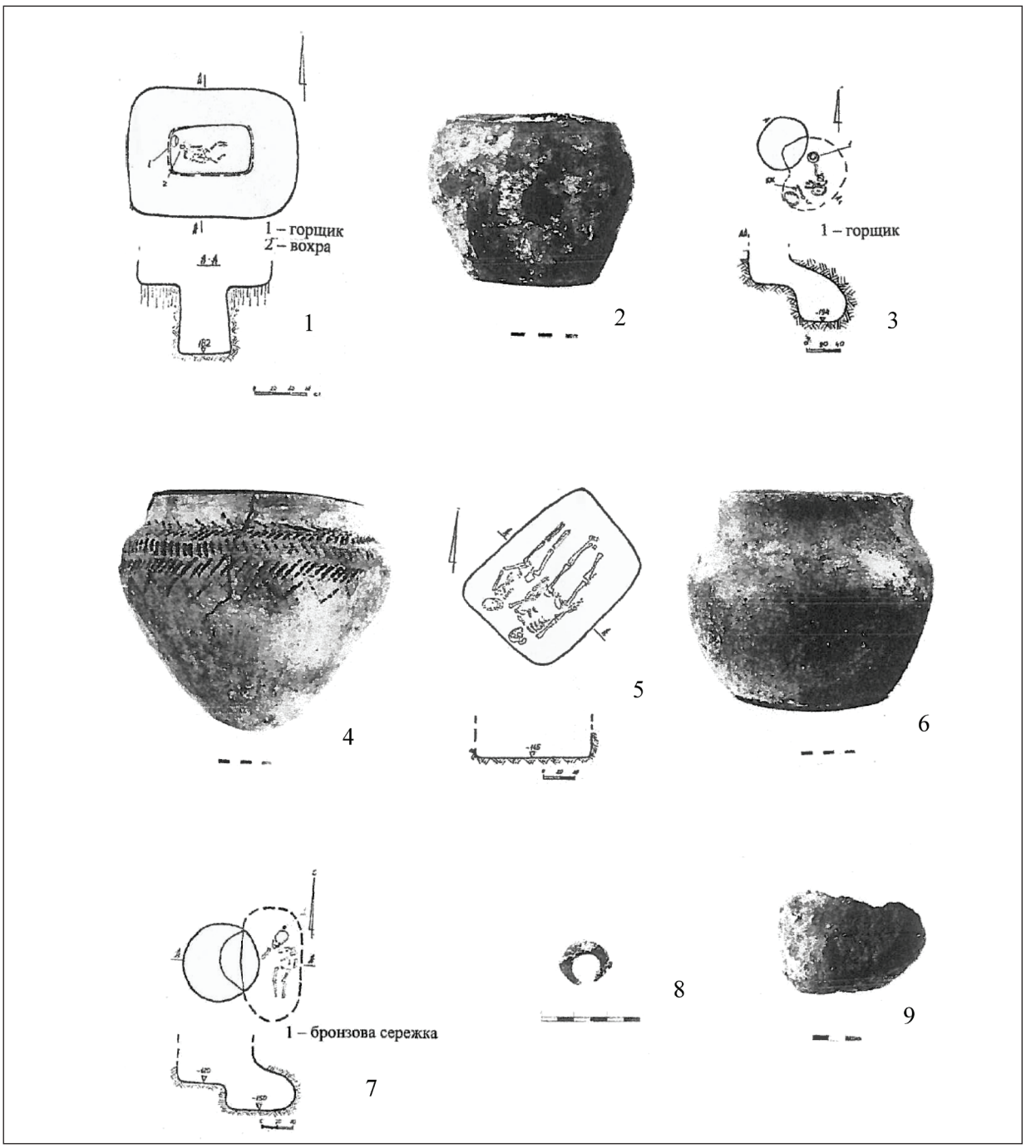

Рис. 6. Плани та матеріали поховань: *1, 4, 9* — курган 7, поховання 1; *2* — курган 7, горщик із насипу; *3, 6* — курган 7, поховання 2; *4* — курган 7, поховання 2; *5* — курган 7, поховання 3; *7, 8* — курган 7, поховання 4

Fig. 6. Plans and materials of the burials: *1, 4, 9* – mound no. 7, burial no. 1; *2* — mound no. 7, a pot from the embankment; *3, 6* — mound no. 7, burial no. 2; *4* — mound no. 7, burial no. 2; *5* — mound no. 7, burial no. 3; *7, 8* — mound no. 7, burial no. 4

кою ями, його ширина 0,7 м, висота — 0,5 м. Овальна в плані камера, розмірами 1,4 × 0,7 м, орієнтована по довжині з півночі на південь. Висота склепіння 0,5 м. Дно — на глибині 1,5 м, на 0,3 м нижче дна вхідної ями. Кістяк дитини лежав витягнутий на спині головою на північ. За черепом знайдено бронзову сережку (1).

Опис інвентаря:

1) калачикоподібна сережка із круглого у перетині бронзового дроту. Кінці загострені та зімкнені. Діаметр сережки 1,5 см (рис. 6: 8).

Поховання 5 (інгульське, рис. 7: 1) виявлене в північно-східному секторі кургану. Округла в плані вхідна яма мала діаметр 1,4 м. Дно ями — на глибині 2,21 м. Мало нахил на південний захід — до входу в камеру. На дні вхідної ями зна-

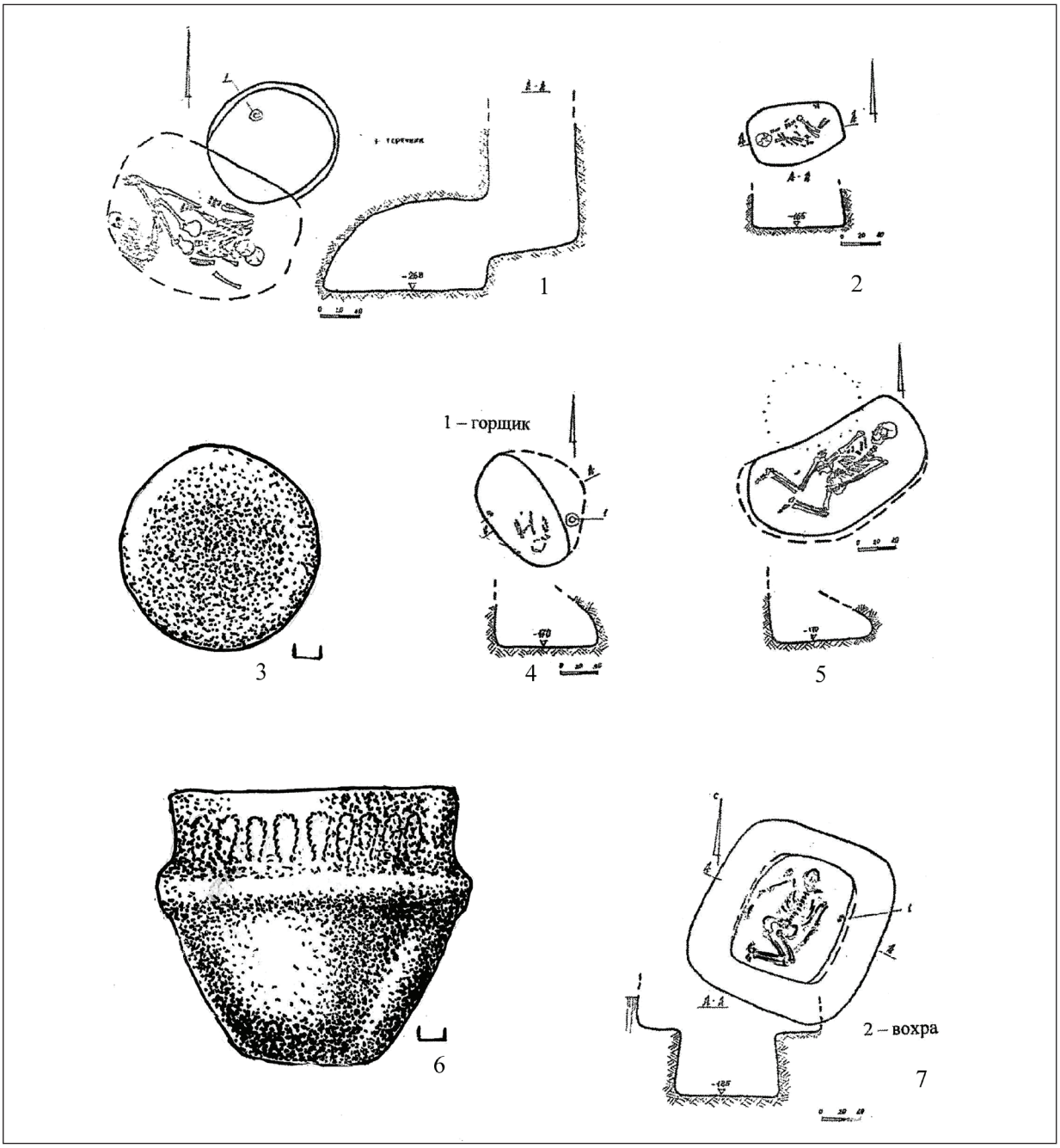

Рис. 7. Плани та матеріали поховань: *1, 3* — курган 7, поховання 5; *2* — курган 7, поховання 6; *4, 6* — курган 7, поховання 7; *5* — курган 7, поховання 8; *7* — курган 7, поховання 9.

Fig. 7. Plans and materials of the burials: *1, 3* — mound no. 7, burial no. 5; *2* — mound no. 7, burial no. 6; *4, 6* — mound no. 7, burial no. 7; *5* — mound no. 7, burial no. 8; *7* — mound no. 7, burial no. 9.

йдено розтирач (1). Вхід до камери, розташований під південно-західною стінкою вхідної ями, мав ширину 1,0 м і висоту 0,8 м. Камера овальної у плані форми, 2,2 × 1,6 м, орієнтована по довжині з північного заходу на південний схід. Висота склепіння 1,0 м. Дно — на глибині 2,68 м, на 0,4 м нижче дна вхідної ями.

У камері було здійснене потрійне поховання. Кістяк первинного поховання лежав у центрі камери, витягнутий на спині головою на південний схід. Прямо на нього був покладений кістяк підзахороненого пізніше. Він лежав на спині головою на південний схід із підігнутими догори в колінах ногами, що впали праворуч. При цьому ліва сторона кістяка 1 була частково розібрана. Ноги кістяка 2 впиралися в таз кістяка 3, підзахороненого, очевидно, одночасно з ним. Кістяк 3 (підлітка) лежав на спині головою на північний

схід із підігнутими догори в колінах ногами, що впали на груди. Його руки, зігнуті в ліктях, поклали на грудях кистями до голови. Черепи кістяків 1 та 2 посипані червоною вохрою.

Опис інвентаря:

1) розтирач усічено-конічної форми з граніту. Н — 3 см, Дн — 8 см, Дв — 5,5 см (рис. 7: 3).

Поховання 6 (пізньоямне, рис. 7: 2) відкрито в південно-східному секторі кургану. Прямокутна в плані яма, 1,0 × 0,6 м, орієнтована по довжині зі схід-північ-схід на захід-південь-захід. Дно ями — на глибині 1,65 м. Скелет дитини лежав скорчено на правому боці головою на захід-південь-захід. Руки витягнуті до колін, ноги зігнуті під прямим кутом до тулуба. Череп кістяка пофарбований червоною вохрою. Інвентар відсутній.

Поховання 7 (інгульське?, рис. 7: 4) було розташоване в східному секторі кургану. Вхідна яма не простежена. Овальна в плані камера, 1,4 × 1,1 м, орієнтована за довжиною з південного сходу на північний захід. Дно — на глибині 1,7 м. Потривожений землерийками кістяк дитини лежав головою на південний схід. Зліва від голови догори дном стояла ліпна посудина (1).

Опис інвентаря:

1) біконічний горщик. Орнаментований попід вінцями відбитками шнура у вигляді «овів». Придонна частина виділена жолобком. Н — 9,5 см, Нб — 7 см, Дв — 12 см, Дб — 13,5 см, Дд — 6,5 см (рис. 7: 6).

Поховання 8 (інгульське, рис. 7: 5) виявлене в центральній частині кургану. Вхідна яма не простежена. Овальна в плані камера, 2,1 × 1,1 м, була орієнтована за довжиною з південного заходу на північний схід. Дно — на глибині 1,7 м. Кістяк дорослої людини лежав на спині головою на північний схід. Руки витягнуті вздовж тулуба, зігнуті в колінах ноги впали вправо. Інвентар відсутній.

Поховання 9 (пізньоямне, рис. 7: 7) відкрите в південному секторі кургану. Прямокутна в плані могильна яма, 2,0 × 1,9 м, орієнтована по довжині з південного заходу на північний схід, на глибині 1,15 м звужувалась уступом шириною 0,4 м. Нижче уступу вона мала розміри 1,3 × 1,0 м. Розширювалася до дна вздовж довгих стінок на 0,1 м. Дно ями було на глибині 1,85 м, на 0,7 м нижче уступу.

Похований лежав на спині головою на північний схід. Руки витягнуті вздовж тулуба, зігнуті в колінах ноги впали вліво. Біля черепа і лівої руки були шматки червоної вохри. Інвентар відсутній.

Поховання 10 (інгульське, рис. 8: 1) виявлене в південно-західному секторі кургану. Округла в плані вхідна яма мала діаметр 1,1 м. Дно її зафіксоване на глибині 1,5 м. Вхід до камери був виритий у північній стінці ями. Ширина входу 0,9 м, висота — 0,5 м. Овальна в плані камера, 1,7 × 1,1 м, орієнтована по довжині зі сходу на захід. Дно – на глибині 1,7 м, на 0,2 м нижче дна вхідної ями. Скелет похованого був прибраний із камери, на дні знайдено лише плечову кістку похованого. Інвентар відсутній.

Поховання 11 (пізньоямне, основне, рис. 8: 2) розташован в центрі кургану. Прямокутна в плані могильна яма, 1,4 × 1,0 м, орієнтована по довжині зі сходу на захід. До дна яма розширювалася вздовж довгих стінок на 0,1 м. Дно на глибині 1,1 м. Кістяк похованого майже повністю зотлів. Судячи з решток черепа, він лежав головою на схід. Череп посипаний червоною вохрою. На дні ями сліди коричневого тліну від підстилки. Інвентар відсутній.

Поховання 12 (інгульське, рис. 8: 4), виявлене в центральній частині кургану. Округла в плані вхідна яма мала діаметр 1,1 м. Дно — на глибині 1,25 м. Вхід до камери, розташований у південно-східній стінці вхідної ями, мав ширину 0,8 м та висоту 0,4 м. Овальна в плані камера 2,0 × 1,2 м була орієнтована за довжиною з південного заходу на північний схід. Висота склепіння 0,8 м, дно її — на глибині 1,75 м, на 0,5 м нижче дна вхідної ями. Похований лежав витягнутим на спині головою на північний схід. Між входом і правою рукою похованого стояла ліпна посудина (1). Біля кисті правої руки на плямі вохри червоного кольору лежала сокира (2) ручкою вниз.

Опис інвентаря:

1) широкогорла посудина з округлим тулубом на пласкому дні. Вінця і плічка посудини прикрашені геометричним шнуровим орнаментом. Н — 12,5 см, Дв — 12,5 см, Дд — 8,5 см (рис. 8: 3);

2) порфіритова сокира човноподібної форми з наскрізним отвором для топорища. Обух прямий. Довжина — 7,4 см, ширина — 3,6 см, діаметр — отвору 1,2 см (рис. 8: 5).

Поховання 13 (пізньоямне, рис. 8: 6) відкрито в південно–східному секторі кургану. Прямокутна в плані могильна яма, 2,0 × 1,6 м, орієнтована по довжині з південного сходу на північний захід, на глибині 0,9 м звужувалась уступом шириною 0,5 м. Нижче уступу вона мала розміри 1,0 × 0,7 м. Дно її – на глибині 1,75 м, на 0,85 м нижче за уступ. Кістяк підлітка лежав на спині з витягнутими вздовж тулуба руками. Зігнуті в ко-

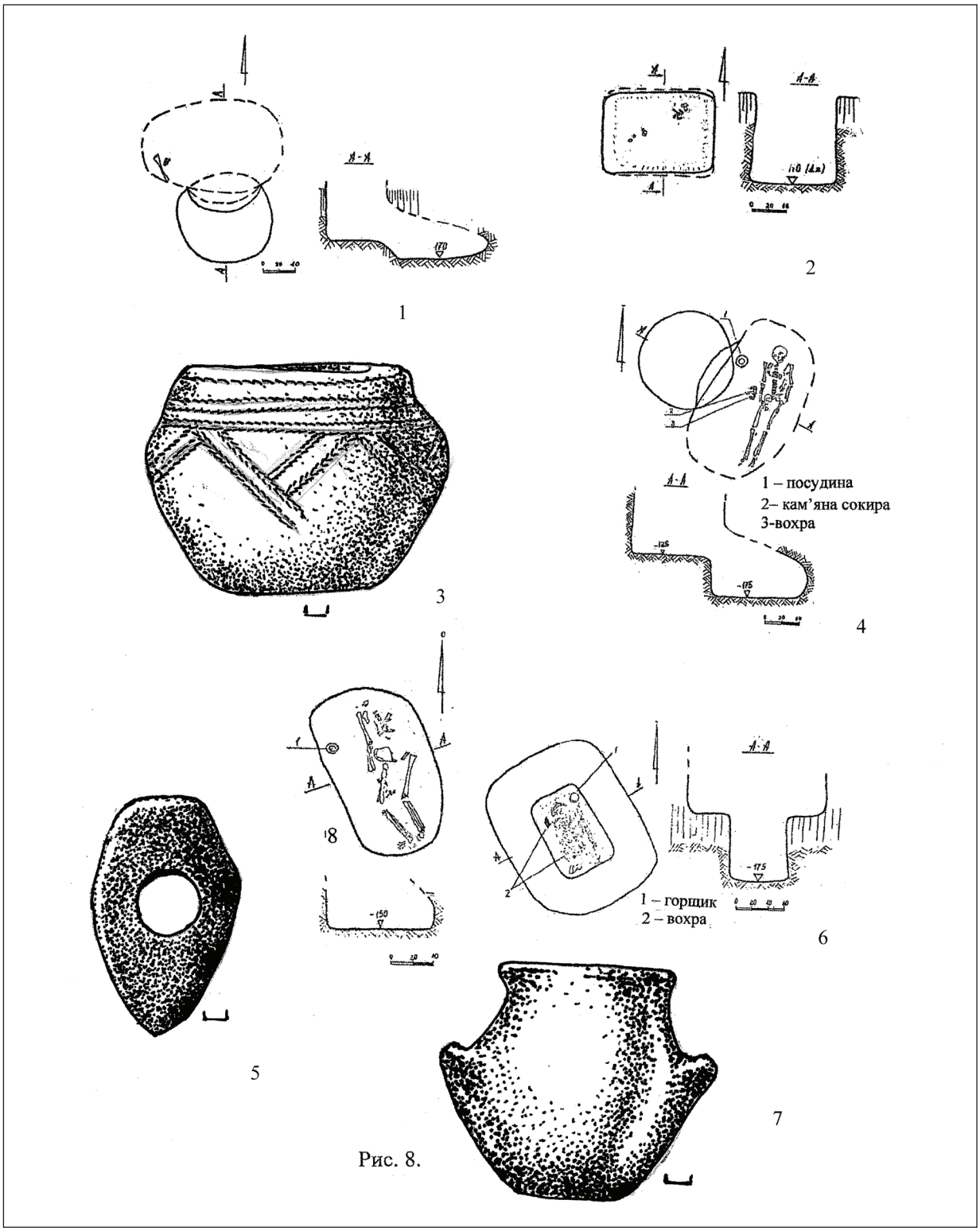

Рис. 8. Плани та матеріали поховань: *1* — курган 7, поховання 10; *2* — курган 7, поховання 11; *3, 4, 5* — курган 7, поховання 12; *6, 7* — курган 7, поховання 13; *8* — курган 7, поховання 16

Fig. 8. Plans and materials of the burials: *1* — mound no. 7, burial no. 10; *2* — mound no. 7, burial no. 11; *3, 4, 5* — mound no. 7, burial no. 12; *6, 7* — mound no. 7, burial no. 13; *8* — mound no. 7, burial no. 16

лінах ноги впали праворуч. Праворуч від черепа стояла ліпна посудина (1), зліва лежав великий шматок червоної вохри. Кістяк посипаний червоною вохрою.

Опис інвентаря:

1) амфорка невеликих розмірів із двома ручками у вигляді наскрізних наліплень. Н — 7 см, Дд — 5,2 см (рис. 8: 7).

Поховання 14 (пізньоямне, рис. 9: 1) виявлено в північно–східному секторі кургану. Прямокутна в плані могильна яма розмірами 1,3 × 1,8 м, орієнтована по довжині з північного заходу на південний схід, на глибині 1,0 м звужувалась уступом шириною 0,5 м. Західна частина ями була зрізана камерою поховання 15. Розміри ями по уступу 1,3 × 1,0 м. Дно ями — на глибині 2,1 м, на 1,1 м нижче за уступ. Похований лежав скорчено на правому боці головою на південний захід, трохи розвернутий на спину. Ліва рука зігнута в лікті під прямим кутом, права витягнута до колін. Ноги зігнуті під прямим кутом до тулуба. Під головою похованого зафіксовано шар вугілля та попелу. Інвентар відсутній.

Поховання 15 (інгульське, рис. 9: 1) виявлене поруч із похованням 14 і частково прорізало його. Вхідна яма круглої в плані форми мала діаметр 1,3 м. Дно її було на глибині 1,55 м. Вхід до камери шириною 0,8 м і висотою 0,7 м був виритий під північною стінкою ями. Овальна в плані камера розмірами 2,4 × 1,3 м, орієнтована по довжині із заходу на схід. Висота склепіння 0,9 м. Дно камери розташовувалося на глибині 1,95 м, на 0,4 м нижче дна вхідної ями. Похований лежав витягнуто на спині головою на схід. Біля правої руки був шматок червоної вохри. Інший інвентар відсутній.

Поховання 16 (інгульське, рис. 8: 8) виявлено в південному секторі кургану. Вхідна яма не простежена. Овальна в плані камера, 1,6 × 1,0 м, орієнтована за довжиною з південного сходу на північний захід. Дно її було на глибині 1,5 м. Похований лежав витягнуто на спині головою на північний захід. Руки витягнуті вздовж тулуба, трохи зігнуті в колінах ноги з часом впали вправо. Біля правої руки знайдено ліпну посудину (1).

Опис інвентаря:

1) широкогорла посудина з конічним тулубом на маленькому пласкому дні з закраїною. Орнаментована багаторядними відбитками палички. Н — 11,6 см, Дв — 12,5 см, Дд — 9 см (рис. 9: 8).

Поховання 17 (інгульське?, рис. 9: 3) відкрито в південно-східному секторі кургану. Вхідна яма не простежена. Овальна в плані камера, 1,9 × 0,8 м, орієнтована за довжиною з північного сходу на південний захід. Дно — на глибині 1,4 м. Кістяк дитини майже повністю зотлів. У північно–східній частини ями виявлено дві овальні плями вохри. Інвентар відсутній.

Поховання 18 (інгульське, рис. 9: 4). Знайдене в південно-західному секторі кургану. Округла в плані вхідна яма мала діаметр 1,3 м. Дно її було на глибині 2,05 м. На дні знайдено лопатку бика. Вхід до камери шириною 1,0 м та висотою 0,7 м був розташований під північно-східною стінкою ями. Овальна в плані камера, 1,9 × 1,2 м, була орієнтована за довжиною з південного сходу на північний захід. Висота склепіння 0,9 м. Дно камери — на глибині 2,45 м, на 0,4 м нижче дна вхідної ями. Кістяк похованого був майже повністю прибраний із камери. У північно-західній частини знайдено розтирач (1) і великий шматок червоної вохри.

Опис інвентаря:

1) вапняковий предмет дископодібної форми, інтерпретований як розтирач (рис. 9: 2). Діаметр — 7 см, висота — 4,7 см.

Поховання 19 (інгульське, рис. 9: 5) було у західному секторі кургану. Округла в плані вхідна яма мала діаметр 1,2 м. Дно її знаходилося на глибині 1,7 м. Вхід до камери шириною 0,8 м і висотою 0,7 м був виритий під східною стінкою ями. Овальна в плані камера, 1,8 × 1,0 м, була орієнтована по довжині з півночі на південь. Висота склепіння 0,9 м. Дно – на глибині 2,25 м, на 0,5 м нижче дна вхідної ями. Похований лежав витягнуто на спині головою на північ. Під черепом виявлено посудину (1), поставлену догори дном. Біля правого плеча лежала кам'яна куля (2) та вироби з каменю (3). Поруч була овальна пляма червоної вохри.

Опис інвентаря:

1) широкогорлий горщик із прямими вінцями та конічним тулубом на пласкому дні. Прикрашений по шийці та вінцях шістьма рядами відбитків шнура. Тулуб поділено орнаментом на шість сегментів. Н — 12,5 см, Дв — 12,4 см, Дд — 9 см (рис. 9: 7);

2) вапнякова куля діаметром 5,7 см (рис. 9: 10);

3) товкачик із дрібнозернистого пісковику. Робочий кінець сточений. Висота — 4,6 см, товщина — 1,4 см (рис. 9: 9).

Поховання 20 (сарматське, рис. 9: 6) виявлено в центральній частині кургану. Влаштовано у підбої. Від вхідної ями залишилася сходинка в придонній частині шириною 0,3 м, на глибині 1,7 м. Підбій овальної в плані форми, 2,1 × 1,1 м, розташований паралельно до вхідної ями, був орієнтований по довжині з півдня на північ. Дно було на глибині 1,9 м. Поховання пограбовано в давнину. У заповненні підбою траплялися фрагменти окисленого залізного виробу та шматки червоноглиняної кераміки. Судячи з кісток рук *in situ*, що збереглися

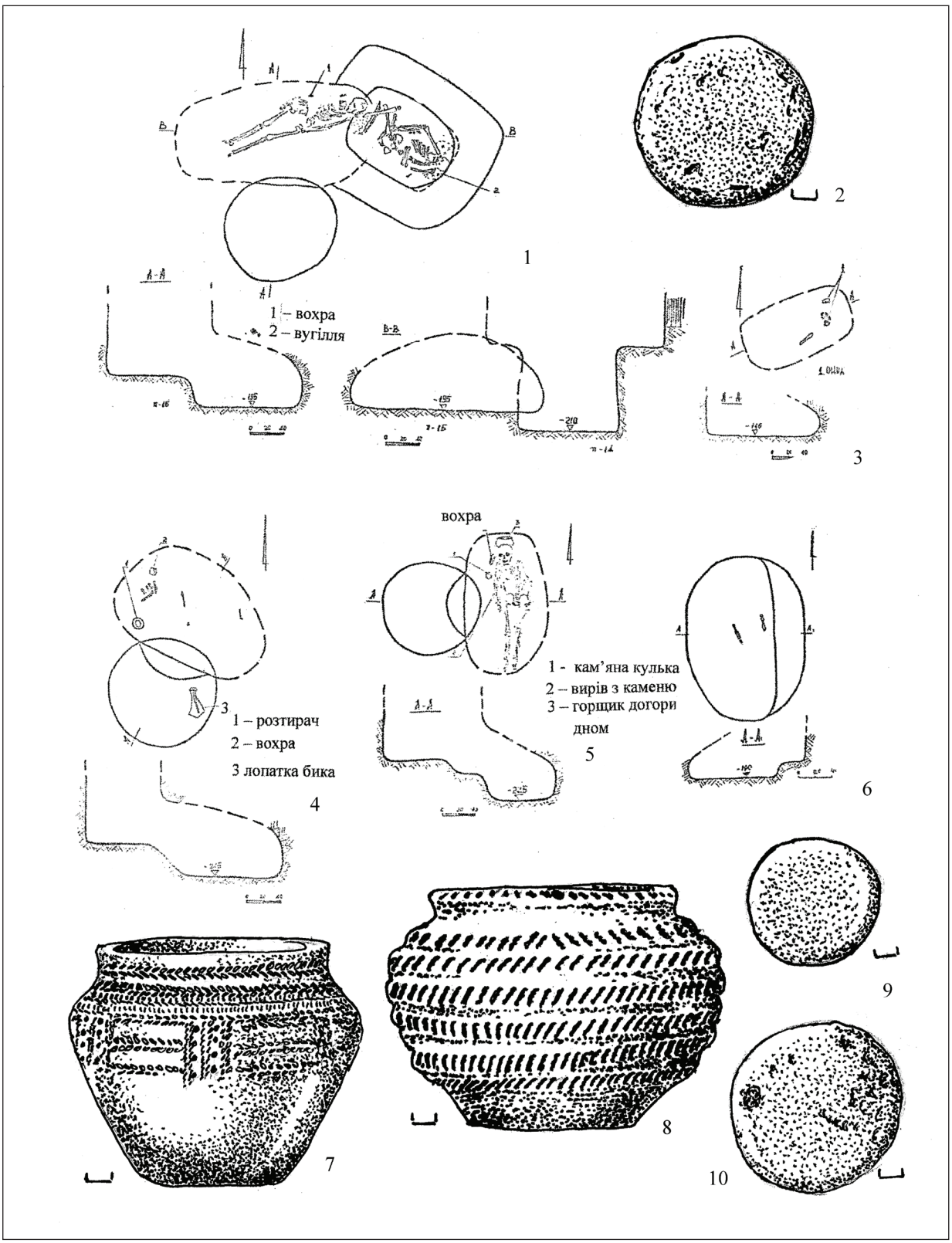

Рис. 9. Плани та матеріали поховань: *1* — курган 7, поховання 14, 15; *2* — курган 7, поховання 18; *3* — курган 7, поховання 17; *4* — курган 7, поховання 18; *5, 7* — курган 7, поховання 19; *6* — курган 7, поховання 20; *8* — курган 7, поховання 16; *9* — курган 7, поховання 19; *10* — курган 7, поховання 19

Fig. 9. Plans and materials of the burials: *1* — mound no. 7, burials nos. 14, 15; *2* — mound no. 7, burial no. 18; *3* — mound no. 7, burial no. 17; *4* — mound no. 7, burial no. 18; *5, 7* — mound no. 7, burial no. 19; *6* — mound no. 7, burial no. 20; *8* — mound no. 7, burial no. 16; *9* — mound no. 7, burial no. 19; *10* — mound no. 7, burial no. 19

на місці, похований лежав витягнуто на спині головою на північ. Інвентар відсутній.

Поховання, опубліковані у статті, насамперед доповнюють та уточнюють відомості про степові культури доби бронзи Південної України. Невелика кількість ямних поховань не дає змоги зробити широкі висновки. Проте можна відзначити досить рідкісну орієнтацію деяких поховань у напрямку південь-північ. Зазвичай їм притаманна орієнтація захід-схід (Шапошникова, Фоменко, Довженко 1986; Шапошникова 1987). За соціальними параметрами, ямні поховання належать пересічному звичайному населенню (Довженко, Рычков 1988). Катакомбні поховання належать до інгульської культури. Вони також представлені звичайними похованнями. Винятком може вважатися лише поховання 12 із кургану 7 із кам'яною сокирою, яка вказує на належність похованого до певної категорії воїнського стану. Хоча за всіма іншими параметрами це є пересічне поховання (Пустовалов 2005).

Привертає увагу поховання 5 із кургану 7. У цій катакомбі поховано трьох людей — двох дорослих та підлітка. Двоє дорослих поховані один на одному на земляній підсипці. Третій — підліток — лежить у ногах перших двох. Можливо, це супровідне поховання. Звертаємо увагу на те, що підпоховані кістяки лежать у ямній позиції на спині з підігнутими в колінах ногами. Про співіснування ямних та інгульських пам'яток свід-

Таблиця 1. **Зведені дані поховань**
Table 1. **Summarised burial data**

Шифр	Заплічки		Поховальна камера			Небіжчик	Інвентар	Примітки
	Довжина, см	Ширина, см	Довжина, см	Ширина, см	Глибина, см			
Ямні поховання								
7/1	2,0	1,6	0,9	0,6	0,9	дитина	горщик	вохра
7/6	-	-	1,0	0,6	1,65	дитина		вохра
7/9	2,0	1,9	1,3	1,0	0,7	дорослий		вохра
7/11	-	-	1,4	1,0	1,1	дорослий		вохра
7/13	2,0	1,6	1,0	0,7	0,85	підліток	горщик	вохра
7/14	1,8	1,3	1,3	1,0	1,1	дорослий		вугілля
Інгульські поховання								
5/1	-	-	1,4	0,9	1,7		горщик	
7/2	0,7	0,6	0,9	0,6	1,94	дитина	горщик	
7/4	0,9	0,9	1,4	0,7	1,5	дитина	бронзова сережка	
7/5	1,4	1,4	2,2	1,6	2,7	3 похованих	розтирач	
7/7	-	-	1,4	1,1	1,7	дитина	горщик	
7/8	-	-	2,1	1,1	1,7	дорослий		ноги в колінах зігнуті вверх
7/10	1,1	1,1	1,7	1,1	1,7	кістяка немає		
7/12	1,1	1,1	2,0	1,2	1,75	дорослий	сокира горщик	вохра
7/15	1,3	1,3	2,4	1,3	1,95	дорослий		вохра
7/16	-	-	1,6	1,	1,5	дорослий?	горщик	
7/17	-	-	1,9	1,2	1,4	дитина		вохра
7/18	1,3	1,3	1,9	1,2	2,45	кістяка немає	розтирач лопатка	вохра
7/19	1,2	1,2	1,8	1,0	2,25	дорослий	горщик	вохра
Зрубні поховання								
4/1			1,3	0,9	1,45	дорослий	кістяна трубочка горщик	
5/2			1,3	1,1	2,2	дорослий		
6/1	1.6	1,25	1,5	0,8	2,25	дорослий	горщик теля	

чить поховання 8 із кургану 7. Ноги небіжчика, підняті в колінах вгору, впали ліворуч. Таких поховань доволі багато на степу (понад 100). Вони дають підстави говорити про тривале співіснування ямного та інгульського населення. Час існування інгульського населення набагато більший, ніж це уявлялося ще наприкінці 80-х років XX ст. Спеціально це питання розглядав у своїй монографії С. Ж. Пустовалов (Пустовалов 2005). Впадає в око відносно велика кількість дитячих поховань. Зазвичай традиційним обрядом ховали померлих із знаті. Через відсутність дорослих поховань знаті це явище вельми цікаве та незвичне.

Серед кількох зрубних поховань привертає увагу поховання з кургану 6. Тут було влаштовано яму із заплічками, у якій на дерев'яному перекритті лежав кістяк теляти.

Висновки

Загалом, поховання, описані вище, доповнюють наші знання про Присиваські пам'ятки доби бронзи. Вони показують складний характер тривалої взаємодії різних етнокультурних угрупувань, своєрідний соціальний характер населення.

Бессонова, С. С., Черных, Л. А., Куприй, С. А. 1984. Курганы у с. Филатовка. В: Корпусова, В. Н. (отв. ред.). *Курганы Степного Крыма.* Киев: Наукова думка, с. 41-68.

Болтрик, Ю. В. 1987. Раскопки курганов на Мелитопольщине. В: Шилов, В. П. (отв. ред.). *Археологические открытия в 1985 г.* Москва: Наука, с. 306-307.

Вязьмітіна, В. О., Іллінська, В. А., Покровська, О. Ф., Тереножкін, О. І., Ковпаненко, Г. Т. 1960. Кургани біля с. Новопилипівки та радгоспу «Аккермень». В: Бібіков, С. М. (відп. ред.). *Археологічні пам'ятки УРСР.* Том VIII. Розкопки курганів на р. Молочній у 1951–1952 роках. Київ: Видавництво Академії наук Української РСР, с. 22-135.

Довженко, Н. Д., Ричков, Н. А. 1988. К проблеме социальной стратификации племен ямной культурно-исторической общности. В: Шапошникова, О. Г. (отв. ред.). *Новые памятники ямной культуры степной зоны Украины*. Киев: Наукова Думка, с. 27-40.

Евдокимов, Г. Л., Данилко, Н. М. 1989. *Отчет о работе Краснознаменской экспедиции за 1989 год.* Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. 64, 1989/24.

Ковпаненко, Г. Т. 1967. Курганы в Чаплинском районе Херсонской области. В: Лесков, А. М., Мерперт, Н. Я. (ред.). *Памятники эпохи бронзы юга Европейской части СССР*. Киев: Наукова думка, с. 33-43.

Ковпаненко, Г. Т., Качалова, Н. К., Шарафутдинова, И. Н. 1967. Курганы у с. Новочерноморье Херсонской области. В: Лесков, А. М., Мерперт, Н. Я. (ред.). *Памятники эпохи бронзы юга Европейской части СССР*. Киев: Наукова думка, с. 60-81.

Корпусова, В. Н., Ляшко, С. Н. 1990. Катакомбное погребение с пшеницей в Крыму. *Советская археология*, 3, с. 166-175.

Крылова, Л. П., Кубышев, А. И., Яковенко, Э. В. 1967. Курганы у с. Красное. В: Лесков, А. М., Мерперт, Н. Я. (ред.). *Памятники эпохи бронзы юга Европейской части СССР*. Киев: Наукова думка, с. 53-59.

Кубышев, А. И. Работы Херсонской экспедиции 1980. В: Рыбаков, Б. А. (отв. ред.). *Археологические открытия в 1979 г.* Москва: Наука, с. 292-294.

Кубышев, А. И. Раскопки курганов в Присивашье. В: Рибаков, Б. А. (отв. ред.). *Археологические открытия в 1980 г.* Москва: Наука, с. 270.

Михайлов, Б. Д.1982. Курган эпохи бронзы вблизи Каменной Могилы. *Советская археология,* 4, с. 150-156.

Нечитайло, А. Л., Бунятян, Е. П. 1984. Курганная группа у с. Чкалово. В: Корпусова, В. И. (ред.). *Курганы Степного Крыма.* Киев: Наукова думка, с. 6-40.

Пустовалов, С. Ж. 2005. *Соціальний лад катакомбного суспільства Північного Причорномор'я*. Київ: Шлях.

Черненко, Е. В., Яковенко, Э. В., Корпусова, В. Н. 1967. Раскопки в окрестностях г. Скадовска. В: Лесков, А. М., Мерперт, Н. Я. (ред.). *Памятники эпохи бронзы юга Европейской части СССР*. Киев: Наукова думка, с. 20-32.

Шапошникова, О. Г., Ребедайло, Г. П. 1977. Курганная группа у с. Новорозановка. В: Шапошникова, О. Г. (отв. ред.). *Древности Поингулья.* Киев: Наукова думка, с. 66-78.

Шапошникова, О. Г., Бочкарев, В. С. Шарафутдинова, И. Н. 1977. О памятниках эпохи меди-бронзы в бассейне р. Ингула. В: Шапошникова, О. Г. (отв. ред.). *Древности Поингулья.* Киев: Наукова думка, с. 7-36.

Шапошникова, О. Г. 1987. Эпоха раннего металла в степной полосе Украины. В: Шапошникова, О. Г. (отв. ред.). *Древнейшие скотоводы степей юга Украины.* Киев: Наукова Думка, с. 3-16.

Шапошникова, О. Г. 1980. Курган у с. Софиевка. В: Шапошникова, О. Г. (отв. ред.). *Археологические памятники Поингулья*. Киев: Наукова думка, с. 13-145.

Шапошникова, О. Г., Шарафутдинова, И. Н., Фоменко, В. Н., Довженко, Н. Д. 1980. Некоторые итоги изучения погребальных памятников эпохи меди-бронзы на р. Ингул. В: Шапошникова, О. Г. (отв. ред.). *Археологические памятники Поингулья*. Киев: Наукова думка, с. 5-17.

Шапошникова, О. Г., Фоменко, В. Н., Довженко, Н. Д. 1986. *Ямная культурно-историческая область (Южнобугский вариант).* Киев: Наукова думка.

Щепинский, А. А., Черепанова, Е. Н. 1969. *Северное Присивашье в V—I тыс. до нашей эры.* Симферополь: Крым.

H. L. Yevdokimov†, N. M. Danylko[2], S. Zh. Pustovalov[3]

[2] Research Fellow of Institute of Archaeology, of National Academy of Sciences of Ukraine, the Department of the Eneolithic — Bronze Age Archaeology, ORCID: 0000-0002-4667-118X, natasha_danilko84@ukr.net

[3] DSc., Professor, Head of the Department of Museum Management, the Kyiv National University of Culture and Arts, Kyiv, Ukraine, ORCID: 0000-0003-3026-6224, pustovalovsergej@yahoo.com

MOUND GROUP "II" NEAR ASKANIA-NOVA

The article is devoted to the publication of the excavation results of the Krasnoznamianka expedition of the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine in 1989 near the urban type settlement Askania-Nova in Kherson

Oblast. Data are provided for 24 burials, almost entirely related to the Bronze Age: six Yamna culture burials, 13 Inhul culture burials, three Zrubna culture burials, one Sarmatian burial, and one indeterminate burial. Yamna culture burials belonged to ordinary representatives of this culture. All of them were found in the burial mound no. 7. Burial structures are pits with ledges. Noteworthy is a small flat-bottomed amphora from the grave no. 13. This type of ware is rather rare. A small number of Yamna culture burials does not allow drawing broad conclusions. However, it can be noted a rather rare orientation of some burials in the south-north direction. Catacomb burials belong to the Inhul culture. All of them have rounded entrance pits, short dromos, oval or semi-oval small chambers. In only one case, the deceased lies on his back with his legs bent at the knees. They are also represented by ordinary burials. Only the grave no. 12 from mound no. 7 can be considered an exception. The stone axe belonged to a warrior. Although in all other respects this is an ordinary burial. Attention is drawn to the burial no. 5 from mound no. 7. Three people are buried in this catacomb. Two adults and a teenager. Two adults are buried on top of each other on earthen bedding. The third — a teenager — lies at the feet of the first two. Perhaps this is an accompanying burial. The relatively large number of children's burials is striking. The burial no. 8 from mound no. 7 testifies to the long coexistence of the Yamna and Inhul cultures. The legs of the deceased, raised at the knees, fall to the left. There are a lot of such burials in the steppe.

Among several Zrubna culture burials, the burial from the mound no. 6 attracts attention. There was a pit with ledges, in which the skeleton of a calf lay. This is a socially significant burial. In general, the burials described above supplement our knowledge of the Syvash sites of the Bronze Age.

K e y w o r d s: Askania-Nova, Bronze Age, excavations, burials.

References

Bessonova, S. S., Chernykh, L. A., Kuprii, S. A. 1984. Kurgany u s. Filatovka. In: Korpusova, V. N. (exec. ed.). *Kurgany Stepnogo Kryma*. Kyiv: Naukova dumka, p. 41-68.

Boltrik, Yu. V. 1987. Raskopki kurganov na Melitopolshchine. In: Shilov, V. P. (exec. ed.). *Arkheologicheskie otkrytiia v 1985 g*. Moskva: Nauka, p. 306-307.

Viazmitina, V. O., Illinska, V. A., Pokrovska, O. F., Terenozhkin, O. I., Kovpanenko, H. T. 1960. Kurhany bilia s. Novopylypivky ta radhospu "Akkermen". In: Bibikov, S. M. (exec. ed.). *Arkheolohichni pamiatky URSR*. Tom VIII. Rozkopky kurhaniv na r. Molochnii u 1951–1952 rokakh. Kyiv: Vydavnytstvo Akademii nauk Ukrainskoi RSR, p. 22-135.

Dovzhenko, N. D., Richkov, N. A. 1988. K probleme sotsialnoi stratifikatsii plemen iamnoi kulturno-istoricheskoi obshchnosti. In: Shaposhnikova, O. G. (exec. ed.). *Novye pamiatniki iamnoi kultury stepnoi zony Ukrainy*. Kyiv: Naukova Dumka, p. 27-40.

Evdokimov, G. L., Danilko, N. M. 1989. *Otchet o rabote Krasnoznamenskoi ekspeditsii za 1989 god.* Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 1989/24.

Kovpanenko, G. T. 1967. Kurgany v Chaplinskom raione Khersonskoi oblasti. In: Leskov, A. M., Merpert, N. Ia. (eds.). *Pamiatniki epokhi bronzy iuga Evropeiskoi chasti SSSR*. Kyiv: Naukova dumka, p. 33-43.

Kovpanenko, G. T., Kachalova, N. K., Sharafutdinova, I. N. 1967. Kurgany u s. Novochernomore Khersonskoi oblasti. In: Leskov, A. M., Merpert, N. Ia. (eds.). *Pamiatniki epokhi bronzy iuga Evropeiskoi chasti SSSR*. Kyiv: Naukova dumka, p. 60-81.

Korpusova, V. N., Liashko, S. N. 1990. Katakombnoe pogrebenie s pshenitsei v Krymu. *Sovetskaia arkheologiia*, 3, p. 166-175.

Krylova, L. P., Kubyshev, A. I., Iakovenko, E. V. 1967. Kurgany u s. Krasnoe. In: Leskov, A. M., Merpert, N. Ia. (eds.). *Pamiatniki epokhi bronzy iuga Evropeiskoi chasti SSSR*. Kyiv: Naukova dumka, p. 53-59.

Kubyshev, A. I. Raboty Khersonskoi ekspeditsii 1980. In: Rybakov, B. A. (exec. ed.). *Arkheologicheskie otkrytiia v 1979 g*. Moscow: Nauka, p. 292-294.

Kubyshev, A. I. Raskopki kurganov v Prisivashe. In: Ribakov, B. A. (exec. ed.). *Arkheologicheskie otkrytiia v 1980 g*. Moscow: Nauka, p. 270.

Mikhailov, B. D.1982. Kurgan epokhi bronzy vblizi Kamennoi Mogily. *Sovetskaia arkheologiia*, 4, p. 150-156.

Nechitailo, A. L., Buniatian, E. P. 1984. Kurgannaia gruppa u s. Chkalovo. In: Korpusova, V. I. (ed.). *Kurgany Stepnogo Kryma*. Kyiv: Naukova dumka, p. 6-40.

Pustovalov, S. Zh. 2005. *Sotsialnyi lad katakombnoho suspilstva Pivnichnoho Prychornomoria.* Kyiv: Shliakh.

Chernenko, E. V., Iakovenko, E. V., Korpusova, V. N. 1967. Raskopki v okrestnostiakh g. Skadovska. In: Leskov, A. M., Merpert, N. Ia. (eds.). *Pamiatniki epokhi bronzy iuga Evropeiskoi chasti SSSR*. Kyiv: Naukova dumka, p. 20-32.

Shaposhnikova, O. G., Rebedailo, G. P. 1977. Kurgannaia gruppa u s. Novorozanovka. In: Shaposhnikova, O. G. (exec. ed.). *Drevnosti Poingulia*. Kyiv: Naukova dumka, p. 66-78.

Shaposhnikova, O. G., Bochkarev, V. S. Sharafutdinova, I. N. 1977. O pamiatnikakh epokhi medi-bronzy v basseine r. Ingula. In: Shaposhnikova, O. G. (exec. ed.). *Drevnosti Poingulia*. Kyiv: Naukova dumka, p. 7-36.

Shaposhnikova, O. G. 1987. Epokha rannego metalla v stepnoi polose Ukrainy. In: Shaposhnikova, O. G. (exec. ed.). Drevneishie skotovody stepei iuga Ukrainy. Kyiv: Naukova Dumka, p. 3-16.

Shaposhnikova, O. G. 1980. Kurgan u s. Sofievka. In: Shaposhnikova, O. G. (exec. ed.). *Arkheologicheskie pamiatniki Poingulia*. Kyiv: Naukova dumka, p. 13-145.

Shaposhnikova, O. G., Sharafutdinova, I. N., Fomenko, V. N., Dovzhenko, N. D. 1980. Nekotorye itogi izucheniia pogrebalnykh pamiatnikov epokhi medi-bronzy na r. Ingul. In: Shaposhnikova, O. G. (exec. ed.). *Arkheologicheskie pamiatniki Poingulia*. Kyiv: Naukova dumka, p. 5-17.

Shaposhnikova, O. G., Fomenko, V. N., Dovzhenko, N. D. 1986. Iamnaia kulturno-istoricheskaia oblast (Iuzhno-bugskii variant). Kyiv: Naukova dumka.

Shchepinskii, A. A., Cherepanova, E. N. 1969. *Severnoe Prisivashe v V—I tys. do nashei ery*. Simferopol: Krym.

УДК: 903.5(477.82)”637” https://doi.org/10.15407/arheologia2024.04.061

© С. Д. ЛИСЕНКО, С. С. ЛИСЕНКО* 2024

КУРГАННА ГРУПА № 3 ВОЙЦЕХІВСЬКОГО МОГИЛЬНИКА КОМАРІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Статтю присвячено публікації матеріалів із курганів групи 3 Войцехівського могильника, досліджених Фастівською археологічною експедицією у 2011–2012 рр. Кургани належать комарівській культурі тшинецького культурного кола та датуються серединою — третьою чвертю II тис до н.е.

Ключові слова: Волинь, доба пізньої бронзи, тшинецьке культурне коло, комарівська культура, Войцехівський могильник.

У II тис. до н.е. значні території Чорноморсько-Балтійського регіону входили до ареалу тшинецького культурного кола (далі — ТКК), представленого, за сучасними поглядами, трьома археологічними культурами — тшинецькою, сосницькою та комарівською — та низкою периферійних груп (Gardawski 1959; Swiesznikow 1967; Florescu 1970; Dąbrowski 1972; Березанская 1972; Miśkiewicz 1978; Дергачёв 1986; Артёменко 1987; Свешников 1990; Крывальцэвіч 1995; Taras 1995; Rimantiene, Ostrauskas 1998; eds. Cavruc, Dumitroaia 2001; Лакіза 2008; Górski, Lysenko, Makarowicz 2003; Makarowicz 2010; Лысенко 2017). Однією із найбільш значущих пам’яток волинської групи комарівської культури східного ареалу ТКК є Войцехівський могильник (Колодяжне-2) на Житомирщині.

Пам’ятка розташована на лівому березі р. Случ (права притока р. Горині — правої притоки р. Прип’яті — правої притоки р. Дніпра), між смт Миропіль, с. Колодяжне (Колодяжин, Колодисте) Романівського (колишнього Дзержинського) р-ну Житомирської обл. та с. Колосівка (колишнє Войцехівка) Полонського р-ну Хмельницької обл. (рис. 1: 1–3). Серед пам’яток східного ареалу ТКК Войцехівський могильник посідає особливе місце. Це перша поховальна пам’ятка комарівської культури, дослідження якої були проведені систематично на широкій площі, власне, ще до виділення тшинецької культури в Польщі (Kostrzewski 1930) та комарівської культури на Галичині (Sulimirski 1936).

Історія досліджень Войцехівського могильника

Войцехівський могильник 100 років тому, влітку 1923 р. відкрив С. С. Гамченко. Того року територія ур. Запуст, розташованого на північний схід від с. Войцехівка (сучасна Колосівка) була розчищена від чорнолісся, а навесні 1924 р. — і частково розорана (Гамченко 1924, с. 69). Розкопки на могильнику С. С. Гамченко розпочав у вересні 1924 р. У курганній групі № 1 було розкопано сім курганів, ще один — у курганній групі № 2. На жаль, матеріали розкопок тоді так і не були опубліковані. Але в науковому архіві Інституту археології НАН України зберігся докладний рукописний звіт про дослідження Войцехівського могильника, складений С. С. Гамченком (Гамченко 1924, № 46, с. 66-94), та чернетки до цього звіту (Гамченко 1924, № 47–48). Пізніше ці матеріали були покладені в основу публікації О. Ф. Лагодовської, яка в першій половині 1920-х років працювала у Волинському науково-дослідному музеї (зараз Житомирський обласний краєзнавчий музей) під керівництвом С. С. Гамченка (Лагодовська 1948).

У зв’язку з особливим значенням Войцехівського могильника для вивчення історії лісостепової смуги межиріччя Дністра — Дніпра за доби бронзи Інститут археології АН УРСР у 1941 р. запланував продовження його досліджень, але війна змусила надовго відкласти виконання цього важливого завдання (Лагодовська, Захарук 1956, с. 69).

У 1944 р., відразу після відновлення в Києві Інституту археології АН УРСР, що повер-

* ЛИСЕНКО Сергій Дмитрович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, ORCID 0000-0001-9624-0364, *suraganga1@gmail.com*
ЛИСЕНКО Світлана Станіславівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, ORCID 0000-0001-6713-6074, *sspssl@gmail.com*

нувся з евакуації з Уфи, О. Ф. Лагодовська приступає до роботи над темою «Період бронзи на Волині». У цей час вона завершила також попередню обробку архівних матеріалів С. С. Гамченка та підготувала їх до друку (Дзбановський 1947, с. 184).

Матеріали доби бронзи з курганів №№ 1–7 курганної групи № 1 Войцехівського могильника О. Ф. Лагодовська вперше опублікувала 1948 р. у другому томі журналу "Археологія" (Лагодовська 1948). У публікації також були розглянуті аналогічні знахідки на Волині та на прилеглих територіях Київщини й Поділля (Лагодовська 1948, с. 72-77). Згідно з висновками дослідниці, войцехівські кургани примикають до групи пам'яток, що відомі як білопотоцька група та комарівська культура. На думку О. Ф. Лагодовської, войцехівські кургани мають бути датовані III періодом бронзи, 1400–1200 рр. до н.е. (Лагодовська 1948, с. 77-78).

У 1948 р. під час роботи Волино-Подільської археологічної експедиції Інституту археології АН УРСР, що працювала під керівництвом В. К. Гончарова, О. Ф. Лагодовська провела обстеження стану Войцехівського могильника та встановила, що через оранку пам'ятці загрожує повне знищення. Тому в 1949 р. розкопки на могильнику були поновлені. У курганній групі № 1 окремий загін Волино-Подільської археологічної експедиції у складі О. Ф. Лагодовської, Б. М. Захарука та П. І. Завади розкопав ще шість курганів (Лагодовська, Захарук 1956). Унаслідок робіт 1949 р. більша частина курганів групи № 1, 13 із 16, позначених на плані у звіті С. С. Гамченка (Гамченко 1924, № 46, план XI), були досліджені розкопками.

Узагальнення результатів розкопок дозволило О. Ф. Лагодовській порушити питання про виділення пам'яток «войцехівського типу», до яких вона відносила відомі на той час пам'ятки комарівської культури Галичини, Волині, Поділля та Середньої Наддніпрянщини. Свідченням цього є «Карта поширення знахідок войцехівського типу», яку ми виявили в архіві О. Ф. Лагодовської (Лагодовская, ф. 15, спр. 34–35) (рис. 2). Ця карта підкреслює відчизняні пріоритети у вивченні пам'яток Правобережного лісостепу доби пізньої бронзи. На жаль, термін «пам'ятки войцехівського типу» тоді так і не прижився в науковій літературі. Ареал цих пам'яток збігається з ареалом поширення північних груп комарівської культури ТКК — галицької, волинської та києво-черкаської (Лысенко 2017, рис. 1).

У 1960-ті роки С. С. Березанська віднесла Войцехівський могильник до тшинецько-комарівської культури (Березанська 1964, рис. 23; Березанская 1967, с. 123), на початку 1970-х — до тшинецької культури (Березанська 1971, с. 346-347), а дещо пізніше — до виділеної нею «східнотшинецької» культури (Березанская 1972, с. 56-58). І. І. Артеменко розглядав Войцехівський могильник у контексті сосницької культури (Артёменко 1987, с. 106-113). В. В. Отрощенко відносить цю пам'ятку до тшинецької культури тшинецько-комарівської культурно-історичної спільноти (Отрощенко 2005, с. 185). Однак аналіз поховального обряду, керамічного комплексу, комплексу металевих прикрас, особливостей довколишнього ландшафту дозволяють розглядати пам'ятку саме в контексті комарівської культури ТКК (Swiesznikow 1967, ryc. 1: 83; Бунятян 2021, с. 206), її північного ареалу (Лысенко 2017, рис. 1: 1).

Ще дослідження С. С. Гамченка в середині 20-х років XX ст. однозначно показали, що Войцехівський могильник комарівської культури не обмежується лише першою («войцехівською») групою, яка була досліджена розкопками. У рукописному звіті С. С. Гамченко відзначає: «*Група ця, названа дослідником за найближчим населеним пунктом (Войцехівка) Войцехівською групою, віддалена від Случі на 2 км у напрямку на SSO, на відстані від неї на 0,5 км, група з 3х курганів, на SO у відстані 0,25 км, група з 4–5 курганів, на OON на відстані 340 м, група з 7ми курганів і на NNW, на відстані 145 м, група теж з 7ми курганів. Усі кургани цих груп, як і інших сусідніх груп узбережжя Случі, на вигляд, ідентичні з Войцехівською групою*»[1] (Гамченко 1924, с. 67-68). В архіві С. С. Гамченка в Інституті археології НАН України серед чернеток збереглася карта розміщення курганних груп біля с. Колодяжне, складена І. Ф. Левицьким (рис. 1: 2). Тільки на лівому березі р. Случ на цій карті позначено близько сотні курганів. Групі № 1 Войцехівського могильника, за рукописом С. С. Гамченка, на цій карті відповідає группа V, а групі № 2 — группа VI (Гамченко 1924, № 46–48; Лысенко С. Д., Лысенко С. С. 2011).

У 1959 р. Волинський розвідувальний загін Інституту археології АН УРСР на чолі з С. С. Березанською провів розвідки на лівому березі р. Случ навпроти с. Колодяжин. На плато, де проводила розкопки О. Ф. Лагодовська,

[1] Тут і далі переклад цитат з російської С. Д. Лисенка.

були відзначені залишки кількох ледь помітних насипів (Березанская 1959, с. 15-16).

Роботи на Войцехівському могильнику у 2011 р. Відновила Фастівська археологічна експедиція (ФАЕ) (С. Д. Лисенко, С. С. Лисенко); у роботі експедиції в різні роки брали участь В. В. Ільчишин, Д. П. Куштан, Є. А. Ланг, О. В. Манігда, С. М. Разумов, Є. І. Шкляревський, студенти НПУ ім. М. Драгоманова. Розташування курганних груп, позначених на плані І. Ф. Левицького, вдалося ідентифікувати на місцевості, однак більшість курганів виявилися повністю розораними.

У 2011 р. ФАЕ зафіксувала курганну групу № 3, що не була позначена на плані І. Ф. Левицького[2]. Група № 3 розташована за 1,8 км на південь-південний схід від залізничної станції Миропіль, неподалік від південного краю земель лівобережної частини смт Миропіль, що має назву Кам'янка, на плато високого лівого берега р. Случ, на відстані близько 0,5 км на північ-північний схід від групи № 1 та 235 м на захід від вигину Случі (рис. 1: 3, 4). Можливо, саме ця група згадується у звіті Волино-Подільської археологічної експедиції Інституту археології АН УРСР за 1948 р.: «*За 1,1 км на південний захід від залізничного мосту, на полі колгоспу ім. Шевченка с. Кам'янка, розташована група з 8-ми курганів. Вони розташовані по лінії схід-захід, азимут 276°*» (Гончаров 1948, с. 7-8).

Група № 3 займає гребінь піщаної гряди, яка проходить перпендикулярно до берега річки. Кургани були зведені на природних дюнних підвищеннях, оточених заболоченими низинами, що візуально дещо збільшує їхні розміри. На межі енеоліту та раньої бронзи це місце займало поселення трипільської культури етапу СІІ (городського типу). Виявлені під час розкопок та розвідок 2011–2012 рр. матеріали трипільської культури аналогічні виявленим тут у 1924 та 1949 рр. (Славін 1947, с. 73; Лагодовская 1954; Бурдо 2004, с. 103-104).

У 2011 р. у групі було зафіксовано шість курганів, витягнутих ланцюжком впродовж 330 м за лінією схід-захід. План курганної групи № 3 був знятий Д. П. Куштаном за допомогою приладу Garmin GPS map76CSx (рис. 1: 4). У 2011 р. розкопано два кургани (№ 1 та № 3); у 2012 р. досліджено кургани № 2 та № 4. Решта курганів групи № 3 залишилися нерозкопаними. Матеріали з розкопок 2011–2012 рр. зберігаються у наукових фондах Інституту археології НАН України (Капустін та ін. 2020, с. 229).

Опис комплексів курганної групи № 3[3]

Курган 1 (2011 р.) (рис. 3).

Візуально є найбільшим у групі. Розташований у центрі групи, на відстані близько 0,35 км на захід від Случі (N50°05,037', E27°40,304'). Візуально діаметр кургану приблизно 20 м, висота близько 1 м. Курган був зведений над природним підвищенням. Реальний діаметр насипу близько 13 м, висота над рівнем шару трипільського поселення до 0,7 м. Курган містив одне поховання комарівскої культури.

Курган розкопували вручну із залишенням центральної бровки шириною 0,8 м, орієнтованою за лінією північ-південь. Центр підвищення був накритий розкопом загальною площею 84 м^2 (8,4 × 10 м). Під час розвідок у травні 2011 р. в кургані були зафіксовані два свіжі грабіжницькі шурфи: № 1 у центрі кургану, розмірами 1,5 × 1,0 м та глибиною до 1,0–1,2 м та № 2 у південній полі, розмірами 1,3 × 0,8 м та глибиною до 0,7 м.

Насип кургану був зведений із шару трипільського поселення та містив значну кількість фрагментів посуду й крем'яних виробів трипільської культури; знайдені також зооморфні та антропоморфні статуетки, пряслиця, уламки ткацьких важків. Північно-західною полою кургану була перекрита яма трипільської культури (об'єкт № 6). Ще одна трипільська яма (об'єкт № 8) була виявлена в 1,8 м на південний схід від попередньої. У різних частинах насипу на захід, північний захід та південний захід від центру були зафіксовані скупчення перевідкладеної кераміки трипільської культури («сфероїди» за термінологією С. С. Гамченка) — об'єкти №№ 1, 2, 4, 5. У центрі насипу знайдено три фрагменти кубків середньодніпровської культури (квадрат Б/3) та крем'яну сокиру цієї культури (квадрат Б/2) (рис. 4: 1, 4).

У центрі природного підвищення зафіксована велика неглибока яма підпрямокутної форми (рис. 3: 1), орієнтована за лінією

[2] Прийнята нами нумерація продовжує нумерацію курганних груп у рукописному звіті С. С. Гамченка (Гамченко 1924, № 46).

[3] Для зручності в подальшій роботі з матеріалами пам'ятки автори дотримуються при їх описі такої методики: опис об'єктів і знахідок наводиться максимально стандартизовано, із вичерпним зазначенням усіх суттєвих ознак і параметрів артефактів.

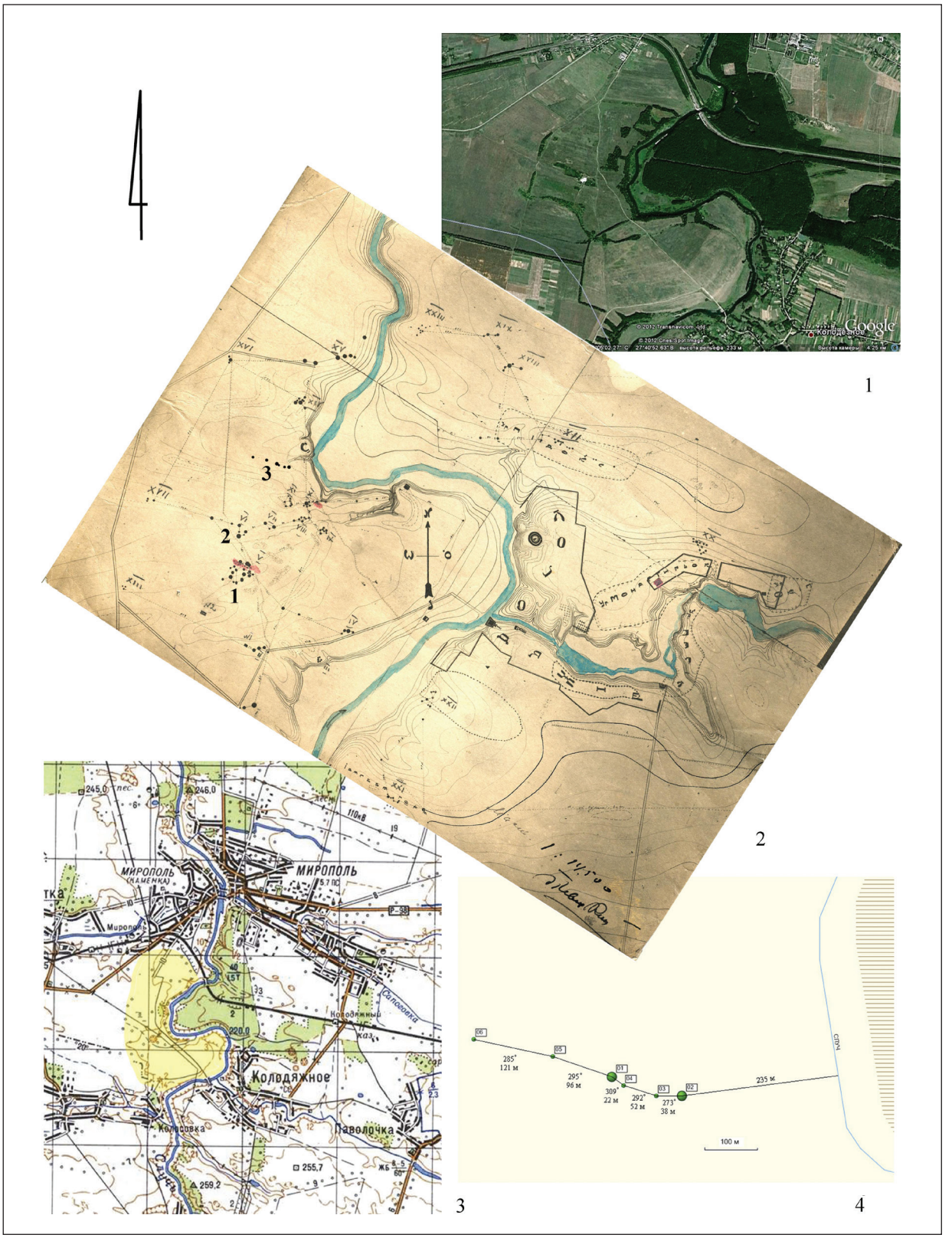

Рис. 1. Войцехівський могильник: *1, 3* — поле між населеними пунктами Миропіль, Колодяжне та Войцехівка, на якому розташований Войцехівський могильник; *2* — схема розташування курганних груп між смт Миропіль, селами Колодяжне та Войцехівка (з архіву С. С. Гамченка; складено І. Ф. Левицьким; доповнення 2011 р.); *4* — курганна група № 3 (зйомка Д. П. Куштана, 2011 р.)

Fig. 1. Voitsekhivka cemetery: *1, 3* — a field between settlements Myropil, Kolodiazhne and Voitsekhivka, where the Voitsekhivka cemetery is located; *2* — a scheme of the barrow groups location between the Myropil, Kolodiazhne and Voitsekhivka (from the archive of S. S. Hamchenko; compiled by I. F. Levytskyi; with additions of 2011); *4* — a barrow group no. 3 (shooting by D. P. Kushtan, 2011)

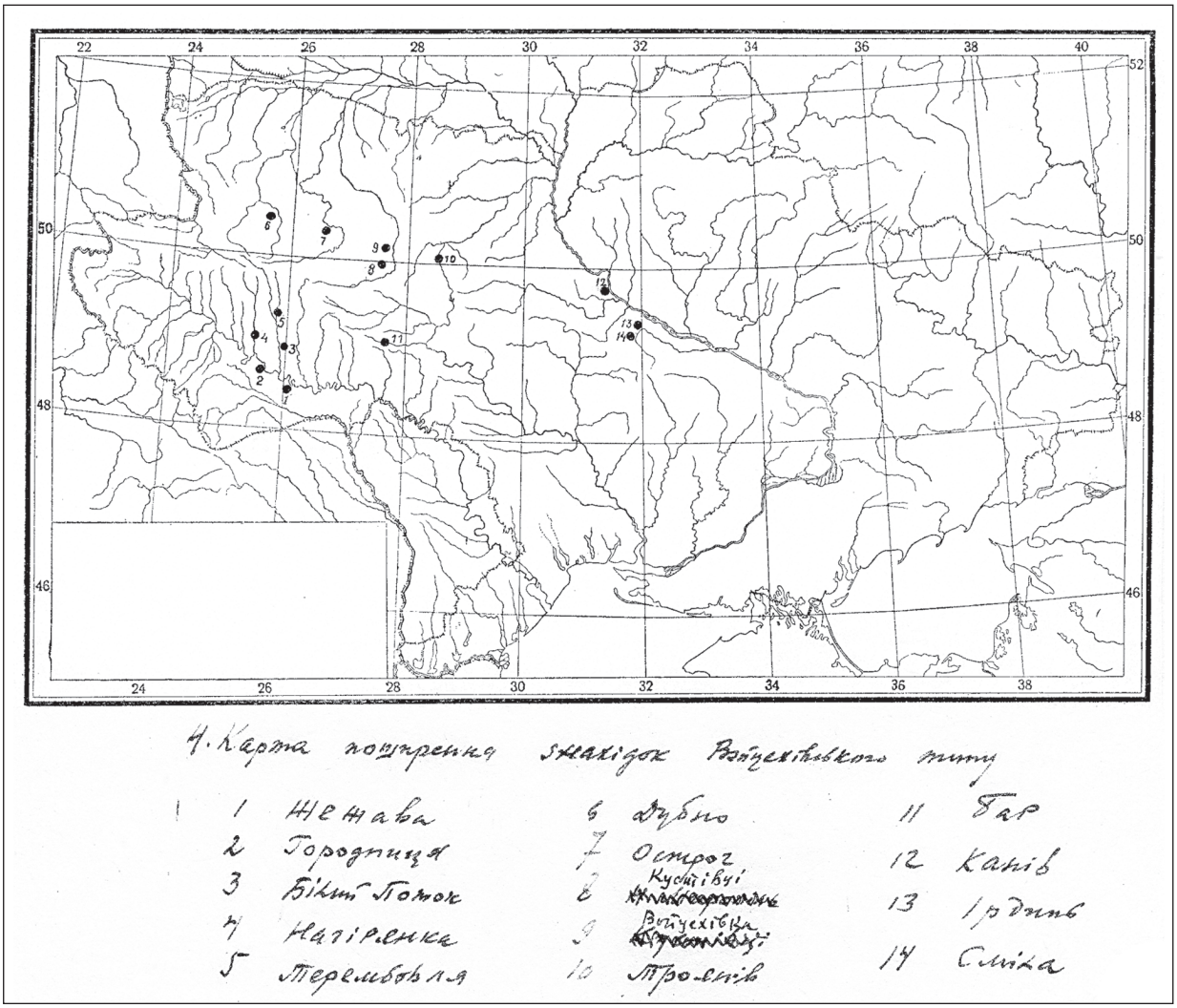

Рис. 2. Войцехівський могильник (пункт 9) серед пам'яток «войцехівського типу» (з архіву О. Ф. Лагодовської)
Fig. 2. Voitsekhivka cemetery (point 9) among the sites of "Voitsekhivka type" (from the archive of E. F. Lahodovska)

північний захід–південний схід, розмірами близько 6,0 × 5,5 м, що перерізала шар трипільського поселення; глибина заглиблення — 0,3 м від давньої поверхні. Імовірне призначення цього котлована — вирівнювання майданчика для проведення певного поховального ритуалу. У різних частинах кургану також виявлено залишки трьох «вогнищ-жертовників» (об'єкти №№ 3, 7, 9), які, ймовірно, були супутніми поховальними структурами, пов'язаними з похованням № 1.

Поховання 1 (рис. 4: 5). Здійснене під центром насипу біля північно-східної стінки вирівняного майданчика, в 0,5 м на північ від R^0. Контури ями в плані не простежені; ширина ями по брівці 0,8 м. Кістки зафіксовані на рівні –1,2–1,35 м від R^0. Скелет (чоловік, 40–45 років)[4] був розчленований; кістки складені в певному, але не анатомічному порядку. Скупчення кісток було зорієнтоване за лінією південний захід — північний схід (α 58–238°). Череп розташовувався у південно-західній частині скупчення разом із крилом таза та трубчастими кістками рук; нижня щелепа — у північно-східній частині. У центрі були покладені криж та ще одне крило таза. Між черепом і крижем була витягнута велика гомілкова кістка, інша велика гомілка та обидві стегнові кістки були між крижем та нижньою щелепою (при цьому стегнові кістки були покладені «валетом»). Із дрібних кісток у похованні знайдені два хребці, два ребра та фрагмент лопатки.

Особливий інтерес являють зафіксовані сліди обробки кісток. На стегні збереглися сліди зрізання плоті крем'яним (?) ножем по мокрій кістці (рис. 4: 3). Права гілка нижньої

[4] Тут і далі антропологічні визначення здійснила канд. іст. наук Л. В. Литвинова.

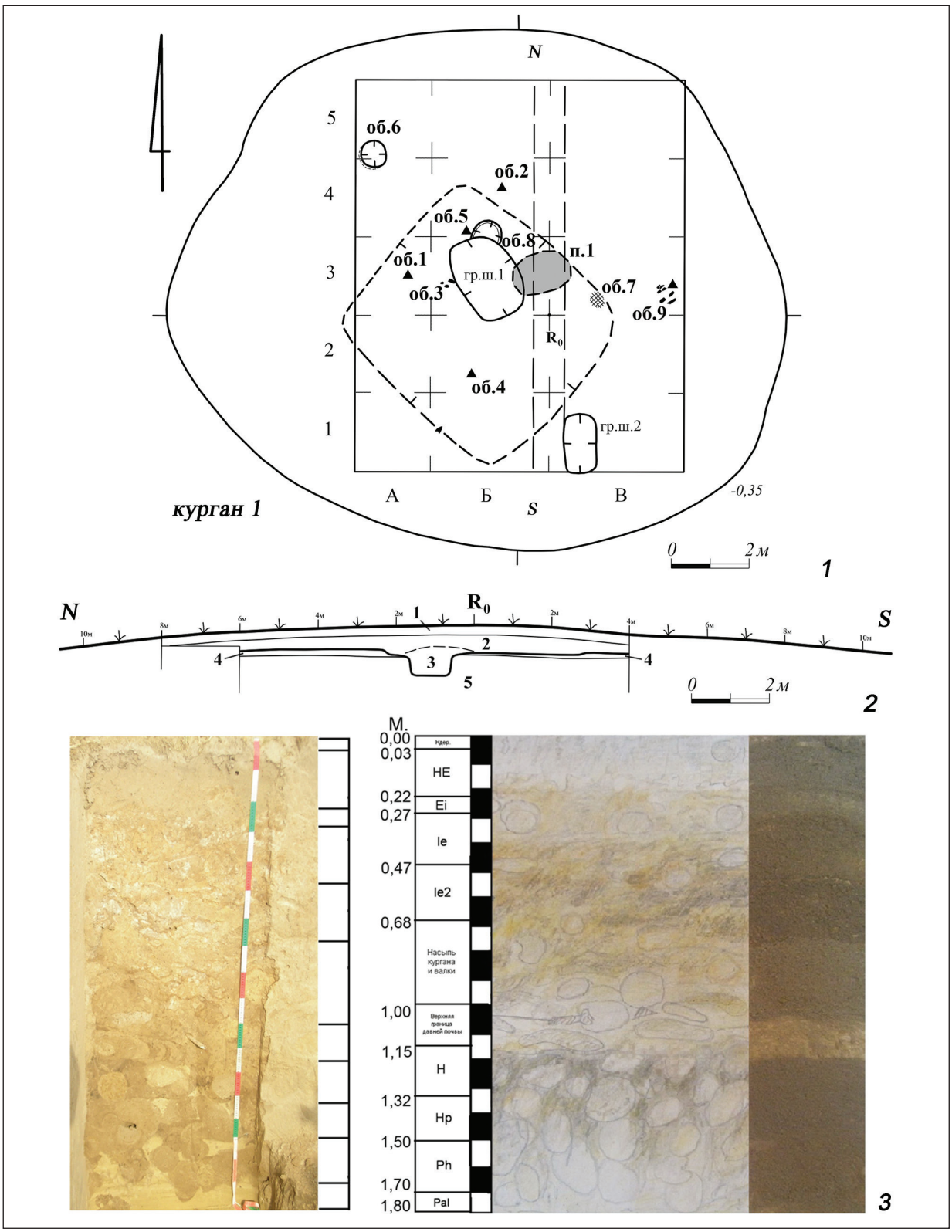

Рис. 3. Войцехівка, курганна група № 3, курган 1 (2011): *1* — план; *2* — бровка північ-південь, західний профіль (*1* — орний шар; *2* — насип із шару трипільського поселення; *3* — заповнення ями поховання 1; *4* — шар трипільського поселення; *5* — материковий пісок); *3* — розчищення № 1 (фото та кольорова польова замальовка з примазками природного матеріалу; за: Матвиишина, Кушнир 2011)

Fig. 3. Voitsekhivka, barrow group no. 3, barrow no. 1 (2011): *1* — a plan; *2* — a north-south baulk, western profile (*1* — a ploghed layer; *2* — filling from the Trypillia settlement layer; *3* — filling of the burial no. 1; *4* — a layer of the Trypillia settlement; *5* — mainland sand); *3* — clearing no. 1 (photo and field sketch with addings of natural material; after: Матвиишина, Кушнир 2011)

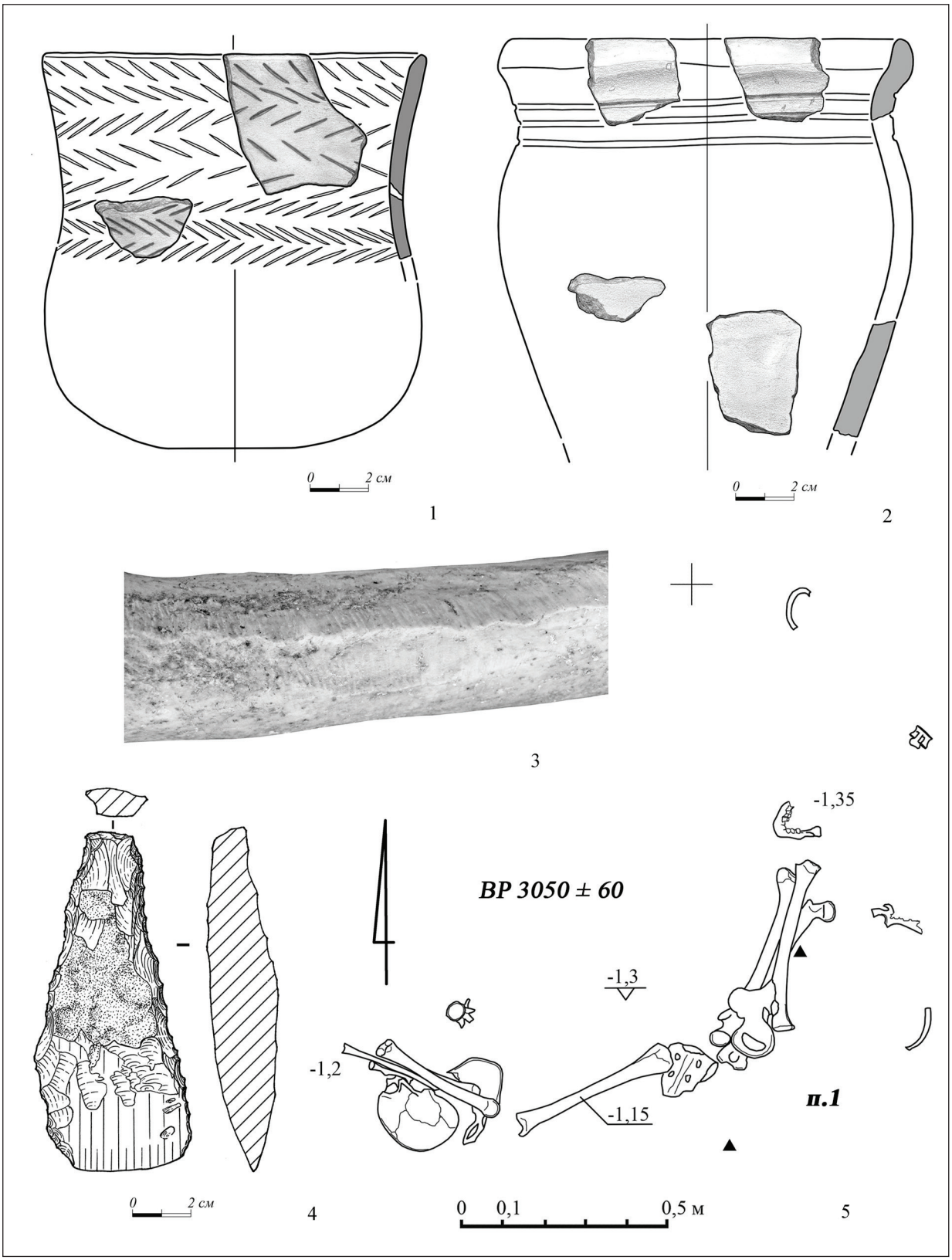

Рис. 4. Войцехівка, курганна група № 3, курган 1 (2011): *1* — реконструкція кубка середньодніпровської культури; *2* — реконструкція тюльпаноподібної посудини (поховання 1); *3* — фрагмент стегнової кістки людини зі слідами зрізання плоті (поховання 1); *4* — крем'яна сокира середньодніпровської культури (рисунок С. М. Разумова); *5* — план поховання 1

Fig. 4. Voitsekhivka, barrow group no. 3, barrow no. 1 (2011): *1* — a reconstruction of the Middle Dnipro culture cup; *2* — a reconstruction of a tulip-shaped vessel (burial no. 1); *3* — a fragment of a human femur with traces of flesh cutting (burial no. 1); *4*— a flint axe of the Middle Dnipro culture (drawing by S. M. Razumov); *5* — a plan of the burial no. 1

щелепи видалена, і щелепа пришліфована. На променевій кістці виявлені неглибокі паралельні насічки, виконані гострим предметом. На лівій скроневій кістці — великий отвір з нерівними краями. На кістках черепа (лобній, тім'яній та скроневій) виявлені сліди зубів тварин (Литвинова, Лысенко 2012; Лысенко 2015).

На відстані 1 м на південний схід від кістки таза, що лежала поряд із крижем, на тому самому рівні (–1,3 м від R^0) горизонтально лежала плечова кістка свині (?) (можливо, ця кістка пов'язана із шаром трипільського поселення?). На відстані 0,45 м на північний схід від нижньої щелепи виявлене пряслице трипільської культури. Не можна виключати, що грабіжницький шурф, який примикає впритул до поховання із заходу, виявився на кургані невипадково й інвентар, який міг розташовуватися на захід від черепа, поцупили грабіжники[5]. Серед кісток похованого знайдені два фрагменти вінець тюльпаноподібного горщика (посудина № 1), фрагмент стінки якого був у викиді з грабіжницького шурфа.

Посудина 1 — тюльпаноподібний горщик тшинецько-комарівського типу (рис. 4: 2). Краї вінець потовщені назовні та пригострені до зрізу. Посудина виготовлена з керамічного тіста з домішкою великих зерен жорстви (граніт?) та включеннями дрібних блискіток слюдяного піску. Колір чорний; на стінці із зовнішнього боку — сірий. Поверхня ангобована, підлощена. Діаметр вінець — близько 140 мм. Висота посудини — не менше 150 мм. По шийці посудина прикрашена горизонтальними жолобками.

Радіовуглецева дата: Ki-17441 (кістка людини), BP 3050 ± 60; BC 1σ 1400–1250, 1240–1210 BC, 2σ 1440–1110 BC.

Об'єкт 1 — скупчення перевідкладених фрагментів посуду трипільської культури. Об'єкт розташований у квадраті А/3, на відстані 3,6 м на захід —північний захід від R^0. Площа скупчення 0,8 × 0,4 м. Рівень залягання основного масиву –0,18–0,2 м від R^0.

Об'єкт 2 — скупчення перевідкладених (?) фрагментів посуду трипільської культури. Об'єкт розташований у квадраті Б/4, на відстані 3,5 м на північ — північний захід від R^0. Площа скупчення 1,25 × 0,70 м. Рівень залягання основного масиву –0,51–0,58 м від R^0.

Об'єкт 3 (комарівська культура) — «вогнище-жертовник» (рис. 5: 1). Об'єкт розташований у квадраті Б/3, на відстані 2,5 м на захід — північний захід від R^0. Являє собою скупчення з чотирьох обпалених каменів. Площа скупчення 0,8 × 0,5 м. Рівень залягання –0,4 м від R^0. Східна частина об'єкта зруйнована грабіжницьким шурфом № 1. Розміри каменів від 10 × 6 × 10 до 30 × 12 × 7 см.

Об'єкт 4 — скупчення перевідкладених (?) фрагментів посуду трипільської культури. Об'єкт розташований у квадраті Б/2, на відстані 2,3 м на південний захід від R^0. Площа скупчення 0,50 × 0,25 м. Рівень залягання основного масиву –0,54 м від R^0.

Об'єкт 5 — скупчення перевідкладених (?) фрагментів посуду трипільської культури. Об'єкт розташований у квадраті Б/4, на відстані 2,8 м на північний захід від R^0. Площа скупчення 0,2 × 0,2 м. Рівень залягання основного масиву –0,5 м від R^0.

Об'єкт 6 (пізньотрипільська культура) — яма (рис. 5: 4). Об'єкт розташований на межі квадратів А/4–5, на відстані 5,6 м на північний захід від R^0. Яма кругла в плані. Діаметр — 1,4 м, глибина — 1,45 м від R^0 (0,85 м від рівня впуску). У південно-західній стінці утворений невеликий підбій — до 0,05 м по дну. Дно пласке. Із заповнення ями походять фрагменти трипільського посуду, печина, кістки тварин. Придонна частина заповнення ями являє собою чорний вуглистий шар, який містить дрібні вуглини, шматки печини (зокрема з відбитками пруття), декілька кісток тварин. Біля північно-західної стінки на дні лежали сильно перепалені плиточна зернотерка та продовгуватий розтиральний камінь. Розміри зернотерки — 30 × 30–25 × 4–3 см; розтирального каменя —28,5 × 10–13 × 10–9 см.

Об'єкт 7 (комарівська культура) — кострище у вигляді прокалу та скупчення вугілля. Об'єкт розташований у квадраті В/3, на відстані 1,2 м на схід — північний схід від R^0 та 1,2 м на схід — південний схід від тазової кістки поховання № 1; на рівні –0,55 м від R^0. Діаметр прокалу біля 0,3 м, товщина біля 1,5 см.

Об'єкт 8 (пізньотрипільська культура) — яма. Об'єкт розташований на межі квадратів Б/3-4, на відстані 2,2 м на північний захід від R^0. Яма підокругла в плані. Діаметр біля 1,5 м. Глибина біля 1,15 м від R_0; рівень фіксації –0,95 м від R^0. Південна частина ями зруйнована грабіжницьким шурфом № 1. У заповненні

[5] Уся територія Войцехівського могильника та розташованого на протилежному березі Случі давньоруського городища Колодяжин (Колодяжне 1) сис-тематично впродовж багатьох років зазнає пограбування злодіями з металодетекторами.

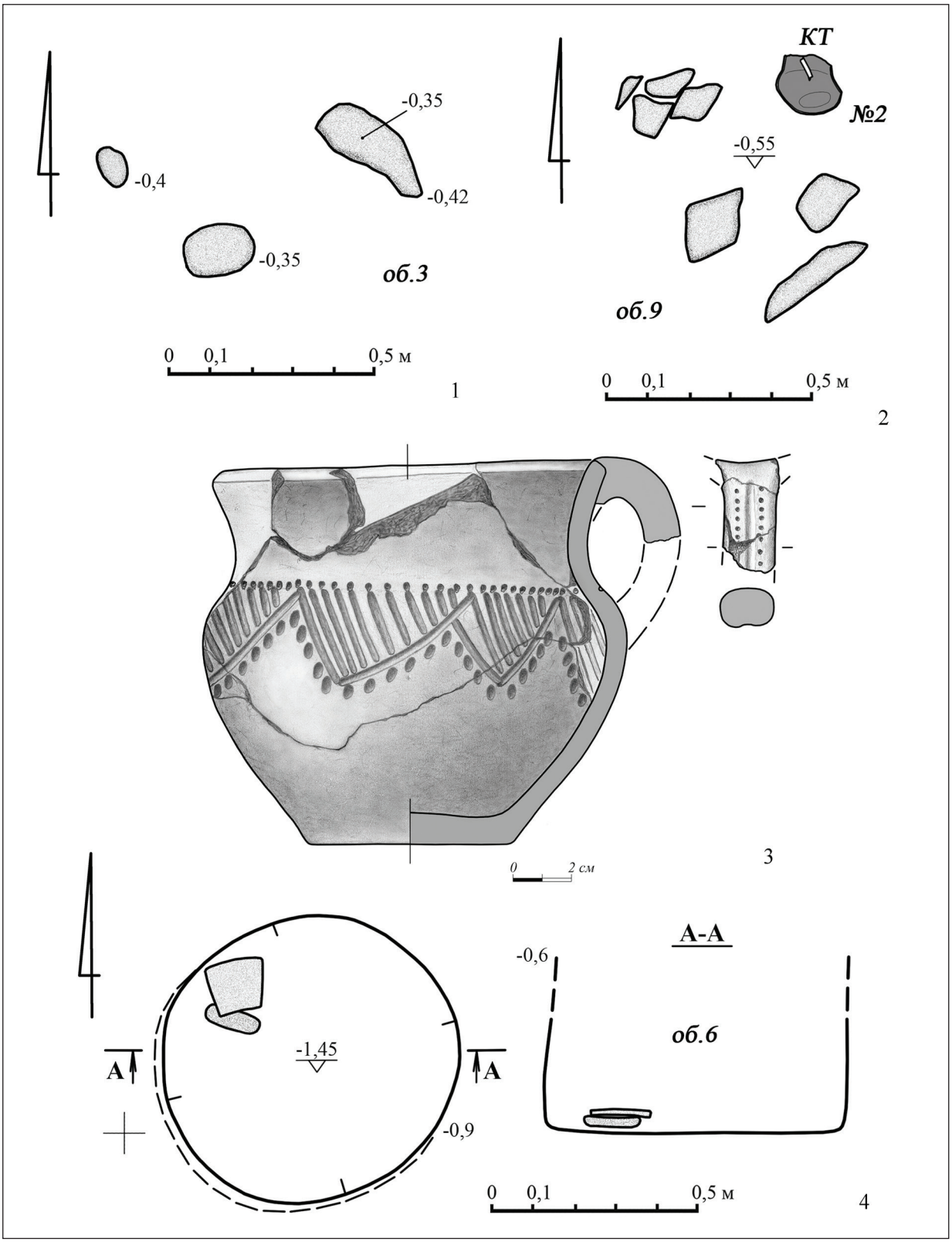

Рис. 5. Войцехівка, курганна група № 3, курган 1 (2011): *1* — об'єкт 3; *2* — об'єкт 9; *3* — посудина з об'єкта 9; *4* — план і розріз об'єкта 6 (пізньотрипільська культура)

Fig. 5. Voitsekhivka, barrow group no. 3, barrow no. 1 (2011): *1* — an object no. 3; *2* — an object no. 9; *3* — a vessel from the object no. 9; *4* — a plan and section of the object no. 6 (Late Trypillia culture)

— фрагменти трипільської кераміки, дрібні вуглини та печина.

Об'єкт 9 (комарівська культура) — «вогнище-жертовник» (рис. 5: 2). Об'єкт розташований у східній полі кургану, у квадраті В/3, на відстані 2,8 м на схід — північний схід від R^0. Являє собою скупчення обпаленого каміння, площею 0,45 × 0,7 м, орієнтоване за лінією північний захід — південний схід. Рівень залягання –0,55 м від R^0 (0,45 м від сучасної поверхні). Поряд із вогнищем із північного сходу була поставлена посудина № 2, всередині якої виявлені залишки жертовної їжі у вигляді ребра тварини.

Посудина 2 — глибока чаша тшинецько-комарівського типу (рис. 5: 3). Вінця плавно відігнуті, краї сплощені під кутом, близьким до 45°. Плічко високе, випукле. Денце пласке, зсередини трошки випукле. Тісто з домішкою жорстви (граніт?). Колір оранжевий. Поверхні ангобовані, загладжені. Діаметр вінець — близько 135 мм; максимальний діаметр корпусу — 145 мм, діаметр денця — 70 мм. Висота посудини — 128–130 мм. По плічку та бочку посудину орнаментовано заштрихованими перевернутими трикутниками; лінії всередині трикутників (по сім, вісім та десять всередині зовнішнього контуру) нахилені вліво. По сторонах уздовж нижнього контуру трикутників іде «бахрома» у вигляді неглибоких овальних вдавлень. В основі шийки посудини, утворюючи основу трикутників, нанесена низка круглих точкових наколів діаметром до 2 мм. Близько 2/3 верхньої частини посудини знесено плугом.

В орному шарі на південь від об'єкта були знайдені три фрагменти, що належали втраченій частині посудини: фрагмент горловини, фрагмент бочка, орнаментованого вдавленими овалами, що оконтурюють трикутники, та фрагмент ручки із частиною її верхнього приліпу до вінець. Ширина ручки — близько 18 мм, товщина — близько 12 мм. У перетині ручка підпрямокутна із заокругленими кутами. По зовнішній поверхні вона орнаментована поздовжньою канелюрою, облямованою з обох боків круглими точковими вдавленнями.

Курган 2 (2012 р.) (рис. 6).

Найсхідніший у групі. Розташований на відстані близько 110 м на схід — південний схід від кургану № 1, у 235 м від берега Случі (N50°05,018', E27°40,390'). Візуально діаметр кургану близько 15 м, висота — біля 0,7 м. Курган зведений над незначним природним підвищенням. Реальні розміри насипу біля 15 × 13 м; висота над рівнем шару трипільського поселення до 0,6 м. Насип трохи витягнутий за лінією захід-схід. З північної, західної та східної сторони насипу простежена прикурганна виїмка, заповнена глеюватим грунтом із перевідкладеним трипільським матеріалом. Насип кургану складений із вальків, нарубаних із шару пізньотрипільського поселення.

Курган розкопувався вручну із залишенням хрестовидної бровки, зорієнтованої за сторонами світу. Ширина бровок — 0,6 м. Нульовий репер (R^0) розміщено в центрі кургану, на перехресті бровок. Квадрати в межах кожного сектора були марковані буквами кириличного алфавіту (захід-схід) та арабськими цифрами (північ-південь) у напрямках від R^0. Загальна розкрита площа на кургані становила близько 101 м^2.

Під центром насипу зі зміщенням до південно-східного сектора виявлено котлован неправильної форми, впущений у верхівку природного підвищення (рис. 6: 1). У заповненні котлована на різних рівнях виявлені п'ять поховань комарівської культури ТКК (рис. 7: 1) — одна демембрація (поховання 4) та чотири скорчених трупопокладення. При цьому кістяки поховань №№ 1, 2 та 3 розташовувалися безпосередньо один над іншим. У придонній частині котлована, нижче поховань №№ 1, 2, 3, 5, у квадратах А–Б/1–2 південно-західного сектора, на рівні –1,56–1,6 м від R^0, зафіксовані розрізнені людські кістки та окремі кістки тварин; загальна площа скупчення цих кісток за лінією захід-схід — 3,6 × 1,8 м.

З комарівською культурою також можна пов'язати «вогнища-жертовники» у вигляді скупчень каміння в південно-східному секторі (об'єкт 1), північно-східному секторі (об'єкт 2) та в прикурганній виїмці у південно-західному секторі (об'єкт 3), а також яму неправильної форми, врізаної в дно котлована (об'єкт 6). До пізньотрипільської культури належить об'єкт 4 — яма, профіль якої було зафіксовано в західному профілі північної половини брівки північ-південь. У північно-західному секторі виявлено пізній перекоп (об'єкт 5). Із насипу кургану походить близько 200 фрагментів керамічного посуду комарівської культури та близько тисячі фрагментів пізньотрипільської кераміки.

Котлован (рис. 6; 7: 1) мав неправильну (антропоморфну?) форму у вигляді великого овалу з напівовальним виступом, що відходить від нього на захід. Загальні розміри котлована — 7 × 6 м. Його більша, східна, части-

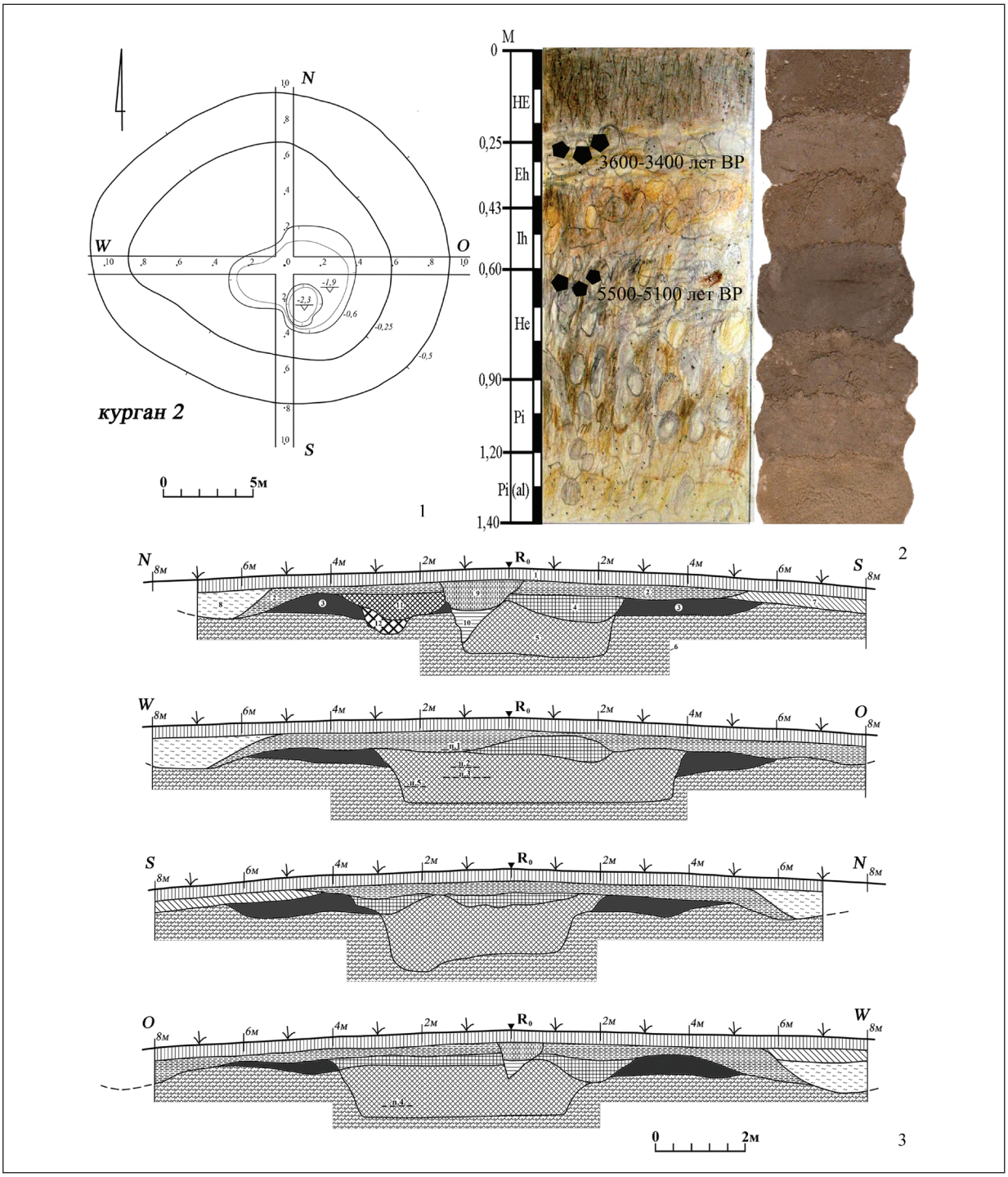

Рис. 6. Войцехівка, курганна група № 3, курган 2 (2012): *1* — план кургану; *2* — розчищення № 2 (кольорова польова замальовка з примазками природного матеріалу; за: Матвиишина, Кушнир 2012); *3* — профілі бровок (1 — орний шар — сірий змішаний пісок; 2 — валкова кладка насипу з шару трипільської культури; 3 — гумусований шар трипільської культури; 4 — засипка верхньої частини котлована із шару трипільської культури; 5 — гумусоване заповнення котлована з великою кількістю кротовин; 6 — материк — жовтий пісок; 7 — слабогумусоване піщане підґрунтя; 8 — глеюватий шар із перевідкладеним трипільським матеріалом; 9 — заповнення верхньої частини грабіжницької ями; 10 — затічне заповнення придонної частини грабіжницької ями; 11 — верхня частина трипільського об'єкта 4; 12 — темне заповнення придонної частини об'єкта 4)

Fig. 6. Voitsekhivka, barrow group no. 3, barrow no. 2 (2012): *1* — a plan of the barrow; *2* — clearing no. 2 (field sketch with addings of natural material; after: Матвиишина, Кушнир 2012); *3* — profiles of the baulks (1 — a ploughed layer — grey mixed sand; 2 — a paddle structure of the mound from the Trypilla culture layer; 3 — a humified layer of the Trypillia culture; 4 — backfilling of the ditch's upper part from the Trypillia cultural layer; 5 — a humified filling of the ditch with a large number of molehills; 6 — mainland — yellow sand; 7 — slightly humified sandy subsoil; 8 — gumbo layer with redeposited Trypillia material; 9 — filling of the upper part of a looter's pit; 10 — filling of the lower part of a looter's pit; 11 — the upper part of the Trypillia object no. 4; 12 — dark filling of the lower part of the object no. 4)

на підовальної форми, орієнтована за лінією північ-південь; її розміри 4 × 6 м. Західна частина котлована примикає до центру східної, утворюючи напівовальний виступ; її розміри 3 × 3–4 м. Рівень фіксації котлована –0,6 м від R^0; глибина — 1,9 м від R^0.

Поховання 1 (рис. 7: 2; 8: 1). Розташоване в південно-західному секторі (квадрат А/1). Сліди поховальної споруди не зафіксовані. Скелет виявлено безпосередньо в заповненні котлована. Рівень залягання кісток –0,64–0,7 м від R^0. Скелет (жінка, 30–35 років) лежав слабо скорчено (ступінь скорченості III — тупий кут між хребтом та стегнами, гострий кут між стегнами та гомілками), на правому боці, головою на південь (α 168°). Ліва рука зігнута у лікті, кисть (не збереглася) розташовувалася перед обличчям. Права рука зміщена землериями, однак за розташуванням променевої та ліктьової кісток можна припустити, що вона розташовувалася аналогічно до лівої. Нижня щелепа зміщена землериями. У 0,25 м на захід від п'ят похованого виявлено тюльпаноподібну посудину (посудина 1), яка лежала на боці, вінцями на північний захід, на рівні –0,68 м від R^0.

Посудина 1 — тюльпановидний горщик тшинецько-комарівського типу (рис. 8: 2). Краї вінець плавно відігнуті, потовщені назовні, заокруглені, трохи сплощені під кутом майже 10°. Денце пласке, трохи обтиснуте. Тісто з домішкою жорстви. Колір помаранчевий, бурий із чорними, сірими та жовтими плямами. Поверхня шерехато-загладжена. Діаметр вінець — 105 × 150 мм (посудина деформована під тиском насипу?); діаметр корпуса — 125 × 150 мм; діаметр денця 80 × 85 мм. Висота посудини — 155–157 мм. По шийці посудина орнаментована вертикальними групами широких неглибоких борідок, по дві-три у групі.

Поховання 2 (рис. 7: 2; 8: 4). Розташоване в південно-західному секторі (квадрат А/1), під похованням 1. Сліди поховальної споруди не зафіксовані. Скелет лежав безпосередньо в заповненні котлована. Рівень залягання кісток –1,12–1,18 м від R^0. Скелет (жінка, 35–40 років) лежав слабо скорчено (ступінь скорченості III), на лівому боці, головою на південь (α 180°). П'ята правої ноги притягнута до таза. Коліна розміщені під колінами скелета з поховання 1; черепи обох поховань лежали практично обличчями одне до одного. Променеві та ліктьові кістки зміщені землериями, але за їх розташуванням можна уявити, що руки були сильно зігнуті а ліктях та лежали кистями перед обличчям. Нижня щелепа зміщена землериями. Інвентаря в похованні не зафіксовано.

Поховання 3 (рис. 7: 2; 8: 3). Розташоване у південно-західному секторі (квадрат А/1), безпосередньо під похованням 2. Сліди поховальної споруди не зафіксовані. Скелет лежав безпосередньо в заповненні котлована. Рівень залягання кісток –1,28–1,34 м від R^0. Скелет (чоловік, 30–35 років) лежав сильно скорчено (ступінь скорченості I — гострий кут між хребтом та стегнами, гострий кут між стегнами та гомілками), на лівому боці, головою на схід (α 100°). Руки були зігнуті в ліктях; кисті (не збереглися) розташовувалися перед обличчям. Скелет лежав перпендикулярно скелету з поховання 2, утворюючи разом із ним своєрідну «свастику» (рис. 9: 2). Перед обличчям виявлена кістка тварини. Інвентаря в похованні не зафіксовано.

Поховання 4 (рис. 9: 1). Розташоване в північно-східному секторі (квадрат Б/1). Сліди поховальної споруди не зафіксовані. Кістки знаходилися безпосередньо в заповненні придонної частини котлована. Рівень залягання кісток –1,48–1,55 м від R^0; окремі кістки розтягнуті землериями до глибини 1,6 м. Скелет (чоловік, *adultus*) було розчленовано. Площа скупчення основного масиву кісток 1,25 × 1,10 м, рознесення — до 1,8 × 1,3 м. Скупчення витягнуте по лінії південний захід — північний схід. Череп стояв на основі в південно-західній частині скупчення, лицьовою частиною повернутий на північний захід. У напрямку від черепа кістки розкладені по двох умовних лініях. Південна лінія в напрямку від черепа представлена такими кістками: схрещені плечові кістки — крило таза та схрещені ліктьові кістки — схрещені стегнові кістки (голівками на північ) — схрещені великі гомілки (колінними суглобами на південь) — схрещені (?) малі гомілки (одна частково зруйнована землериями) — нижня щелепа, що стояла на основі підборіддям на схід. Північно-західна лінія: скупчення ребер — скупчення, що складалося з ключиці, лопаток, крижа, хребця та крила таза. Інша ключиця знаходилася в південній частині скупчення, по іншу сторону стегнових кісток. У різних частинах скупчення та довкола нього зафіксовані окремі хребці й фрагменти ребер. Інвентаря в похованні не зафіксовано.

На відстані 0,1 м на південний захід від черепа, на рівні —1,46 м від R^0 лежала трубчаста кістка свині (?) (рис. 9: 1/1); у 0,06 м на пів-

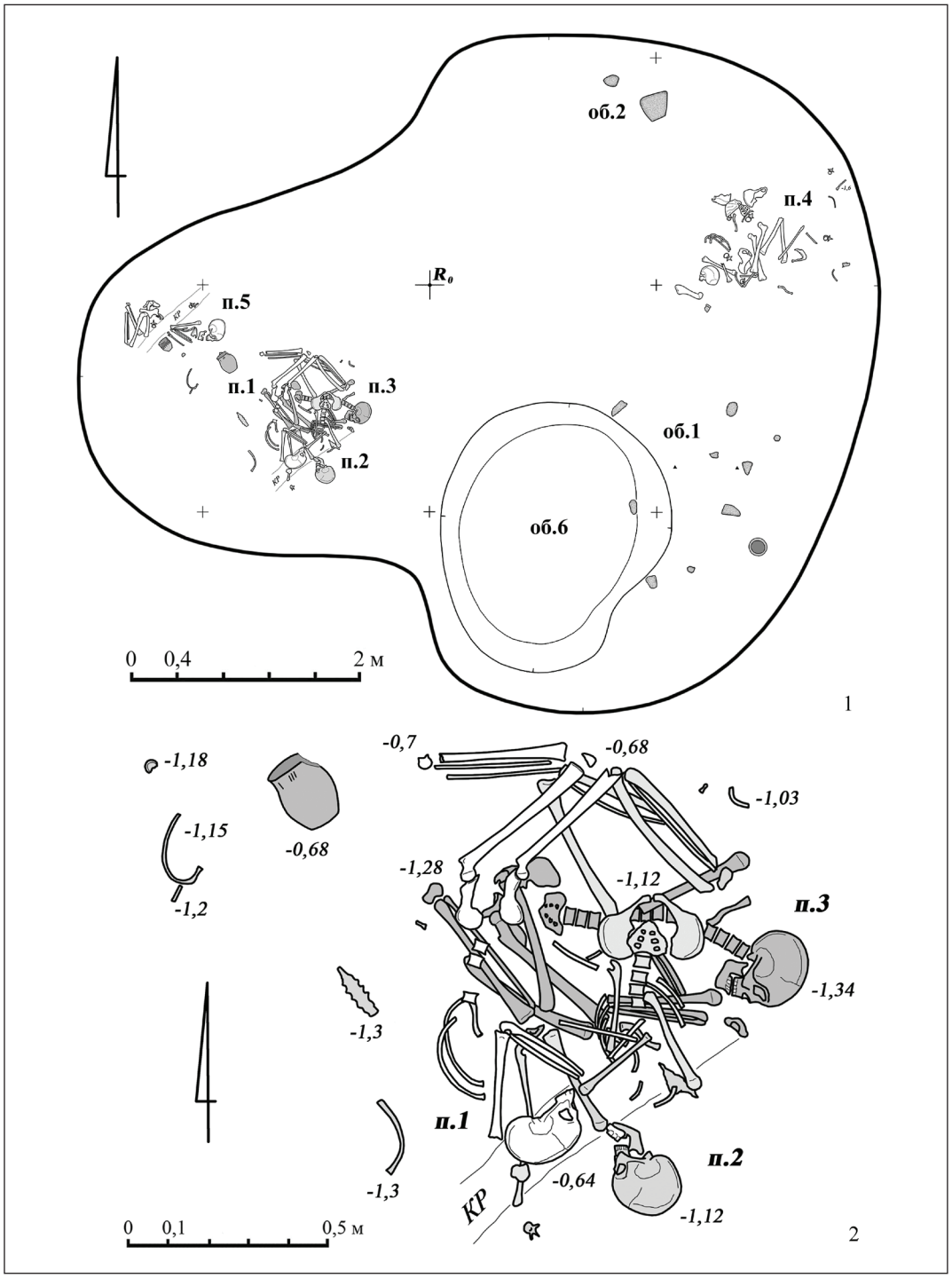

Рис. 7. Войцехівка, курганна група № 3, курган 2 (2012): *1* — розміщення поховань та об'єктів у межах котлована; *2* — поховання 1, 2, 3

Fig. 7. Voitsekhivka, barrow group no. 3, barrow no. 2 (2012): *1* — location of burials and objects within the foundation pit; *2* — burials nos. 1, 2, 3

денний схід від неї — фрагмент рогу оленя (?) (рис. 9: 1/2). На відстані 0,32 м на схід від нижньої щелепи похованого знайдений фрагмент нижньої щелепи дрібної рогатої худоби (?) (рис. 9: 1/3).

Поховання 5 (рис. 9: 4). Розташоване в південно-західному секторі, на межі квадратів А–Б/1. Сліди поховальної споруди не зафіксовані. Скелет знаходився безпосередньо в заповненні придонної частини котлована, на тому самому рівні, що і кістки поховання 4. Рівень залягання кісток –1,48–1,52 м від R^0. Скелет (жінка, 45–50 років) лежав середньо скорчено (ступінь скорченості II — приблизно прямий кут між хребтом та

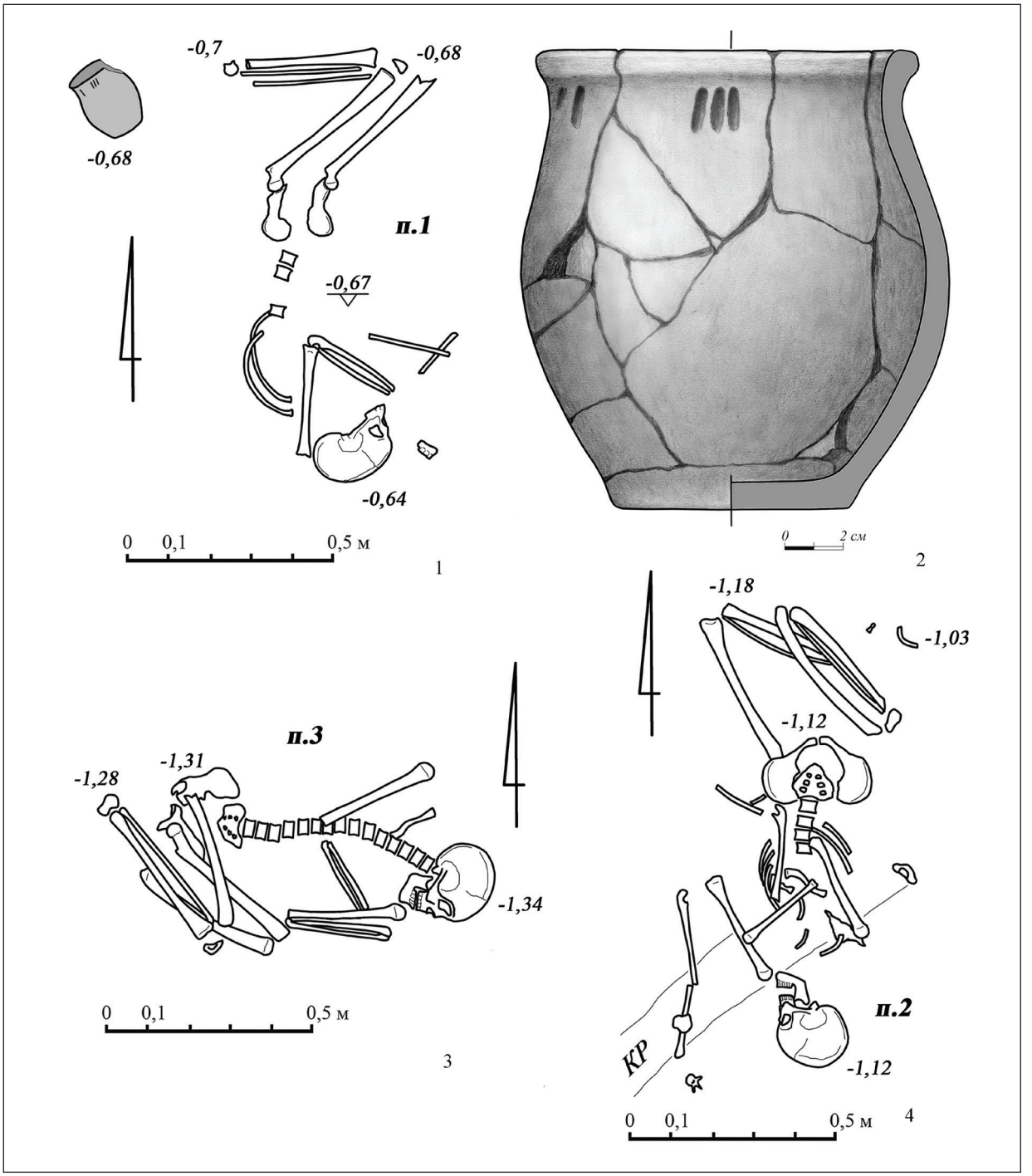

Рис. 8. Войцехівка, курганна група № 3, курган 2 (2012): *1* — поховання 1; *2* — посудина з поховання 1; *3* — поховання 3; *4* — поховання 2

Fig. 8. Voitsekhivka, barrow group no. 3, barrow no. 2 (2012): *1* — burial no. 1; *2* — a vessel from the burial no. 1; *3* — burial no. 3; *4* — burial no. 2

стегнами, гострий кут між стегнами й гомілками), на лівому боці, головою на схід (α 107°). Руки сильно зігнуті в ліктях; кисті рук (не збереглися) розташовувалися перед обличчям. Перед животом похованої виявлений тюльпаноподібний горщик (посудина 2), який лежав на боці, вінцями на північний захід, на рівні –1,48 м від R^0.

Посудина 2 — кубок у вигляді присадкуватого тюльпаноподібного горщика тшинецько-комарівського типу (рис. 9: 3). Краї вінець слабо відігнуті, потовщені назовні, сплощені під кутом біля 15°. Денце пласке, зсередини плавно переходить у стінки. Тісто з домішкою жорстви, дрібного піску. Колір сірувато-жовтий,

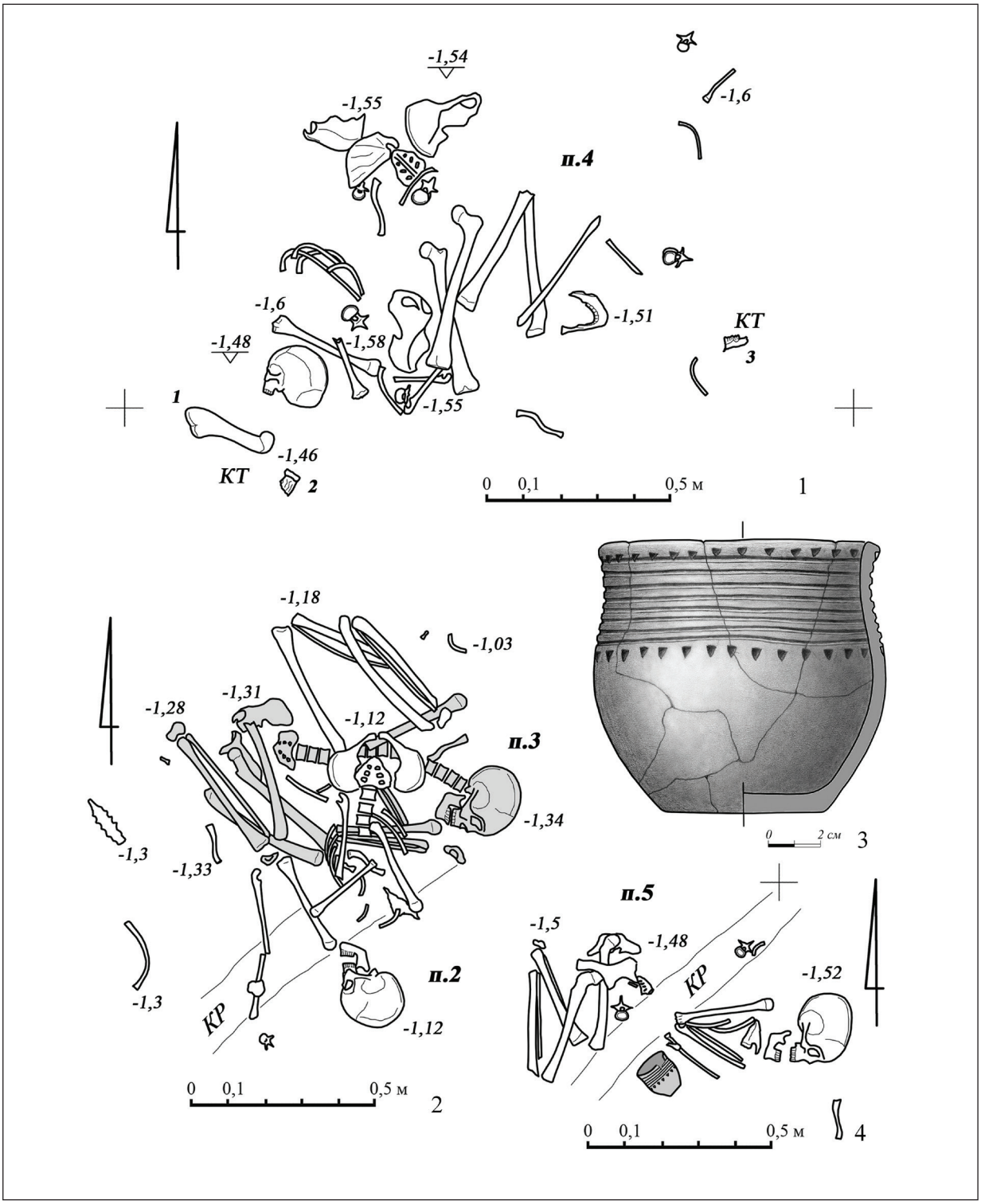

Рис. 9. Войцехівка, курганна група № 3, курган 2 (2012): *1* — поховання 4; *2* — поховання 2 та 3; *3* — посудина з поховання 5; *4* — поховання 5

Fig. 9. Voitsekhivka, barrow group no. 3, barrow no. 2 (2012): *1* — burial no. 4; *2* — burials nos. 2, 3; *3* — a vessel from the burial no. 5; *4* — burial no. 5

сірий. Поверхні підлощені. Діаметр вінець — 104 × 114 мм; діаметр корпусу — 108 × 113 мм; діаметр денця — 60 × 64 мм. Висота посудини — 104 мм. Посудина орнаментована по шийці поясом із восьми горизонтальних боріздок, вище та нижче яких під вінцями та по плічку розташовано по ряду підтрикутних наколів.

Об'єкт 1 (комарівська культура) — «вогнище-жертовник» (рис. 10: 3). Об'єкт розташований у південно-східному секторі (квадрати А–Б/1–2). Являє собою скупчення обпаленого каміння, яке складалося з дев'яти каменів розмірами від 7 × 8 до 21 × 14 см. Площа скупчення 1,65 × 1,50 м, витягнуте за лінією північ-південь; рівень залягання каміння –0,48–0,53 м від R^0. Біля південно-східного краю скупчення на рівні –0,67 м від R^0, на денці стояла посудина 3.

Посудина 3 — присадкувата чаша (рис. 10: 2). Вінця низькі; краї плавно відігнуті, заокруглені. Денце сплощено-підокругле. Тісто з домішкою піску, блискіток слюди. Поверхня якісно загладжена. Колір переважно помаранчевий із жовтими та сірими плямами. Діаметр вінець — 143 мм; діаметр корпусу — 160 мм; діаметр денця — біля 110 мм. Висота посудини — 82 мм.

Об'єкт 2 (комарівська культура?) — «вогнище-жертовник» (?) (рис. 10: 1). Об'єкт розташований у північно-східному секторі, на межі квадратів А–Б/1. Являє собою скупчення обпаленого каміння, яке складалося з двох каменів. Більший, південно-східний камінь у вигляді плитки розмірами 25 × 23 см, 3–4 см зватовшки; лежав на рівні –0,75–0,77 м від R^0. В 0,25 м на північний захід від нього, на рівні –0,68 м від R^0, знайдено інший камінь розмірами 13 × 10 × 6 см. У 1,9 м на північ від другого каменя, уже за межами котлована, на рівні –0,76 м від R^0, виявлено ще один плаский камінь розмірами 10 × 10 × 1 см.

Об'єкт 3 (комарівська культура?) — «вогнище-жертовник» (?) у вигляді невеликого скупчення дрібного перепаленого каміння. Об'єкт розташований у південно-західному секторі, у прикурганній виїмці.

Об'єкт 4 (пізньотрипільська культура) — яма. Об'єкт розташований у північно-західному секторі (квадрат А/2); зафіксований у західному профілі північної половини брівки північ-південь (рис. 6: 3). Верхня частина заповнена шматками давньої дернини, що містила фрагменти трипільської кераміки. Заповнення нижньої частини ями являє собою сильно гумусований ґрунт із включеннями фрагментів трипільського посуду. Діаметр ями по брівці у верхній частині — до 2,6 м (південний край перерізаний пізнім перекопом — об'єкт 5). Діаметр ями по брівці у нижній частині — до 1 м. Глибина — до 0,88 м від нижнього рівня валкової кладки насипу (–1,48 м від R^0).

Об'єкт 5 (XIX–XX ст.?) — яма (грабіжницький шурф?). Об'єкт розташований практично в центрі кургану, у південно-східному куті квадрата А/1 північно-західного сектора; зафіксований у західному профілі північної половини брівки північ-південь та північному профілі брівки захід-схід безпосередньо під орним шаром (рис. 6: 3). Перерізає південний край об'єкта 4 та північно-західний край поховального котлована. Заповнення нижньої частини ями шарувате, затічне, що говорить про те, що яма певний час стояла відкритою. Ширина ями у верхній частині (по бровці північ-південь) 1,9 м; ширина в нижній частині, на рівні 0,85 м від поверхні — 1 м. Донизу яма звужується на конус. Речові знахідки в заповненні не зафіксовані.

Об'єкт 6 (комарівська культура) — яма (рис. 7: 1). Об'єкт розташований у південно-східному секторі (квадрати А/1–2). Впущений у дно південної частини поховального котлована. У плані яма неправильно-підовальної форми із «вдавленою» всередину контуру південно-східною стінкою; зорієнтована за лінією північ-південь. Розміри — 2,36 х 2,0 м. Глибина від дна котлована — 0,4 м (–2,3 м від R^0). Заповнення темно-сіре. Речові знахідки в заповненні не виявлені.

Курган 3 (2011 р.) (рис. 11).

Розташований на відстані 38 м на захід від кургану № 2 (N50°05,019', E27°40,358'). Візуально діаметр кургану близько 10 м, висота біля 0,4 м. Курган зведений над незначним природним підвищенням. У центрі кургану виявлене одне поховання (кенотаф), яке, імовірно, належить до комарівської культури ТКК.

Курган розкопувався вручну із залишенням центральної брівки. У центрі підвищення був закладений розкоп площею 48 м^2 (8 × 6 м), зорієнтований за лінією північ-південь; ширина брівки 0,4 м.

Поховання 1 (рис. 12: 4). Розташоване в центрі кургану, безпосередньо під R^0. Яма прямокутної форми, орієнтована по лінії південний захід — північний схід, розмірами 2,1 × 1,6 м. Глибина ями — 1,3 м від R^0 (0,95 м від рівня впуску). Висота насипу над ямою — 0,35 м. Заповнення ями вуглисте, містить незначну кількість фрагментів пізньотрипільського посуду із шару поселення. У південному куті, на рівні –1,1 м від R^0, виявлені залишки обпаленої дошки розмірами 11 × 5 см та близько 1,5 см завтовшки, — ймовірно, залишки обгорілого по-

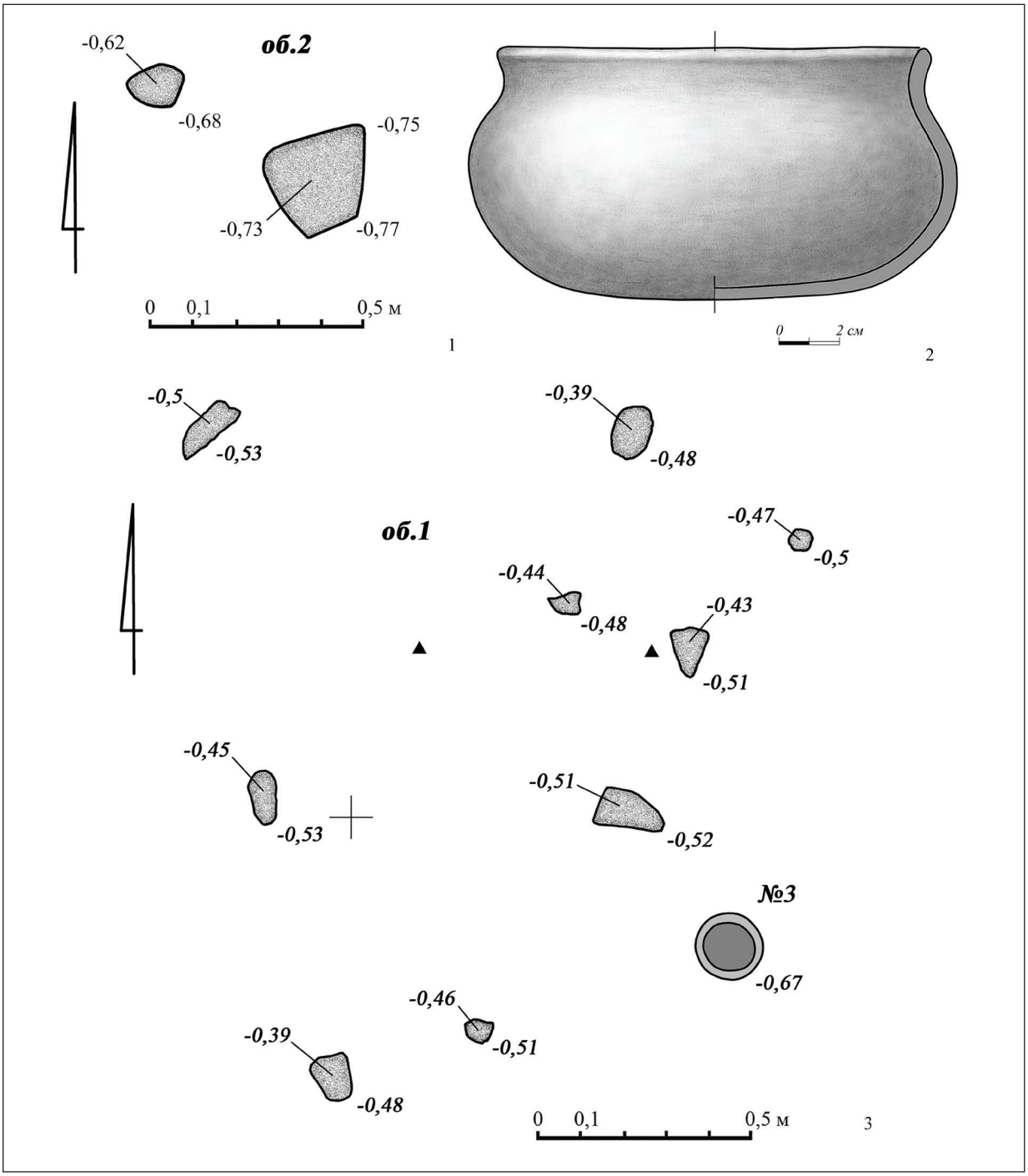

Рис. 10. Войцехівка, курганна група № 3, курган 2 (2012): *1* — об'єкт 2; *2* — посудина з об'єкта 1; *3* — об'єкт 1
Fig. 10. Voitsekhivka, barrow group no. 3, barrow no. 2 (2012): *1* — object no. 2; *2* — a vessel from the object no. 1; *3* — object no. 1

здовжнього перекриття. Вуглисті прошарки були простежені також і вздовж контуру ями при зачистці плями на рівні –0,45 м від R^0.

Із насипу кургану походить декілька фрагментів посуду, які можуть бути пов'язані з тшинецьким культурним колом[6]. Серед них: декілька фрагментів кераміки сосницького типу, орнаментованого «колючим дротом» (рис. 12: 3), фрагмент вінець напівсферичної миски (рис. 12: 1). На південний схід від ями, приблизно на рівні її фіксації, виявлений фрагмент придонної частини посудини із багатоваликовою орнаментацією та дрібною жорстовою в тісті, яка має ознаки посуду бабинського та малополовецького типів (рис. 12: 2). За

[6] Польові шифри на матеріалах із кургану 3 — «Войц.–2011, курган 2».

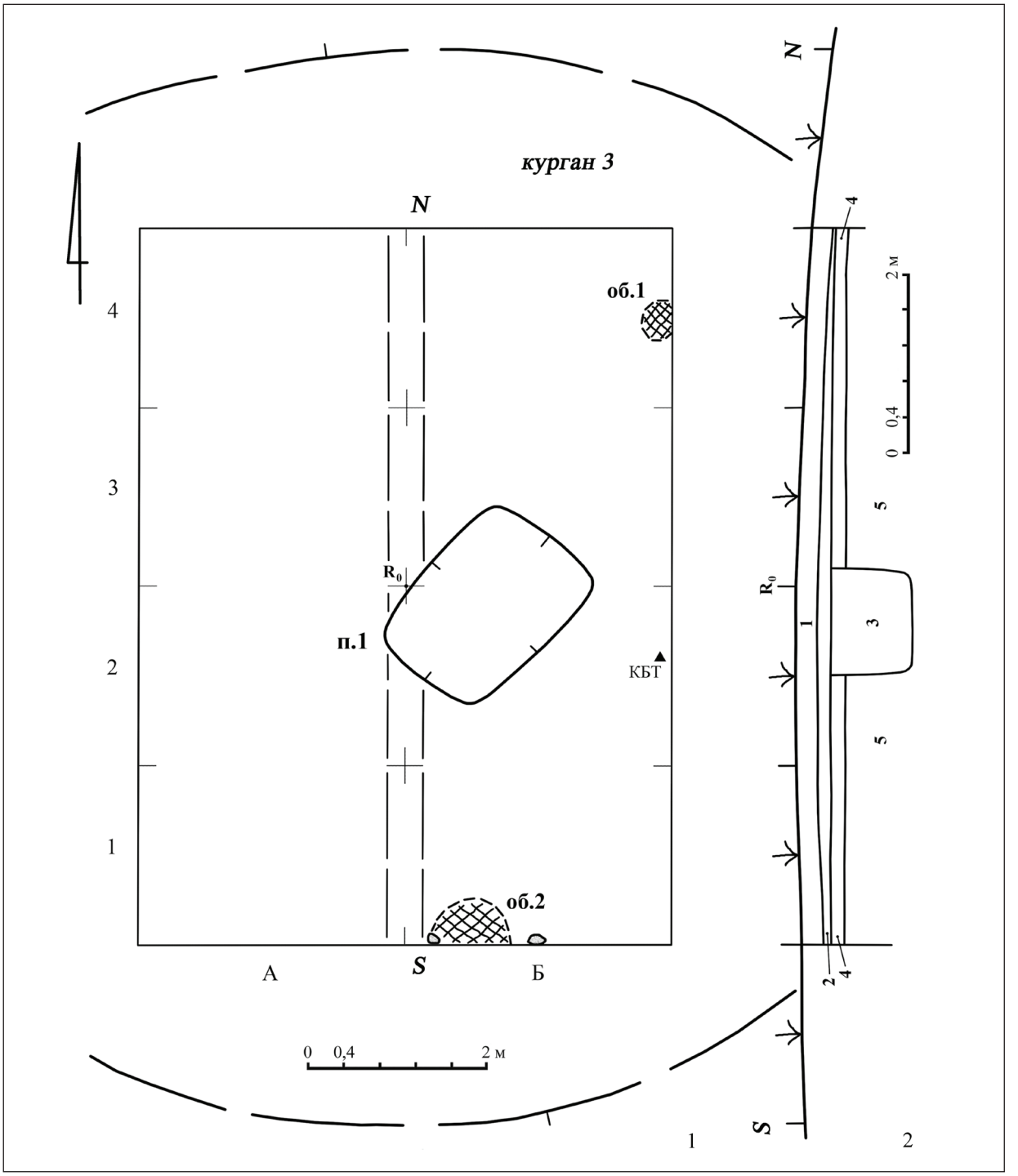

Рис. 11. Войцехівка, курганна група № 3 (2011), курган 3: *1* — план; *2* — бровка північ-південь, східний профіль (*1* — орний шар; *2* — насип із шару трипільського поселення; *3* — заповнення ями поховання 1; *4* — шар трипільського поселення; *5* — материковий пісок)

Fig. 11. Voitsekhivka, barrow group no. 3 (2011), barrow no. 3: *1* — a plan; *2* — a north-south baulk, eastern profile (*1* — a ploughed layer; *2* — an embankment from the Trypillia settlement layer; *3* — filling of the burial no. 1; *4* — Trypillia settlement layer; *5* — mainland sand)

цими уламками посуду, курган може бути датований раньокомарівським часом, другою чвертю II тис. до н.е. Однак не можна виключати, що ці розрізнені фрагменти взагалі не стосуються поховання і пов'язані з короткотривалою стоянкою / стоянками, що передувала зведенню кургану.

Насип кургану був створений із шару пізньотрипільського поселення та містив фрагменти кераміки та крем'яні вироби трипільської культу-

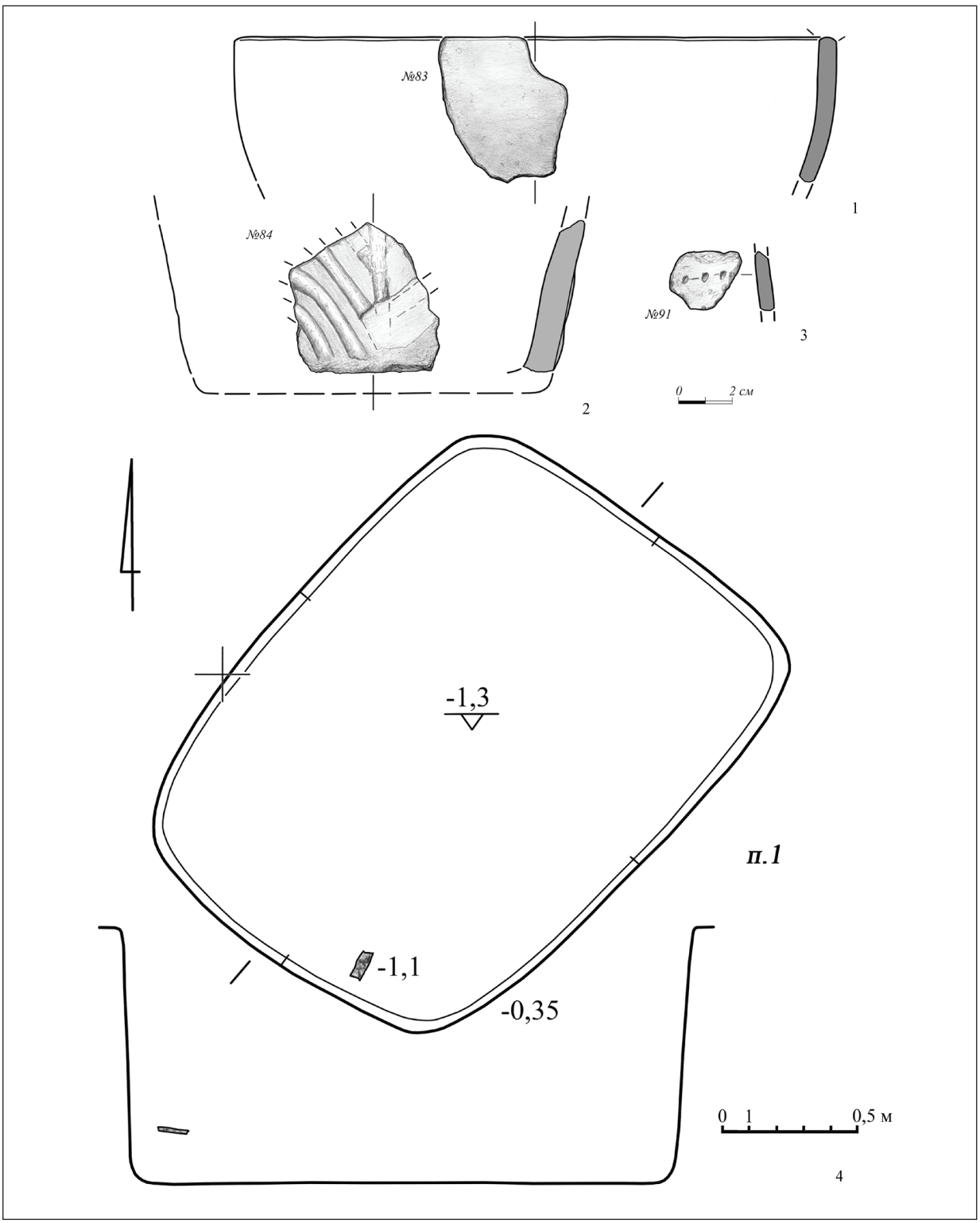

Рис. 12. Войцехівка, курганна група № 3, курган 3: *1–3* — кераміка з насипу; *4* — план і розріз ями поховання 1

Fig. 12. Voitsekhivka, barrow group no. 3, barrow no. 3: *1—3* — ceramics from the embankment; *4* — a plan and section of the pit of the burial no. 1

ри. У шарі, що підстилав курган, виявлено кілька розвалів кухонного й столового посуду трипільської культури. Скупчення трипільської кераміки зафіксовані переважно під південно-східною полою кургану. У північно-східній та південно-східній частинах розкопу були залишки двох вогнищ трипільської культури — об'єкти 1 і 2.

Об'єкт 1 (пізньотрипільська культура) — залишки вогнища у вигляді прокалу та скупчення дрібної печини. Об'єкт розташований

у північно-східному куті розкопу (квадрат Б/4), на відстані 4 м на північний схід від R^0. Площа скупчення 0,4 × 0,4 м. Глибина залягання верхньої поверхні — 0,22 м від сучасної поверхні (–0,25 м від R^0). Потужність прокалу — 2 см.

Об'єкт 2 (пізньотрипільська культура) — залишки вогнища у вигляді прокалу. Об'єкт розташований у південно-східній частині розкопу (квадрат Б/1), на відстані 3,6 м на південь — південний схід від R^0. Розміри прокалу 0,90 × 0,55 м. Глибина залягання по верхній площині — 0,3 м від сучасної поверхні. Потужність прокалу — 5 см. У західній частині об'єкта лежали два обпалені камені, розмірами 17 × 14 × 10 та 10 × 8 × 5 см, а з протилежного боку, під бровкою — фрагмент обпаленої зернотерки, розмірами 27 × 15 × 14 см.

Курган 4 (2012 р.) (рис. 1: 4/04).

Розташований на відстані 52 м на захід — північний захід від кургану 3, та на відстані 22 м на південний схід від кургану 1 (N50°05,030', E27°40,318'). Візуально діаметр кургану біля 8 м, висота близько 0,2 м. У процесі розкопок встановлено, що насип повністю знищений оранкою, яка зруйнувала також і шар пізньотрипільського поселення, зафіксований у перевідкладеному стані.

Репер R^0 був встановлений у візуально найвищій частині підвищення. У південно-західному куті північно-східного сектора було закладено траншею № 1, орієнтовану за лінією північ-південь, розмірами 4 × 1 м. У південно-східному куті південно-західного СЗ сектора було закладено траншею № 2, орієнтовану за лінією захід-схід, розмірами 4 × 2 м. Обидві траншеї розкрито на глибину до 1 м. В обох траншеях речові знахідки зустрічаються практично тільки в орному шарі. Нижче орного шару йде природний шар із орзандовими прошарками.

Знахідки представлені столовою та кухонною керамікою пізньотрипільської культури. Залишки поховання ТКК не зафіксовані, однак в орному шарі та на поверхні трапляються розрізнені фрагменти кераміки тшинецького типу.

Курган 5 (рис. 1: 4/05).

Розташований на відстані 96 м на захід — північний захід від кургану 1 (N50°05,059', E27°40,230'). Візуально діаметр кургану близько 15 м, висота майже 0,6 м.

Курган 6 (рис. 1: 4/06).

Розташований на відстані 121 м на захід — північний захід від кургану 5 (N50°05,077', E27°40,133'). Візуально діаметр кургану близько 10 м, висота близько 0,3 м. Поверхні обох останніх підвищень сильно розорані. Розкопки на них не проводилися.

Палеопедологічні дослідження Войцехівського могильника

З метою вивчення палеоґрунтів співробітники відділу палеогеографії Інституту географії НАН України Ж. М. Матвіїшина та А. С. Кушнір поставили розчистки на різних ділянках бровок курганів 1 (дві розчистки), 2 (три розчистки), 3 та 4 (по одній розчистці), а також розчистки фонових ґрунтів у шурфах за межами курганів (Матвиишина, Лысенко, Кушнир 2020). Найбільш інформативні результати дали матеріали з курганів 1 та 2.

У **кургані 1** простежений сірий лісовий ґрунт (рис. 3: 3), подібний до тих, що у наш час формується під широколистяними лісами. Умови клімату були значно кращі за сучасні. Зональність (зона мішаних лісів) була зміщена на північ. Великі території займали грабово-букові ліси, залишалися ділянки відкритих просторів із пишною трав'яною рослинністю (Матвиишина, Кушнир 2011).

У **кургані 2** сучасний ґрунт можна визначити як дерново-сильнопідзолистий, проте ілювіальний горизонт із культурними залишками, можливо, характеризує умови лісового ґрунтоутворення, близького до більш теплопомірного режиму формування ґрунтів — бурих опідзолених лісових, таких, що розвивалися в умовах менш континентального, але більше рівномірно вологого клімату (рис. 6: 2). Природні зони представляли західніший варіант теплопомірного клімату (схожого з Прикарпатським) і, ймовірно, територія була вкрита широколистяними лісами з ділянками відкритих просторів. Під курганом зафіксований профіль і древнішого ґрунту з артефактами пізньотрипільської культури, який близький до чорноземів опідзоленних або темно-сірих лісових (Матвиишина, Кушнир 2012).

Аналіз поховального ритуалу

Елементи поховального обряду курганної групи № 3 мають аналогії на різних пам'ятках північного ареалу комарівської культури. Неглибокий заглиблений підпрямокутний майданчик, подібний до майданчика в кургані 1, зафіксований у кургані 1 (2010 р.) курганної групи I в Буківні.

Котлован із кургану 2 може бути зіставлений із котлованами ритуально-поховальних комплексів 2, 4, 5 Малополовецького могильника. Порожні ями (кенотафи?), на кшталт поховання 1 в кургані 3, виявлені в Буківні (группа I, курган 3), у центрі курганних комплексів 7, 7а, 8, 8а Малополовецького могильника (Лысенко 2011).

Загалом у группі № 3 виявлено сім поховань: чотири тілопокладення, дві демембрації та один кенотаф. Усі поховання розташовані в центральному секторі курганів. У тілопокладеннях усі скелети лежать скорчено; ступінь скорченості різний — сильний (2/3[7]), середній (2/5) та слабкий (2/1, 2/2). Три небіжчики (2/2, 2/3, 2/5) покладені на лівому боці, один (2/1) — на правому. Руки у всіх були сильно зігнуті в ліктях, кисті розташовувалися перед обличчям. Два поховання (2/3, 2/5) орієнтовані головами на схід, ще два (2/1, 2/2) — на південь.

Великий інтерес являє обряд демембрації (розчленування), зафіксований у двох похованнях (1/1, 2/4). В обох випадках кістки були складені в певному, але не анатомічному порядку; черепи зрозташовувалися в західній, а нижні щелепи у східній частині скупчення кісток. Обряд демембрації має широкі аналогії в горизонтах МП-II — МП-IV (1600–1200 ВС) Малополовецького могильника та на низці інших пам'яток Правобережного Лісостепу (Лысенко 2015). Відомі такі поховання і в курганній группі № 1 Войцехівського могильника (поховання 11/3) (Лагодовська, Захарук 1956, с. 72, рис. 5). Поширення обряду демембрації серед населення комарівської культури може бути пов'язане з відлунням впливів культур катакомбної спільності доби середньої бронзи (Лысенко, Разумов 2016).

Супровідний інвентар (керамічний посуд) виявлений лише у двох похованнях (2/1, 2/5). В обох випадках посудини лежали на боці, вінцями на північний захід. У похованні 1/1 знайдено лише декілька фрагментів тюльпаноподібної посудини; можливо, горщик був розбитий при проведенні певних ритуалів на тафологічній стадії некрологічного циклу (Смирнов 1997) і його фрагменти потрапили до поховання при засипці.

Як супутній інвентар можна розглядати й посудини, виявлені в курганах 1 та 2 поряд із скупченнями обпаленого каміння, інтерпретованими як «вогнища-жертовники». Аналогічне скупчення, яке також було інтерпретовано як «вогнище-жертовник», було виявлено на дні котлована комплексу № 5 Малополовецького могильника. Поховання 158 з Малополовецького 3 являло собою скупчення обпаленого каміння, серед якого знайдені розрізнені людські кістки.

Відкритим залишається питання, чи одночасовими були поховання, що походять із котлована кургану 2. Серед них безперечно одночасовими, що належать до часу зведення кургану, є чоловіче поховання 2/4 і жіноче поховання 2/5, виявлені на одному рівні, на 0,4 м вище дна котлована. Поховання 2/1, 2/2, 2/3, можливо, були впущені в насип трохи пізніше, хоч явного перекопування у валковій кладці насипу зафіксовано не було. Розташування скелетів жінки (2/2) й чоловіка (2/3) безпосередньо один над одним, рівно під прямим кутом, імітуючи своєрідну «свастику» (рис. 9: 2), свідчить про їх одночасність — інакше анатомічний порядок кісток скелета поховання 2/3 було б порушено.

Якщо припустити, що останні три поховання не є супутніми стосовно поховань, здійснених у придонній частині котлована, а поховання 2/1 було здійснено через певний (але не дуже значний) період після поховань 2/2 та 2/3, то місце над похованнями 2 та 3 мало бути якось позначено на поверхні — інакше важко пояснити розташування скелета 2/1 практично над скелетом 2/2, у дзеркальній позі, колінами до колін та обличчям до обличчя (рис. 7: 2).

Відзначимо однакову орієнтацію посудин у похованнях 2/5 та 2/1 — вінцями на північний захід. Однак самі посудини типологічно тяжіють до різних хронологічних горизонтів: кубок із поховання 2/5 можна віднести до ранньокласичного етапу комарівської культури (відповідає горизонту МП-III Малополовецького могильника), а горщик із поховання 2/1 — до пізньокласичного етапу (МП-IV) (Górski, Lysenko, Makarowicz 2003); хоч ці типи певний час могли й співіснувати.

Керамічний комплекс пам'ятки є досить характерним для комарівської культури ТКК. Цілі та реконструйовані форми з об'єктів представлені тільки посудом *S*-подібного профілю (тюльпаноподібні горщики та чаші). У формі тюльпаноподібного кубка з поховання 2/5 відчувається певний відголосок кубків середньодніпровської культури. Приземкувата неорнаментована чаша з кургану 2 знаходить

[7] Тут і далі за текстом чисельник позначає номер кургану, знаменник — номер поховання.

певні аналоги серед посуду курганної групи № 1 Войцехівки та комплексу посуду з Гостомеля (Лысенко 2019, рис. 3: 3; 7: 1). Характерними для комарівскої культури є прокреслені горизонтальні борозенки, групи вертикальних і похилих відрізків, заштриховані трикутники, «бахрома» у вигляді підтрикутних або підовальних вдавлень, ряди круглих ямок. Орнаментація посудини з поховання 2/1 тотожна до орнаментації тюльпаноподібдної посудини з поховання Кордишів VIII 1/1 (Ільчишин 2016, рис. 1: 3). Орнаментація ручки посудини 2 з кургану 1 стилістично близька до орнаментації ручок чаш молдовсько-буковинської групи комарівської культури ТКК: Магала (Смирнова 1976, рис. 5: 3–4), Lunca (eds. Cavruc, Dumitroaia 2001, pl. 50: 1–2). Однак сама ручка на посудині з Войцехівки масивніша, на відміну від стрічкових ручок із наколами з басейнів Прута та Сірета.

Узагальнення та висновки

Значення вивчення пам'яток Войцехівського археологічного комплексу полягає в тому, що волинська група комарівської культури, разом із прип'ятською та києво-житомирською групами сосницької культури та мазовецько-підляською групою тшинецької культури, належать до внутрішнього ареалу ТКК, його ядра, оточеного з усіх боків спорідненими культурними групами. Цей ареал, що охоплює основні території Вісло-Дніпровського межиріччя, в цілому відповідає ареалу, у якому більшість дослідників розміщує ядро формування праслов'янського етносу (див. напр.: Березанська 1972, с. 192-193; Отрощенко 2005, с. 185).

Проведені у 2011–2012 рр. дослідження наповнюють реальним змістом припущення, що Войцехівський могильник комарівської культури ТКК не обмежувався лише розкопаною раніше курганною групою № 1, а займав весь лівий берег р. Случ навпроти с. Колодяжне, між смт Миропіль та с. Войцехівка (Колосівка) (Гамченко 1924, с. 67-68; Лагодовська 1948, с. 62; Березанская 1972, с. 57; Лысенко С. Д., Лысенко С. С. 2011). Це був один із великих курганних некрополів комарівської культури, розташований на реконструйованій північній гілці правобережної ділянки транс'європейського лісостепового шляху доби бронзи, що з'єднував карпатські перевали з переправами на Дніпрі та йшов далі в напрямку Поволжя та Приуралля (Отрощенко 1995; Лысенко 2017, с. 31). На підставі радіовуглецевого датування та аналізу керамічного комплексу, досліджені в курганній групі № 3 поховання можуть бути датовані, так само як і поховання курганної групи № 1, серединою — третьою чвертю II тис. до н.е.

Артёменко, И. И. 1987. Сосницкая культура. Комаровская культура. Тшинецкая культура. В: Бадер, О. Н., Крайнов, Д. А., Косарев, М. Ф. (отв. ред.). *Археология СССР. Эпоха бронзы лесной полосы СССР*. Москва: Наука, с. 106-116.

Березанская, С. С. 1959. *Отчёт о работе Волынского разведочного отряда в 1958–1959 гг.* Науковий архів ІА НАН України, ф. 64, 1959/13а.

Березанська, С. С. 1964. *Бронзовий вік на Україні*. Київ: Наукова думка.

Березанская, С. С. 1967. Тшинецко-комаровская культура на Северной Украине. *Советская археология*, 2, с. 120-136.

Березанська, С. С. 1971. Тшинецька культура. В: Телегін, Д. Я. (відп. ред.). *Археологія Української РСР*, І. Київ: Наукова думка, с. 344-354.

Березанская, С. С. 1972. *Средний период бронзового века в Северной Украине*. Киев: Наукова думка.

Бунятян, К. П. 2021. Доба бронзи — «вік тваринництва». В: Ворончук, І. (ред.). *Історія Волині,* 1. Київ; Харків: Видавець Олександр Савчук, с. 167-208.

Бурдо, Н. Б. 2004. Войцехівка. В: Відейко, М. Ю. (відп. ред.). *Енциклопедія трипільської цивілізації*, 2. Київ: Укрполіграфмедіа, с. 103-104.

Гамченко, С. С. 1924. *Раскопки 1924 г. на Волыни Сергея Гамченка*. Науковий архів ІА НАН України, ф. 3 (С. С. Гамченко), спр. 46–48.

Гончаров, В. К. 1948. *Отчет о работах Волынско-Подольской археологической экспедиции 1948 года*. Науковий архів ІА НАН України, ф. 64, 1948/5.

Дергачёв, В. А. 1986. *Молдавия и соседние территории в эпоху бронзы (Анализ и характеристика культурных групп)*. Кишинев: Штиинца.

Дзбановський, Є. О. 1947. Інститут археології АН УРСР у 1944 р. *Археологія*, І, с. 183-186.

Ільчишин, В. В. 2016. Комарівский горизонт багатошарового курганного могильника Кордищів VIII на Шумщині. В: Ситник, О. (відп. ред.). *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 20. Львів: Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України, с. 259-272.

Капустін, К. М., Мироненко, Л. В., Хамайко, Н. В., Шевченко, Т. М., Шелехань, О. В. 2020. Нові надходження до наукових фондів Інституту археології НАН України (2004–2019 рр.). *Археологія і давня історія України*, 1(34), с. 208-265.

Крывальцэвіч, М. М. 1995. Помнікі тшцінецкага часу на поудні Беларусі. *Гістарычна-археалагічны зборнік*, 6, с. 3-32.

Лагодовская, Е. Ф. спр. 34–35. *Материалы к исслед. Войцеховских памятников*. Науковий архів ІА НАНУ, ф. 15 (О. Ф. Лагодовська), спр. 34–35.

Лагодовська, О. Ф. 1948. Войцехівський могильник бронзової доби на Волині. *Археологія*, II, с. 62-77.

Лагодовская, Е. Ф. 1954. Войцеховское позднетрипольское поселение. *Краткие сообщения института археологии (У)*, 3, с. 86-89.

Лагодовська, О. Ф., Захарук, Ю. М. 1956. Нові дослідження Войцехівського могильника. *Археологічні пам'ятки УРСР*, VI, с. 69-74.

Лакіза, В. Л. 2008. *Старажытнасці позняга неаліту і раннага перыяду бронзавага веку Беларускага Панямоння*. Мінск: Беларуская навука.

Литвинова, Л. В., Лысенко, С. Д. 2012. Новый антропологический материал из Войцеховского могильника. В: Алёкшин, В. А. и др. (ред.). *Культуры степной Евразии и их взаимодействие с древними цивилизациями*, 1. Санкт-Петербург: ИИМК РАН; Периферия, с. 94-97.

Лысенко, С. Д. 2011. Реконструкция погребального обряда восточного ареала тшинецкого культурного круга (по материалам исследований последних лет). *Археологія і давня історія України*, 5, с. 66-71.

Лысенко, С. Д. 2015. Демембрация в погребальном обряде комаровской культуры. В: Токарева, Е. П. (ред.). *Древние культы, обряды, ритуалы: памятники и практики. Сборник научных статей*, I. Зимовники: Зимовниковский краеведческий музей, с. 74-100.

Лысенко, С. Д., 2017. Тшинецкий культурный круг — связующее звено между Балтийским и Черноморским регионами в эпоху поздней бронзы (2 тыс. до н.э.). В: Чореф, М. М. (ред.). *Материалы по археологии и истории античного и средневекового Крыма*, 9. Москва; Тюмень; Нижневартовск (б. и.), с. 23-66. https://doi.org/10.24411/2219-8857-2017-00002.

Лысенко, С. Д. 2019. Материалы комаровской и сосницкой культур в экспозиции Археологического музея Института археологии НАН Украины. *Археологія і давня історія України*, 3(32), с. 49-62.

Лысенко, С. Д., Лысенко, С. С. 2011. Вклад С. С. Гамченко в изучение памятников тшинецкого культурного круга. В: Платонова, Н. И. (отв. ред.). *История археологии: личности и школы. Материалы Международной научной конференции к 160 летию со дня рождения В. В. Хвойки (Киев, 5–8.10.2010)*. Санкт-Петербург: Нестор-История, с. 217-230.

Лысенко, С. Д., Разумов, С. Н. 2016. Демембрация в погребальном обряде ингульской катакомной культуры. *Новое прошлое*, 4, с. 49-66. https://doi.org/ 10.18522/2500-3224-2016-4-49-66.

Матвиишина, Ж. Н., Кушнир, А. С. 2011. Заключение о результатах педологического исследования Войцеховского могильника эпохи поздней бронзы. В: Лысенко, С. Д. *Отчет о работах Фастовской археологической экспедиции в 2011 году*. Науковий архів ІА НАН України, ф. 64, 2011/120, приложение 1.

Матвиишина, Ж. Н., Кушнир, А. С. 2012. Заключение о результатах педологического исследования Войцеховского могильника эпохи поздней бронзы в 2012 г. В: Лысенко, С. Д., Лысенко, С. С. *Отчёт о раскопках Войцеховского и Малополовецкого могильников в 2012 году (Исследования Фастовской археологической экспедиции в 2012 году, I*). Науковий архів ІА НАН України, ф. 64, 2012/96, приложение I.1.

Матвиишина, Ж. Н., Лысенко, С. Д., Кушнир, А. С. 2020. Палеопедологические исследования курганов Войцеховского могильника. В: Чореф, М. М. (ред.). *Материалы по археологии и истории античного и средневекового Причерноморья*, 12. Нижневартовск: «Киммерия», с. 13-76. https://doi.org/ 10.24411/2713-2021-2020-00001.

Отрощенко, В. В. 1995. Пути обмена — пути миграций. В: Пряхин, А. Д. (ред.). *Эпоха бронзы Доно-Донецкого региона. Материалы украинско-российского полевого археологического семинара (с. Капитаново, 13–14 июля 1994 г.)*. Луганск: Институт археологии НАНУ, с. 18-19.

Отрощенко, В. В. 2005. Епоха енеоліту-бронзи. В: Залізняк, Л. Л. (ред.). *Археологія України: Курс лекцій: Навчальний посібник*. Київ: Либідь, с. 106-202.

Свешников, И. К. 1990. Средний период бронзового века Прикарпатья и Волыни. Тшинецко-комаровская культура. В: Черныш, А. П. (отв. ред.). *Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (энеолит, бронза и раннее железо)*. Киев: Наукова думка, с. 78-88.

Славін, Л. М. 1947. Двадцять п'ять років археологічних досліджень Академії наук УРСР. *Археологія*, I, с. 65-84.

Смирнов, Ю.А. 1997. *Морфология преднамеренного погребения*. Москва: Изд. фирма «Восточная литература» РАН.

Смирнова, Г. И. 1976. Магала-I и некоторые вопросы хронологии позднекомаровской культуры в Прикарпатье. В: Березанская, С. С., Отрощенко, В. В., Телегин, Д. Я. (ред.). *Энеолит и бронзовый век Украины*. Киев: Наукова думка, с. 118-135.

Cavruc, V., Dumitroaia, G. (eds.). 2001. *Cultura Costişa in contextul epocii bronzului din România*. Piatra-Neamţ: Constantin Matasă.

Dąbrowski, I. 1972. *Powiazania Ziem polskich z terenami wschodnimi w epoce brązu*. Wrocław; Warchawa; Kraków; Gdańsk: Ossolineum.

Florescu, M. 1970. Problème de la civilization de Costisa à la lumière du sontago de Borlesti. *Dacia*, 14, p. 51-81.

Gardawski, A. 1959. Plemiona kultury trzcinieckiej w Polsce. *Materiały Starożytne*, V, s. 7-189.

Górski, J., Lysenko, S., Makarowicz, P. 2003. Radiocarbon Chronology of the Trzciniec Cultural Circle between the Vistula and Dnieper Basins. *Baltic-Pontic Studies,* 12, p. 253-306.

Kostrzewski, J. 1930. Cmentarzyska typu trzcinieckiego. *Z otchłani wieków*, 5, p. 26-35.

Makarowicz, P. 2010. *Trzciniecki krąg kulturowy — wspólnota pogranicza Wschodu i Zachodu Europy*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.

Miśkiewicz, J. 1978. Kultura Trzciniecka. In: Hensel, W. (ed.). *Prahistoria Ziem Polskich*, III. Wroclaw; Warczawa; Kraków; Gdańsk: Wydawnictwo PAN, s. 173-196.

Rimantiene, R., Ostrauskas, T. 1998. Dem Trzcieniec gleichzeitige Siedlungen in Litauen. In: Kośko, A., Czebreszuk, J. (eds.). "Trzciniec" — *system kulturowy czy interkulturowy proces*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, s. 203-215.

Sulimirski, T. 1936. Cmentarzysco kurkhanove w Komarowie kolo Halicza i kultura komarowska. *Sprawozdania Polskiej Akademii Umijętności*, XLI, 9, p. 273-277.

Swiesznikow, I. K. 1967. Kultura komarowska. *Archeologia Polski*, 12/1, s. 39-107.

Taras, H. 1995. *Kultura Trzciniecka w międzyrzeczu Wisły, Bugu i Sanu*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.

Serhii D. Lysenko[1], Svitlana S. Lysenko[2]

[1]PhD, Senior Research Fellow, Department of Archaeology of the Eneolithic-Bronze Age, Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine, ORCID 0000-0001-9624-0364, suraganga1@gmail.com

[2]PhD, Senior Research Fellow, Department of Archaeology of the Eneolithic-Bronze Age, Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine, ORCID: 0000-0001-6713-6074, sspssl@gmail.com

BARROW GROUP NO. 3 OF THE VOITSEKHIVKA CEMETERY OF THE KOMARIV CULTURE

In 2011, the Fastiv Archaeological Expedition renewed the research on the barrow cemetery of the Komariv culture of the Trzciniec cultural circle. This cemetery is located on the border of the Zhytomyr and Khmelnytskyi Oblasts of Ukraine, between

the Myropil, Kolodiazhne and Kolosivka (the former Voitsekhivka), on the left bank of the Sluch River. Earlier excavations on the site, included in archaeological literature under the name of the Voitsekhivka cemetery, were conducted by S. S. Hamchenko (1924) and E. F. Lahodovska (1949), who studied 14 barrows in two barrow groups. In 2011–2012 in the newly discovered barrow group no. 3, four mounds were excavated, containing the remains of seven burials. Based on radiocarbon dating and analysis of the ceramic complex, the barrows can be dated by the midddle — the third quarter of the 2nd millennium BC. All the mounds were erected on the natural hills of the dune ridge occupied earlier by the settlement of the late Trypillia culture. The publication provides a detailed description of all the objects studied in 2011–2012.

Palaeopedological studies at the Voitsekhivka burial ground, carried out by employees of the Institute of Geography of the National Academy of Sciences of Ukraine (Zh. N. Matviishina, A. S. Kushnir), make it possible to reconstruct palaeolandscapes of the Bronze Age. Grey forest soil was traced in the barrow no. 1 (2011), similar to those that now is forming under broadleaf forests. Climate conditions were much better than modern ones. Zoning (zone of the mixed forest) was placed to the north. Large areas were occupied by hornbeam and beech forests; there were areas of open spaces with lush grass vegetation. The modern soil in the barrow no. 2 (2012) can be defined as sod-strongly podzolic, but the illuvial horizon with cultural remains may characterise the conditions of forest soil formation, close to the regime of formation of soils of a more warm-temperate period — brown podzolic forest soils, which developed in conditions of less continental, but a more uniformly humid climate. The natural zones represented a western version of a warm-temperate climate (similar to the Carpathian one) and, probably, the territory was covered with broad-leaved forests with areas of open spaces. The profile of an older soil is also recorded under the mound, close to podzolic chernozems or dark grey forest soils.

K e y w o r d s: Volyn, Late Bronze Age, Trzciniec cultural circle, Komariv culture, Voitsekhivka cemetery.

References

Artemenko, I. I. 1987. Sosnitskaia kultura. Komarovskaia kultura. Tshinetskaia kultura. In: Bader, O. N., Krainov, D. A., Kosarev, M. F. (eds.). *Arkheologiia SSSR. Epokha bronzy lesnoi polosy SSSR*. Moscow: Nauka, p. 106-116.

Berezanskaia, S. S. 1959. *Otchet o rabote Volynskogo razvedochnogo otriada v 1958–1959 gg*. Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 1959/13a.

Berezanska, S. S. 1964. *Bronzovyi vik na Ukraini*. Kyiv: Naukova dumka.

Berezanskaia, S. S. 1967. Tshinetsko-komarovskaia kultura na Severnoi Ukraine. *Sovetskaia arkheologiia*, 2, p. 120-136.

Berezanska, S. S. 1971. Tshynetska kultura. In: Telehin, D. Ya. (ed.). *Arkheolohiia Ukrainskoi RSR*, tom I. Kyiv: Naukova dumka, p. 344-354.

Berezanskaia, S. S. 1972. *Srednii period bronzovogo veka v Severnoi Ukraine*. Kyiv: Naukova dumka.

Buniatian, K. P. 2021. Doba bronzy — "vik tvarynnytstva". In: Voronchuk, I. (ed.). *Istoriia Volyni*, tom 1. Kyiv; Kharkiv: Vydavets Oleksandr Savchuk, p. 167-208.

Burdo, N. B. 2004. Voitsekhivka. In: Videiko, M. Yu. (exec. ed.). *Entsyklopediia trypilskoi tsyvilizatsii*, tom 2. Kyiv: Ukrpolihrafmedia, p. 103-104.

Florescu, M. 1970. Probleme de la civilization de Costisa a la lumiere du sontago de Borlesti. *Dacia*, 14, p. 51-81.

Gamchenko, S. S. 1924. *Raskopki 1924 g. na Volyni Sergeia Gamchenka*. Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 3. (S. S. Gamchenko), file 46–48.

Goncharov, V. K. 1948. *Otchet o rabotakh Volynsko-Podolskoi arkheologicheskoi ekspeditsii 1948 goda*. Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 1948/5.

Dergachyov, V. A. 1986. *Moldaviya i sosednie territorii v epokhu bronzi (Analiz i kharakteristika kulturnikh grupp)*. Kishinev: Shtiintsa.

Dzbanovskyi, Ye. O. 1947. Instytut arkheolohii AN URSR u 1944 r. *Arheologia*, I, p. 183-186.

Ilchyshyn, V. V. 2016. Komarivskyi horyzont bahatosharovoho kurhannoho mohylnyka Kordyshchiv VIII na Shumshchyni. In: Sytnyk, O. (exec. ed.). *Materialy i doslidzhennia z arkheolohii Prykarpattia i Volyni*, vol. 20. Lviv: Instytut ukrainoznavstva imeni I. Kryp'iakevycha NAN Ukrainy, p. 259-272.

Kapustin, K. M., Myronenko, L. V., Khamaiko, N. V., Shevchenko, T. M., Shelekhan, O. V. 2020. Novi nadkhodzhennia do naukovykh fondiv Instytutu arkheolohii NAN Ukrainy (2004–2019 rr.). *Archaeology and Early History of Ukraine*, 1(34), p. 208-265.

Kryvalcevich, M. M. 1995. Pomniki tshcineckaga chasu na poudni Belarusi. *Gistarychna-arhealagichny zbornik*, 6, p. 3-32.

Lagodovskaia, E. F. File 34–35. *Materialy k issled. Voitsekhovskikh pamiatnikov*. Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 15 (E. F. Lagodovskoi), file 34–35.

Lahodovska, O. F. 1948. Voitsekhivskyi mohylnyk bronzovoi doby na Volyni. *Arheologia*, II, p. 62-77.

Lagodovskaia, E. F. 1954. Voitsekhovskoe pozdnetripolskoe poselenie. *Kratkie soobshcheniia instituta arkheologii (U)*, 3, p. 86-89.

Lahodovska, O. F., Zakharuk, Yu. M. 1956. Novi doslidzhennia Voitsekhivskoho mohylnyka. *Arkheolohichni pamiatky URSR*, VI, p. 69-74.

Lakiza, V. L. 2008. *Starazhytnasci poznyaga nealitu i rannyaga peryyadu bronzavaga veku Belaruskaga Panyamonnya*. Minsk: Belaruskaya navuka.

Litvinova, L. V., Lysenko, S. D. 2012. Novyi antropologicheskii material iz Voitsekhovskogo mogilnika. In: Alekshin, V. A.

et al. (eds.). *Kultury stepnoi Evrazii i ikh vzaimodeistvie s drevnimi tsivilizatsiiami*, kn. 1. Sankt-Peterburg: IIMK RAN, Periferiia, p. 94-97.

Lysenko, S. D. 2011. Rekonstruktsiia pogrebalnogo obriada vostochnogo areala tshinetskogo kulturnogo kruga (po materialam issledovanii poslednikh let). *Archaeology and Early History of Ukraine*, 5, p. 66-71.

Lysenko, S. D., 2015. Demembratsiia v pogrebalnom obriade komarovskoi kultury. In: Tokareva, E. P. (ed.). *Drevnie kulty, obriady, ritualy: pamiatniki i praktiki. Sbornik nauchnykh statei*, I. Zimovniki: Zimovnikovskii kraevedcheskii muzei, p. 74-100.

Lysenko, S. D., 2017. Tshinetskii kulturnyi krug — sviazuiushchee zveno mezhdu Baltiiskim i Chernomorskim regionami v epokhu pozdnei bronzy (2 tys. do n.e.). In: Choref, M. M. (ed.). *Materialy po arkheologii i istorii antichnogo i srednevekovogo Kryma*, vol. 9. Moscow; Tiumen; Nizhnevartovsk (w. ed.), p. 23-66. https://doi.org/10.24411/2219-8857-2017-00002.

Lysenko, S. D. 2019. Materialy komarovskoi i sosnitskoi kultur v ekspozitsii Arkheologicheskogo muzeia Instituta arkheologii NAN Ukrainy. *Archaeology and Early History of Ukraine*, 3(32), p. 49-62.

Lysenko, S. D., Lysenko, S. S. 2011. Vklad S. S. Gamchenko v izuchenie pamiatnikov tshinetskogo kulturnogo kruga. In: Platonova, N. I. (ed.). *Istoriia arkheologii: lichnosti i shkoly. Materialy Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii k 160 letiiu so dnia rozhdeniia V. V. Khvoiki (Kiev, 5–8.10.2010)*. Sankt-Peterburg: Nestor-Istoriia, p. 217-230.

Lysenko, S. D., Razumov, S. N. 2016. Demembratsiia v pogrebalnom obriade ingulskoi katakomnoi kultury. *Novoe proshloe*, 4, p. 49-66. https://doi.org/ 10.18522/2500-3224-2016-4-49-66.

Matviishina, Zh. N., Kushnir, A. S. 2011. Zakliuchenie o rezultatakh pedologicheskogo issledovaniia Voitsekhovskogo mogilnika epokhi pozdnei bronzy. In: Lysenko, S. D. *Otchet o rabotakh Fastovskoi arkheologicheskoi ekspeditsii v 2011 godu*. Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 2011/120, annex 1.

Matviishina, Zh. N., Kushnir, A. S. 2012. Zakliuchenie o rezultatakh pedologicheskogo issledovaniia Voitsekhovskogo mogilnika epokhi pozdnei bronzy v 2012 g. In: Lysenko, S. D., Lysenko, S. S. *Otchet o raskopkakh Voitsekhovskogo i Malopolovetskogo mogilnikov v 2012 godu (Issledovaniia Fastovskoi arkheologicheskoi ekspeditsii v 2012 godu, I)*. Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 2012/96, annex I.1.

Matviishina, Zh. N., Lysenko, S. D., Kushnir, A. S. 2020. Paleopedologicheskie issledovaniia kurganov Voitsekhovskogo mogilnika. In: Chofer, M. M. (ed.). *Materialy po arkheologii i istorii antichnogo i srednevekovogo Prichernomoria*, vol. 12. Nizhnevartovsk: "Kimmeriia", p. 13-76. https://doi.org/ 10.24411/2713-2021-2020-00001.

Otroshchenko, V. V. 1995. Puti obmena — puti migratsii. In: Pryakhin, A. D. (ed.). *Epokha bronzi Dono-Donetskogo regiona. Materiali ukrainsko-rossiiskogo polevogo arkheologicheskogo seminara (s. Kapitanovo, 13–14 iyulya 1994 g.)*. Lugansk: Institut arkheologii NANU, p. 18-19.

Otroshchenko, V. V. 2005. Epokha eneolitu-bronzy. In: Zalizniak, L. L. (ed.). *Arkheolohiia Ukrainy: Kurs lektsii. Navchalnyi posibnyk*. Kyiv: Lybid, p. 106-202.

Sveshnikov, I. K. 1990. Srednii period bronzovogo veka Prikarpatya i Volini. Tshinetsko-komarovskaya kultura. In: Chernish, A. P. (ed.). *Arkheologiya Prikarpatya, Volini i Zakarpatya (eneolit, bronza i rannee zhelezo)*. Kyiv: Naukova dumka, p. 78-88.

Slavin, L. M. 1947. Dvadtsiat piat rokiv arkheolohichnykh doslidzhen Akademii nauk URSR. *Arheologia*, I, p. 65-84.

Smirnov, Iu.A. 1997. *Morfologiia prednamerennogo pogrebeniia*. Moscow: Izd. firma "Vostochnaia literature" RAN.

Smirnova, G. I. 1976. Magala-I i nekotorye voprosy khronologii pozdnekomarovskoi kultury v Prikarpate. In: Berezanskaia, S. S., Otroshchenko, V. V., Telegin, D. Ia. (eds.). *Eneolit i bronzovyi vek Ukrainy*. Kyiv: Naukova dumka, p. 118-135.

Cavruc, V., Dumitroaia, G. (eds.). 2001. *Cultura Costişa in contextul epocii bronzului din România*. Piatra-Neamţ: "Constantin Matasă".

Dąbrowski, I. 1972. *Powiazania Ziem polskich z terenami wschodnimi w epoce brązu*. Wrocław; Warchawa; Kraków; Gdańsk: Ossolineum.

Florescu, M. 1970. Problème de la civilization de Costisa à la lumière du sontago de Borlesti. *Dacia*, 14, p. 51-81.

Gardawski, A. 1959. Plemiona kultury trzcinieckiej w Polsce. *Materiały Starożytne*, V, s. 7-189.

Górski, J., Lysenko, S., Makarowicz, P. 2003. Radiocarbon Chronology of the Trzciniec Cultural Circle between the Vistula and Dnieper Basins. *Baltic-Pontic Studies,* 12, p. 253-306.

Kostrzewski, J. 1930. Cmentarzyska typu trzcinieckiego. *Z otchłani wieków*, 5, p. 26-35.

Makarowicz, P. 2010. *Trzciniecki krąg kulturowy — wspólnota pogranicza Wschodu i Zachodu Europy*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.

Miśkiewicz, J. 1978. Kultura Trzciniecka. In: Hensel, W. (ed.). *Prahistoria Ziem Polskich*, III. Wroclaw; Warczawa; Kraków; Gdańsk: Wydawnictwo PAN, s. 173-196.

Rimantiene, R., Ostrauskas, T. 1998. Dem Trzcieniec gleichzeitige Siedlungen in Litauen. In: Kośko, A., Czebreszuk, J. (eds.). "Trzciniec" — *system kulturowy czy interkulturowy proces*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, s. 203-215.

Sulimirski, T. 1936. Cmentarzysco kurkhanove w Komarowie kolo Halicza i kultura komarowska. *Sprawozdania Polskiej Akademii Umijętności*, XLI, 9, p. 273-277.

Swiesznikow, I. K. 1967. Kultura komarowska. *Archeologia Polski*, 12/1, s. 39-107.

Taras, H. 1995. *Kultura Trzciniecka w międzyrzeczu Wisły, Bugu i Sanu*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie--Skłodowskiej.

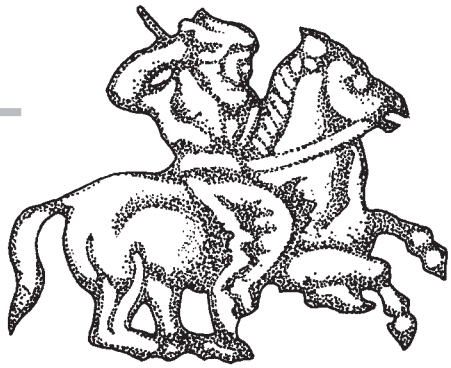

УДК: [903.4:72.04](560)"652"
https://doi.org/10.15407/arheologia2024.04.086

© **M. D. YILMAZ* 2024**

RECENT ARCHAIC PERIOD DECORATED ARCHITECTURAL TERRACOTTA FINDS FROM AKALAN CITADEL (DISCOVERED DURING THE 2022–2023 RESEARCH CAMPAIGNS)

Akalan Citadel (Samsun/Turkey) having its earliest traces of habitation dating to the Early Bronze Age, seems to have been an important settlement during the Orientalising period. This is understood from the South Ionian Wild Goat style pottery finds as well as roof tiles and decorated architectural terracottas from this period.

This work aims to introduce the recent decorated architectural terracottas dated to the Orientalising period as well as to construct on the east-west interaction within this period.

Keywords: East-Greek, Samsun, Akalan Citadel, Archaic period, architectural terracottas

Introduction

Akalan Citadel is situated sixteen km west-south-west of the modern-day city of Samsun, within Turkey's central Black Sea region (fig. 1). The settlement was founded upon a plateau overlooking valleys granting passage between the Black Sea littoral and central Anatolia. The plateau and settlement also look on to the Kürtün River's western tributary, which begins at the foot of the settlement and is formed by the confluence of a total of four streams and rivulets, ending its course by reaching the Black Sea in close proximity to the colony of Amisos.

Akalan Citadel's acropolis occupying an area of 300 × 70 m is enclosed by strong fortifications of cyclopean masonry that are preserved up to 5 m high (Dönmez 1999, p. 517; 2004, p. 69; Bilgi et al. 2002, p. 282; 2003, p. 43-44; Türker 2016, p. 31). The settlement is referred to as "Akalan Kalesi" in Turkish, translating as "Akalan Fortress" or "Akalan Citadel" which reflects the location and its strong fortifications[1].

The location of the settlement by being sheltered, strategic and situated on valleys of significance made the site particularly important for trade, which can be substantiated through Akalan Citadel finds; particularly the Orientalising period finds within the Iron Age (Macridy 1907, p. 170, 172-174, fig. 12, 15, 22–26; Åkerström 1966, p. 121-133, taf. 61-67; 1978, p. 323; Cummer 1976, p. 31-35, nos. 1–14, 16–25, 27–57; Bilgi et al. 2003, p. 44, fig. 12; Dönmez 2004, p. 71, fig. 14: 1–11; 14–15; Cook 1946, p. 82, fn. 138; Summerer 2005a, p. 125-139, taf. 66–73; 2007, p. 30-31, fig. 3; 2008, p. 266-270, fig. 2; 4–5).

Although Akalan Citadel is renowned for its Iron Age characteristics and finds, the earliest traces of settlement are dated to the Early Bronze Age (Alkım 1974, p. 25; French 1986, p. 491, fn. 10; 1991, p. 238; Özsait 1990, p. 124; 2004, p. 273, Yılmaz 2024, p. 600, 604, fig. 3), and its functioning continued until the Late Byzantine period (Bilgi et al. 2002, p. 286; Özsait 2004, p. 273; Yılmaz 2024, p. 600). It is stated that Akalan Citadel, could produce important information regarding the Bronze Age relations between the Hittite, Aegean and Mycenaean worlds (von der

* YILMAZ Michael Deniz — PhD, Research Assistant, the Ondokuz Mayıs University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of Archaeology, Turkey, ORCID: 0000-0003-1908-5537, *michaeldyilmaz@gmail.com*

[1] The name of the settlement is so far unknown. Though it should also be noted that nearby there is a modern settlement named Akalan. And finally, the first researcher Macridy's (1907) naming as "citadel" should be respected (Akalan Citadel was excavated by Th. Macridy in 1906, being the first excavation in the Black Sea region in Turkey).

Fig. 1. Location of Akalan Citadel (after: Summerer 2007, fig. 10)

Osten 1929, p. 31-32; 1930, p. 171; von der Osten, Schmidt 1930, p. 7-8).

Akalan Citadel during the Orientalising Period

Modern Samsun is known as the location of the Ionian colony of Amisos founded in 564 BC (*Pseudo-Skymnos*, 917-920; Roebuck 1984, p. 120). At a distance of 16 km further inland the Akalan Citadel, which was excavated in 1906 by Theodor Macridy (1907, p. 167-175) who discovered some fragments of South Ionian (Rhodian) Wild Goat style oinochoai (Macridy 1907, p. 170, 174, fig. 12; Cook 1946, p. 82, fn. 138; Cummer 1976, p. 35, no. 53–57, pl. 7; Roebuck 1984, p. 47, fn. 31; Boardman 1999, p. 255; Summerer 2005a, p. 129-130, taf. 66.1) (SiA Ic — Kerschner, Scholtzhauer 2005, p. 8, 25–33) dated to 630–610 BC.

In addition to the Ionian pottery fragments, acroteria fragments (Macridy 1907, p. 170, fig. 12; Koch 1915, p. 18; Cummer 1976, p. 35, 38-39, nos. 58–61, pl. 9; Åkerström 1966, p. 126-127, Abb. 38; Goldberg 1982, p. 194, 197, 212, S. 60; Summerer 2005a, p. 134), roof tiles (Macridy 1907, p. 171, fig. 13; Åkerström 1966, p. 122, Abb. 36; Koch 1915, p. 17, Abb. 2; Summerer 2005a, p. 135-136; 2007, p. 31, fig. 3; 2008, p. 267; 2009, p. 189) reflecting Corinthian roofing techniques, and the relief decorated architectural terracottas[2] display similarities with Ionian workshops (Macridy 1907, p. 172; Koch 1915, p. 17, 20-21; Åkerström 1966, p. 126, 128-133; 1978, p. 323; Kahya 2017, p. 88-90; Yılmaz 2023, p. 181-92) or the Ionian colony of Amisos (Summerer 2005a, p. 138; 2007, p. 31; 2008, p. 267; 2009, p. 189) dated to the 6th—5th centuries BC.

The Ionian pottery as well as the roof tiles and decorated architectural terracotta finds indicate Akalan Citadel's commercial and cultural relations with the Aegean world pre-dated the colonisation of Amisos: the closest harbour settlement to Akalan Citadel. With regard to the community of Akalan Citadel, it can be stated as having been under the East-Greek cultural influence to a certain degree in several different aspects from architecture to tableware pottery (Yılmaz 2023, p. 184-185, 188).

Recent Finds of Architectural Terracottas from Akalan Citadel

Akalan Citadel excavations which were undertaken in 1906 have yielded relief decorated architectural terracottas of high quality which reflect Ionian characteristics and date to the early second half of the 6th-century BC (Macridy 1907, p. 172-174, fig. 14–26; Koch 1915, p. 17, 22; Åkerström 1966, p. 121, 126-133, taf. 61–67; 1978, p. 323; Bilgi et al. 2003, p. 44, fig. 12; Summerer 2005a, p. 135, taf. 67–73; 2007, p. 31, fig. 3; 2008, p. 267-270, fig. 2, 4–5; 2009, p. 189-191, fig. 1–2).

Group 1a. Lion and Lion Spouted Simas

Group 1a consists of spouted simas hosting two antithetical passant lions with their heads turned backwards and the tails raised forming a loop towards the head. Between the passant lions, in the centre of the sima a semi-cylindrical spout is located. The feline bodies are either turned towards the spout or towards the outer part of the sima; though always mirroring each other and having one of their (mostly the right) forepaw raised. Above the spout and the animals, a torus and abacus follows; the torus is painted with black or red lines, and the abacus is painted with black or red inverted triangles over a light beige background. The lions

[2] The relief decorated architectural terracottas will be presented in the following heading.

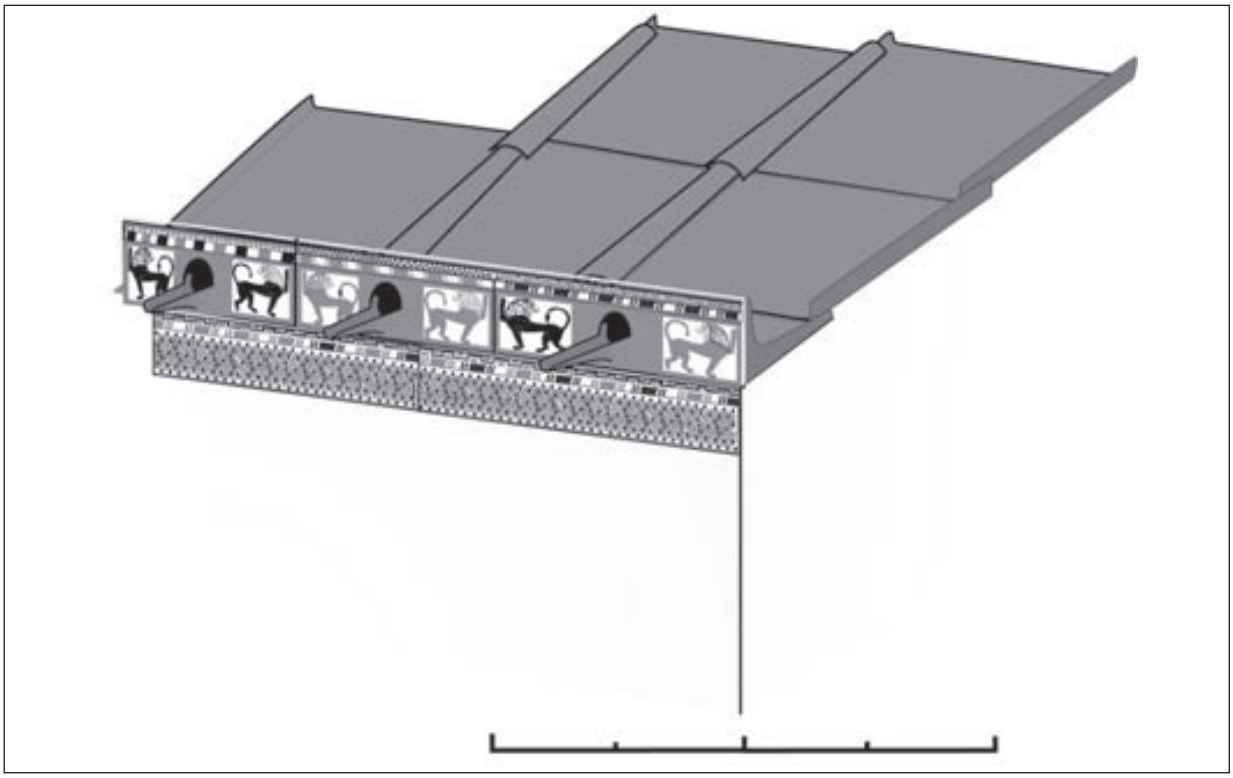

Fig. 2. Archaic period roofing system at Akalan Citadel (after: Summerer 2007, fig. 3)

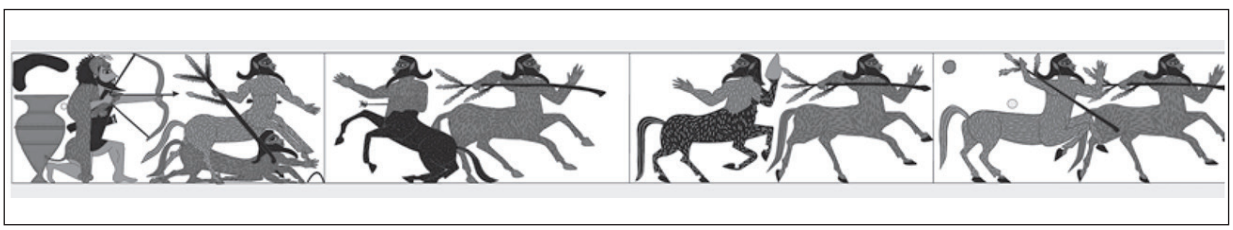

Fig. 3. Reconstruction of the Heracles' centauromachy scene according to L. Summerer (after: Summerer 2008, fig. 5)

are painted either red and/or black and their mane is composed by a crosshatched pattern over the panel's background with additional lines above the mane reaching outwards. The tongues of the lions are extended outward with no teeth depicted in their open mouths. A painted red line borders the lower edge and sides of the panel below the torus as well as around the spout (Macridy 1907, p. 172-173, fig. 14–15; Koch 1915, p. 17-18, Abb. 3-4; Åkerström 1966, p. 122-123, taf. 61.1, 62; Summerer 2005a, p. 130-132, 134-135, taf. 67.1, 68.1, 70, 73.4; 2007, p. 31, fig. 3).

The simas are understood to have been integrated into the roofing system by having an "L" shape (fig. 2), with the foot of the "L" being the first roof tile to be placed on the roof (Macridy 1907, p. 172, fig. 14; Koch 1915, Abb. 4; Summerer 2005a, taf. 68.1; 2007, fig. 3).

The known dimensions for Group 1a are 25 cm in height, 50 cm in width, spout length 20 cm (Macridy 1907, p. 173; Åkerström 1966, p. 122).

1. Hindlegs and a Tail of a Lion and Part of Spout.

The fragment (cat. no. 1; fig. 4) (Yılmaz 2024, p. 600, fig. 4) depicts both hindlegs of a lion with the body facing left; the left paw, the tail and body are severely damaged. Besides the lion, part of the spout can be observed. Details of the paws are not preserved on the left hindleg, though can be slightly observed on the right hindleg. The black paint on the lion's body, light beige background and red lower border paint is visible. To the right of the feline a minor trace of the spout is observed, concluding this panel to be the left half of the sima.

Fig. 4. Cat. no. 1 (photo by the author)

On the obverse of the panel the foot of the "L" for the roof tiles is absent, though the traces of it can be seen.

2. Right Hindleg and a Tail of a Lion and Part of Spout.

The fragment (cat. no. 2; fig. 5) (Yılmaz 2024, p. 600, fig. 4) depicts the right hindleg of a lion and part of the spout. The tail is damaged and the leg is absent from below the knee. To the left of the lion the spout is observed with the thickness of the panel at the spout being preserved as 5 cm. Black paint on the lion's body, a light beige background and red border paint on the spout are observed.

Group 1b. Lion and Panther Spouted Simas

Group 1b is composed of spouted simas depicting two antithetical passant felines consisting of one lion and one panther facing the central spout. It should be noted that this group was previously known through a singular find and is therefore unique and the varieties of this group are unknown. The lion is depicted in the same fashion as the aforementioned Group 1a although the execution of the lines and details are greater in this group and the lion is depicted with three lines above the eye which may have been executed to display the superciliary whiskers. The panther (actually a leopard due to the red spots visible on the neck) has its tail downward and the tip curled up between the two hindlegs. With the right forepaw raised the face is turned towards the viewer. The forelegs and thighs of the panther are painted brown, the body painted red and the spots are dark brown. The abacus and torus are decorated in the same fashion as the Group 1a though the execution of the inverted triangles is observed to be greater in precision. Although the background is observed

Fig. 5. Cat. no. 2 (photo by the author)

Fig. 6. Cat. no. 3 (photo by the author)

to be light beige and the felines are painted in the manner as the Group 1a, the Group 1b differs with having the left forepaws resting on a voluted small plant, and below the abdomen of both felines a palmette is placed which is depicted not as a relief, but as a painting (Macridy 1907, p. 173, fig. 14, 16; Koch 1915, p. 18; Åkerström 1966, p. 123, taf. 61.2; Summerer 2005a, p. 130-132, 134-135, taf. 67.1; 2008, p. 269, fig. 4).

The simas of the groups 1a and 1b are understood to be a connecting part to the roofing system by being an "L" shaped component (fig. 2) and having the foot of the "L" acting as the first roof tile to be placed on the roof (Macridy 1907, p. 172, fig. 14; Koch 1915, Abb. 4; Summerer 2005a, taf. 67.1, 68.1; 2007, fig. 3).

The Group 1b examples are smaller in size compared to the items of the Group 1a: 23.5 cm in height and 42 cm in width (Macridy 1907, p. 173; Åkerström 1966, p. 122).

Furthermore, one known Group 1b example has an inscription "ITI" (Summerer 2005a, taf. 67.1; Yılmaz 2023, p. 185). This inscription should be considered as a maker's mark inscribed in Greek, and therefore to be an indication of the craftsman being either East-Greek or East-Greek influenced (Yılmaz 2023, p. 185).

3. Back, Tail and Part of the Left Hindleg of a Panther.

The fragment (cat. no. 3; fig. 6) depicts part of the left hindleg, tail and the back of a panther which are all damaged. The form of the back and tail differs and has traces of the tail extending downward. It can be concluded that this panel should be part of the Group 1b and the animal of interest to be a panther. Furthermore, since there are no spots shown, the feline depicted on this item is considered to be a panther (black leopard) rather than a leopard. The background of the panel and the panther are black which differs from the only known example of this group (Macridy 1907, p. 173, fig. 14, 16; Koch 1915, p. 18; Åkerström 1966, p. 123, Taf. 61.2; Summerer 2005a, p. 130-132, 134-135, Taf. 67.1; 2008, p. 269, fig. 4).

Cat. no. 3 with its background colour and by depicting a panther (black leopard) instead of a leopard is a unique example among items of the Group 1b.

Group 2a. Heracles' Centauromachy Scene

The Akalan Citadel frieze fragments depict two individual scenes. The first scene which is classified as the Group 2a depicts the mythological scene of

Fig. 7. Cat. no. 4 (photo by the author)

Heracles' Pholos adventure also known as Heracles' centauromachy scene (fig. 3). Four fragments from this scene are known to depict Heracles and at least six centaurs including Pholos. On the far left of the scene Heracles is seen as an archer wearing his lion skin over his head, kneeling and stretching his bow whilst facing to the right. Behind Heracles a pithos is located, and before him the fragments of centaurs armed with branches, leaping and fleeing towards the right side with some fragments revealing them to be looking back. One bearded centaur is depicted fallen and this is concluded as being Pholos himself. The background colour of the Group 2a is known to be white and the centaurs to be brown. The panels by not having a torus or abacus over the panels, differ from the other groups. The frieze height is 25 cm and some fragments are observed to have nail holes (Macridy 1907, p. 172-174, fig. 22–24, 26; Baur 1912, p. 70, no. 183, pl. XIV: a–c; Koch 1915, p. 20-21; Åkerström 1966, p. 122-124, 130-131, Abb. 37, taf. 64-5; Summerer 2005a, p. 133-134, taf. 68.2; 2007, p. 31; 2008, p. 269-270, fig. 5; 2009, p. 189-191, fig. 1–2; Yılmaz 2023, p. 181-192).

4. Centaur Forelegs.

The fragment (cat. no. 4; fig. 7) (Yılmaz 2024, p. 600, fig. 4) bears both forelegs of a centaur facing right in a leaping motion. The hoofs are slightly detailed and to the right of the forelegs some damaged details are observed. Due to the damaged nature of the item it is difficult to establish the depiction, though these details can be considered as belonging either to the extremities of the adjacent centaur or the arms of the centaur whose forelegs are depicted in the fragment.

Traces of white paint along with some brown applied over the white paint can be seen above the forelegs, details on the right and in the lower right corner.

Group 2b. Hunting Scene

The second Akalan Citadel frieze presents a hunting scene with four fragments: consisting of reins from a chariot, a dog and a fraction of the charioteer's head (?). Information regarding this scene is very scarce though it is known that the background colour differs from the Group 2a by being red. Moreover, on the contrary to the Group 2a panels, the Group 2b panels do have a torus and abacus above the figures. Nails holes are observed on the Group 2b panels as well as on the Group 2a panels (Macridy 1907, p. 174, fig. 25; Baur 1912, p. 71; Koch 1915, p. 21-22; Åkerström 1966, p. 122, 125-126, 131, taf. 66.1–4; Summerer 2005a, p. 134).

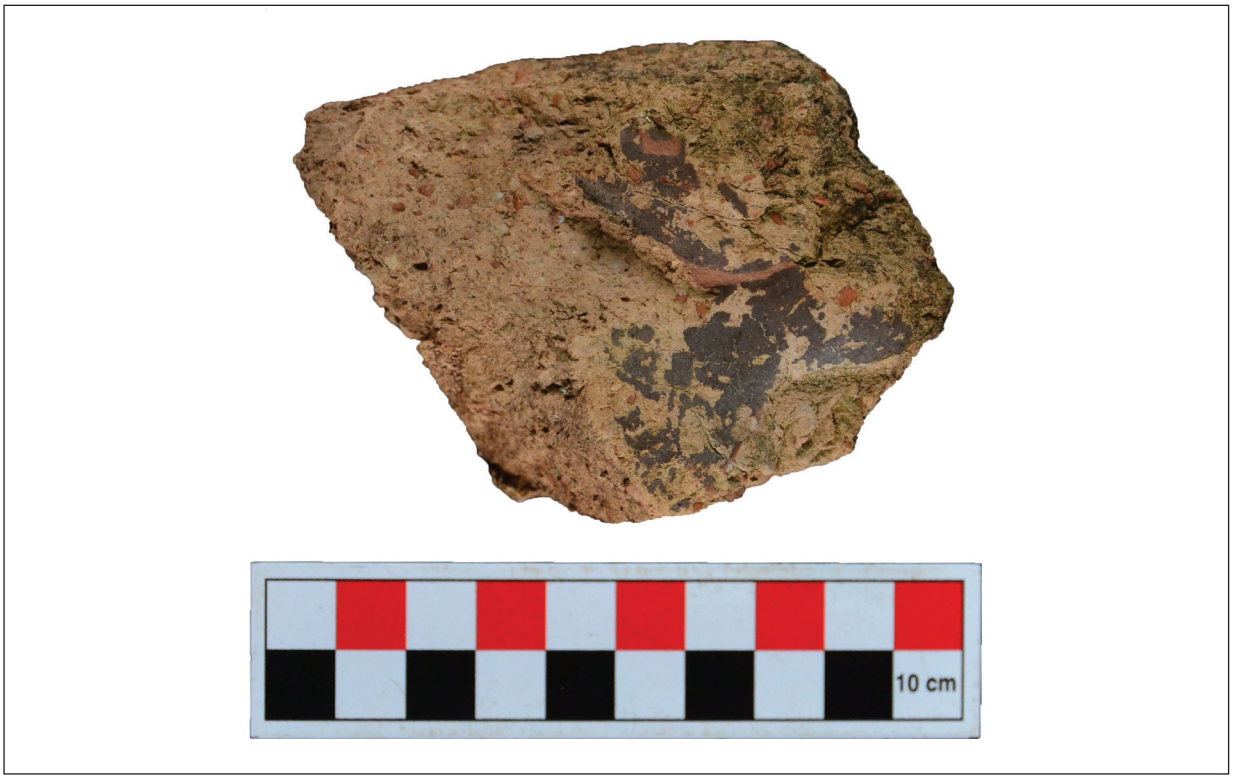

Fig. 8. Cat. no. 5 (photo by the author)

5. Unidentified (?) Animal.

The fragment (cat. no. 5; fig. 8) (Yılmaz 2024, p. 600, fig. 4) is heavily damaged and probably depicts the figure of an animal which cannot be identified. Due to the difference of the clay and the thickness it is thought to be part of the Group 2b panels. A limited part of the figure is seen and no background paint is preserved. The animal is painted in dark brown with two red lines detailing the body contours, and a red diamond-shaped detail can be seen at the top.

Group 3a. Guilloche-Palmette Panels

Group 3a of Akalan Citadel's architectural terracottas consists of guilloches-palmette panels having three bands of guilloche which is bordered by a torus and abacus as the groups 1a, 1b and 2b. The composition of the two higher bands form an open shape towards the right, and the composition of the two lower bands form an open shape towards the left. In the centre of each two-band composition a four leafed palmette is placed making the open shapes of the (closed) outer leaves of palmettes. Between each guilloche braid a circular button is placed. The three bands of guilloches are bordered by teardrops placed on the connecting part of each guilloche braids commencement, by having their acute pointing towards the bands. The painting is as follows: the torus is divided into vertical panels, the palmettes are painted in alternating red and black, the guilloches are painted with the outline stripes as red, the central stripes brown or black, and the background is light beige. The panels are known to measure 28 cm in height and 60 cm in width, having a total of four nail holes replacing the buttons within the lower and higher guilloche bands (Macridy 1907, p. 172, fig. 17–19; Koch 1915, p. 19, Abb. 5; Åkerström 1966, p. 123, 130, taf. 63.1).

6. Right Half of Guilloche-Palmette Panel.

The item (cat. no. 6; fig. 9) is the first fragment of the Group 3a and is the right half of a panel revealing the abacus, torus and three bands of guilloches reflecting the whole profile of the group. The panel is observed to have 18 guilloche braids, 15 buttons, 11 tear drops, and 11 palmettes. Two nail holes are observed on the guilloche braids: the higher band, having the nail hole placed on the third and the lower band on the fourth button from the right. The nail holes reflect iron oxide traces from the nail. Inside the top hole of the nail, a part of the nail is connected to the panel.

Fig. 9. Cat. no. 6 (photo by the author)

On the abacus and torus there are traces of light beige and orange paint as well as orange paint on some of the guilloche and palmettes.

7. Left Half of Guilloche-Palmette Panel.

The specimen (cat. no. 7; fig. 10) is the second fragment of the Group 3a which is the left half of the panel. The panel reflects the abacus, torus and three bands of guilloches together with the complete profile of the group. The item depicts 11 guilloche braids, six buttons, eight tear drops, and five palmettes. The third button on the top guilloche braid and the fourth button on the lower braid are the locations of the nail holes, which are preserved. Additionally, the third nail location is seen on the lower left corner of the panel, which has a form of a quarter circle groove. On the top nail hole iron oxide traces are seen.

Fig. 10. Cat. no. 7 (photo by the author)

There is orange paint on the teardrops and some of the guilloches, and black paint on some guilloches and buttons.

8. Abacus, Torus, Guilloche, Button and Tear. The item (cat. no. 8; fig. 11) is the third fragment of the Group 3a which reflects the abacus, torus as well as teardrops, guilloches, button and nail hole from the higher braid. A total of four teardrops, two guilloches, one button and one nail hole are preserved. Slight traces of iron oxide are visible in the vicinity of the nail hole.

On the abacus and torus traces of light beige, orange and brown paint are visible. The abacus is considered to be decorated with horizontal lines, and the torus with vertical panels. Light beige and brown as well as orange traces of paint are seen on the guilloches. The teardrops reflect slight traces of light beige background and orange paint. On the button slight traces of brown paint are seen.

9. Guilloche-Palmette, Button and Tear. The specimen (cat. no. 9; fig. 12) is the fourth fragment of the Group 3a which carries two guilloche braids, one button, two teardrops, and towards the top left a palmette leaf. The lower part reveals the end of the panel and on the top left corner there are remains of a nail hole. Only on the left teardrop traces of brown paint can be seen.

10. Guilloche and Button. The last example of the Group 3a fragment (cat. no. 10; fig. 13) is severely damaged and hard to indentify. Though due to the measurements of the guilloche braids being identical with the cat. no. 6 as well as the panel thickness, it has been concluded to be a member of the Group 3a. The braids of guilloche are observed, as well as traces of the button between the braids. No marks of paint or other decorations are seen.

Group 3b. Guilloche-Chevron Panels

Group 3b items are similar with the Group 3a ones, having a torus and abacus as the crown and below three bands of guilloches. Though unlike the Group 3a, the Group 3b guilloche bands are divided by painted chevrons and are spaced further apart. The teardrops in the Group 3a are replaced with buttons though retain their positions, and the buttons within the guilloche braids are also utilised in the Group 3b. The background is white and the lines above the guilloche bands, the chevron bands and the buttons are brown. As in the the Group 3a examples, four nail holes are seen. The height of the panels is 23.5 cm (Åkerström 1966, p. 126, 131, taf. 67.5).

11. Guilloche Bands and Chevron. The first Group 3b example is the fragment (cat. no. 11; fig. 14) (Yılmaz 2024, p. 600, fig. 4), which shows one button and two button traces, one guilloche braid and three guilloche traces composing two guilloche bands. Between the two guilloche bands, two spots of brown paint are observed which are the remains of the chevron band. Apart from the brown paint of the chevrons, no other traces of paint are found.

12. Guilloche and Button Band. The second item of the Group 3b is the fragment (cat. no. 12; fig. 15), depicting a single band of the guilloche. The details consist of two full guilloche braids with two buttons with further traces of another guilloche and a button, and below the guilloche band, there is a button which replaces the teardrops of the Group 3a. No marks of paint is observed,

Fig. 11. Cat. no. 8 (photo by the author)

though with the left guilloche being closed, it would indicate that the guilloche was ending, thus opening the end of the panel. In addition, if we take into account the distance indicated above, considering the known examples, it should be the gap for the painted chevron stripe ending at this fragment, which belongs to the lower left corner.

13. Guilloche Band. The third and the last example of the Group 3b is the fragment (cat. no. 13; fig. 16), which depicts two guilloche braids and the third guilloche's trace, as well as traces of two guilloche buttons belonging to the same guilloche band. Very scant traces of the white base colour can be observed.

Other Fragments

Decorated fragments of architectural terracotta belonging to the crowns of the panels were also found. Although it is not yet clear which group of terracotta panels they belong to, they will be presented as follows.

14. Torus Fragment. The item (cat. no. 14; fig. 17) is a fragment of a torus with a flute which would have been between the abacus and torus that are not preserved on this fragment. On the left, the torus is seen to be ending, which means that the fragment belongs to the left side of the crown. The fragment bears traces of red paint on the abacus, and the flute is seen to be painted white with a much thicker layer of paint.

Due to the thickness of the panel, most likely, this fragment belongs to the Group 1a spouted sima.

15. Abacus-Torus Fragment.

Cat. no. 15 (fig. 18) is a small fragment with a torus, a flute and an abacus. Both the torus and abacus are damaged. With the exception of the white paint traces within the flute, no paint traces are observed.

16. Abacus-Torus Fragment.

Cat. no. 16 (fig. 19) is a fragment with a torus, a flute and an abacus. To the right of the torus and abacus the ending of the panel is found, concluding

Fig. 12. Cat. no. 9 (photo by the author)

the fragment to belong to the right corner crown. White background paint is visible on the panel, torus, flute and abacus. On the torus commencing from the right, traces of a large rectangular brown panel followed by a thin gap and then a thin brown vertical strip are seen, and finally to the far left traces of a second vertical brown strip are found.

Judging the panels thickness, the crown fragment might belong to the Group 1a spouted sima.

Conclusion

Evaluating all the recent decorated terracotta fragments together, the following remarks are possible to be made.

Among the aforementioned fragments the examples from the groups 2a, 2b, 3a and 3b are previously known to have been secured on the structure to which they were employed by utilising nails which are previously documented (Macridy 1907, p. 172, 173, fig. 17, 19, 22; Koch 1915, p. 20; Åkerström 1966, p. 123-125, taf. 63.1, 64, 65.4, 66.4, 67.5). Among the recent finds the examples which reflect a nail hole feature are cat. nos. 6–9. Cat. no. 7 from the Group 3a by revealing a quarter circle groove reflects that four adjacent panels were further secured on the architecture from the central point of these four panels. In other words, each panel was attached to the architecture with four nails, and the combination of four panels was additionally secured with another nail, resulting in the consumption of 17 nails for every four panels of the Group 3a on the structure.

Groups 1a, 1b, 2b, 3a and 3b are known to have a crown consisting of a torus and abacus, as documented by previous studies (Macridy 1907, p. 172-173, fig. 14–19; Åkerström 1966, p. 123-125, taf. 61.1–2, 63.1, 65.4, 66.1–3, 67.5). Recent finds with such crowns are cat. nos. 6–8, 14–16.

Due to the surface finds there are no examples which are intact though they reveal their decoration and paint. The details are mostly eroded or damaged and the paint has not been very well preserved. The best paint examples are found on cat. nos. 1–3, 5–8, 16.

Prior to the recent survey architectural terracottas from Akalan Citadel were found mostly during Macridy's excavation in 1906 (Macridy 1907, p. 167-175), with one single find discovered in 2001 (Bilgi et al. 2003, p. 44, fig. 12). In publications regarding the field surveys, in which Akalan Citadel was researched, information related to architectural terracottas is very limited. Another architectural terracotta is mentioned as a discovery from B. Alkım's field research carried out in 1970s (Summerer 2005b, p. 146, Abb. 6). The location

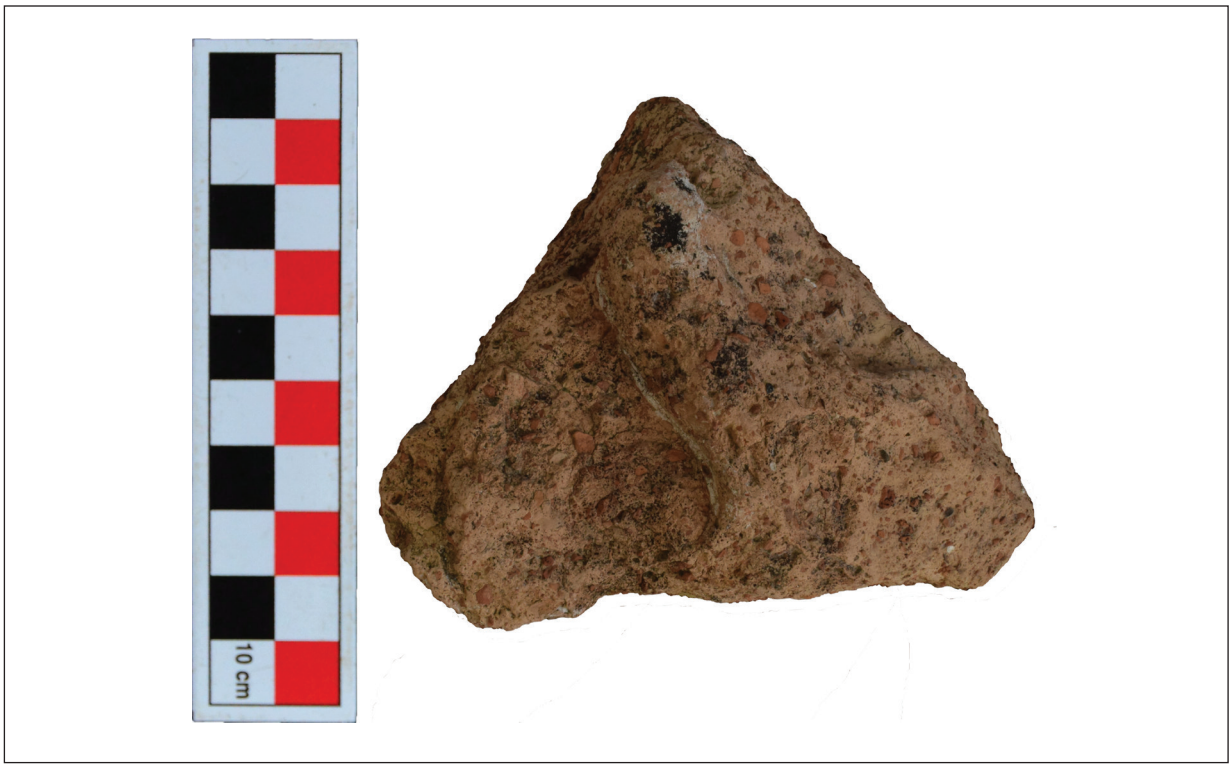

Fig. 13. Cat. no. 10 (photo by the author)

of this fragment is not known and it has not been published in field reports (Alkım 1974, p. 25; Kızıltan 1992, p. 215-216). It should be mentioned that it is written that decorated architectural terracottas were found in 1972, though the picture of the finds has not been produced (Alkım 1974, p. 25). Although the fragment mentioned by L. Summerer (Summerer 2005b, p. 146, Abb. 6) is known to have been found by B. Alkım during research in 1970s, and it is not possible to state if both of the abovementioned finds are the same object or not.

The decorated architectural terracottas of Akalan Citadel parallels some finds from Amisos, and it is argued that the origin of the Akalan Citadel specimens was imported from Amisos (Summerer 2005a, p. 138; Summerer 2007, p. 31; Summerer 2008, p. 267; Summerer 2009, p. 189). While this is said, it is also stated that the Akalan Citadel finds reflect the style of Ionian workshops (Macridy 1907, p. 172; Koch 1915, p. 17, 20–21; Åkerström 1966, p. 126, 128–133; 1978, p. 323; Kahya 2017, p. 88-90).

Judging by all the finds from Samsun, including the 1970s find (Summerer 2005b, p. 146, Abb. 6) that could have come from any part of the province, Amisos objects (Summerer 2005a, p. 138; 2007, p. 31; 2008, p. 267, fig. 3; 2009, p. 189) along with Akalan items (Macridy 1907, fig. 15–26; Åkerström 1966, taf. 61–67), one could argue that there are at least two and possibly three locations where these finds were discovered.

It is possible that the Akalan Citadel finds were locally produced in Samsun: Amisos, Akalan Citadel or some other location with East-Greek cultural influence or by East-Greek artisans (Yılmaz 2023, p. 185). This is concluded by the fact that direct parallels of the architectural terracottas outside of Samsun are unknown.

Moving inland, Pazarlı (Summerer 2007, p. 32, fig. 6–7; 2008, p. 272-277, fig. 8–11; 2009, p. 193-197, fig. 6–8, 10) and Köyiçi Tepesi (Summerer 2007, p. 31-32, fig. 4–5; 2008, p. 270-272, fig. 6–7; 2009, p. 191-193, fig. 4) also yields decorated architectural terracotta finds, though it can be observed that the details and Greek influences decrease.

With the little data available it can be stated that Akalan Citadel had interaction with the Aegean world before the founding of Amisos had taken place. Furthermore, the Akalan Citadel finds are dated to a very early period of the founding or colonisation of Amisos. By being founded in 564 BC, one would argue if Amisos would have been able to produce architectural terracottas not only for its own needs, but also to export. Akalan Citadel, having its earliest known interactions with the Ionians is dated by the

Fig. 14. Cat. no. 11 (photo by the author)

pottery finds to 630–610 BC, with Amisos' founding in 564 BC. The Greek cultural influence and religion being observed in Akalan Citadel as early as 550–525 BC is very interesting and intriguing.

With the current knowledge at hand the distribution of architectural terracottas is limited to Samsun, and production took place either in Amisos, the Akalan Citadel or in an unknown location. Further evidences and research will shed light to the Greek cultural influence and Greek-native interactions within the Southern Black Sea area during the Orientalising period.

Appendix 1. **Catalogue**

1. **Hindlegs and a Tail of a Lion and Part of Spout** (fig. 4). Group: 1a (Macridy Series A; Koch 2a; Åkerström Group 1.1). Height: 11.9 cm, lenght: 11.3cm, thickness: 3.5 cm, relief height: 4.4 cm. Date: 550–525 BC. Position: left half.

Reference: Macridy 1907, p. 172-173, fig. 15; Koch 1915, p. 17-18, Abb. 3; Akerström 1966, p. 122-123, Taf. 61.1, 62; Summerer 2005a, Taf. 70,73.4.

2. **Right Hindleg and a Tail of a Lion and Part of Spout** (fig. 5). Group: 1a (Macridy Series A; Koch 2a; Åkerström Group 1.1). Height: 8.8 cm, length: 8.4 cm, thickness: 3.8 cm, relief height: 4.2 cm. Date: 550–525 BC. Position: right half.

Reference: Macridy 1907, p. 172-173, fig. 15; Koch 1915, p. 17-18, Abb. 3; Åkerström 1966, p. 122-123, Taf. 61.1, 62; Summerer 2005a, Taf. 70, 73.4.

3. **Back, Tail and Part of the Left Hindleg of a Panther** (fig. 6). Group: 1b (Macridy Series A; Koch 2b; Åkerström Group 1.2). Height: 15.8 cm, length: 8.7 cm, thickness: 3.8 cm, relief height: 4.6 cm. Date: 550–525 BC. Position: right half.

Fig. 15. Cat. no. 12 (photo by the author)

Reference: Macridy 1907, p. 173, fig. 16; Koch 1915, p. 18; Åkerström 1966, p. 123, Taf. 61.2; Summerer 2005a, Taf. 67.1; Summerer 2008, p. 269, fig. 4.

4. **Centaur Forelegs** (fig. 7). Group: 2a (Macridy Series C; Koch 5Ba; Åkerström Group 2.1). Height: 7 cm, length: 6.2 cm, thickness: 2.1 cm, relief height: 3.1 cm. Date: 550–525 BC. Position: central (?).

Reference: Macridy 1907, p. 174, fig. 24, 26; Baur 1915, p. 70-71, no. 183: b–c, pl. XIV: b–c; Koch 1915, p. 20-21; Åkerström 1966, p. 123-125, 130-131, Abb. 37, Taf. 65.2–3; Summerer 2005a, Taf. 69.2; 2008, p. 269-270, fig. 5.

5. **Unidentified (?) Animal** (fig. 8). Group: 2b (Macridy Series C; Koch 5Bb; Åkerström Group 2.2). Height: 6.8 cm, length: 7.4 cm, thickness: 3 cm, relief height: 3.6 cm. Date: 550–525 BC. Position: unknown.

Reference: Koch 1915, p. 18; Åkerström 1966, p. 125-126, 131.

6. **Right Half of Guilloche-Palmette Panel** (fig. 9). Group: 3a (Macridy Series C; Koch 5Aa; Åkerström Group 1.3). Height: 28.7 cm, length: 25 cm, thickness: 3.2 cm, relief height: 4 cm. Date: 550–525 BC. Position: righ half.

Reference: Macridy 1907, p. 172, fig. 17–19; Koch 1915, p. 19, Abb. 5; Åkerström 1966, p. 123, 130, Taf. 63.1; Summerer 2005a, Taf. 71.1, 72.1; 2005b, p. 146, Abb. 4, 6.

7. **Left Half of Guilloche-Palmette Panel** (fig. 10). Group: 3a (Macridy Series C; Koch 5Aa; Åkerström Group 1.3). Height: 29.5 cm, length: 17.7 cm, thickness: 3.3 cm, relief height: 4 cm. Date: 550–525 BC. Position: left half.

Reference: Macridy 1907, p. 172, fig. 17–19; Koch 1915, p. 19, Abb. 5; Åkerström 1966, p. 123, 130, Taf. 63.1; Summerer 2005a, Taf. 71.1, 72.1; Summerer 2005b, p. 146, Abb. 4, 6.

8. **Abacus, Torus, Guilloche, Button and Tear** (fig. 11). Group: 3a (Macridy Series C; Koch 5Aa; Åkerström Group 1.3). Height: 14 cm, length: 20.8 cm, thickness: 3.3 cm, relief height: 4 cm. Date: 550–525 BC. Position: crown.

Reference: Macridy 1907, p. 172, fig. 17–19; Koch 1915, p. 19, Abb. 5; Åkerström 1966, p. 123,

Fig. 16. Cat. no. 13 (photo by the author)

Fig. 17. Cat. no. 14 (photo by the author)

130, Taf. 63.1; Summerer 2005a, Taf. 71.1, 72.1; Summerer 2005b, p. 146, Abb. 4, 6.

9. **Guilloche-Palmette, Button and Tear** (fig. 12). Group: 3a (Macridy Series C; Koch 5Aa; Åkerström Group 1.3). Height: 8.8 cm, length: 7.4 cm, thickness: 2.9 cm, relief height: 3.9 cm. Date: 550–525 BC. Position: lower.

Reference: Macridy 1907, p. 172, fig. 17–19; Koch 1915, p. 19, Abb. 5; Åkerström 1966, p. 123, 130, Taf. 63.1; Summerer 2005a, Taf. 71.1, 72.1; 2005b, p. 146, Abb. 4, 6.

10. **Guilloche and Button** (fig. 13). Group: 3a (Macridy Series C; Koch 5Aa; Åkerström Group 1.3). Height: 7.5 cm, length: 7.4 cm, thickness: 2.9 cm, relief height: 3.8 cm. Date: 550–525 BC. Position: unknown.

Reference: Macridy 1907, p. 172, fig. 17–19; Koch 1915, p. 19, Abb. 5; Åkerström 1966, p. 123, 130, Taf. 63.1; Summerer 2005a, Taf. 71.1, 72.1; 2005b, p. 146, Abb. 4, 6.

11. **Guilloche Bands and Chevron** (fig. 14). Group: 3b (Åkerström Group 5). Height: 4.6 cm,

Fig. 18. Cat. no. 15 (photo by the author)

Fig. 19. Cat. no. 16 (photo by the author)

length: 10.6 cm, thickness: 2.6 cm, relief height: 3.1 cm. Date: 550–525 BC. Position: unknown.

Reference: Åkerström 1966, p. 126, 131, Taf. 67.5.

12. **Guilloche and Button Band** (fig. 15). Group: 3b (Åkerström Group 5). Height: 8.1 cm, length: 8.4 cm, thickness: 2.5 cm, relief height: 3.4 cm. Date: 550–525 BC. Position: left lower.

Reference: Åkerström 1966, p. 126, 131, Taf. 67.5.

13. **Guilloche Band** (fig. 16). Group: 3b (Åkerström Group 5). Height: 3.8 cm, length: 6.9 cm, thickness: 2.5 cm, relief height: 3.1 cm. Date: 550–525 BC. Position: unknown.

Reference: Åkerström 1966, p. 126, 131, Taf. 67.5.

14. **Torus Fragment** (fig. 17). Group: 1a (?). Height: 16.2 cm, length: 7.5 cm, thickness: 3.3 cm, Torus height: 5.7 cm. Date: 550–525 BC. Position: left crown.

Reference: —

15. **Abacus-Torus Fragment** (fig. 18). Group: unknown. Height: 7.4 cm, length: 7.7 cm, thickness: —. Abacus height: 5.3 cm. Date: 550–525 BC. Position: crown.

Reference: —

16. **Abacus-Torus Fragment** (fig. 19). Group: 1a (?). Height: 10.7 cm, length: 15.4 cm, thickness: 3.5 cm, Torus height: 6 cm. Date: 550–525 BC. Position: right crown.

Reference: —

Майкл Д. Їлмаз
PhD, науковий співробітник, Університет Ондокуз Маїс, відділ археології факультету гуманітарних і соціальних наук, Туреччина, ORCID: 0000-0003-1908-5537, michaeldyilmaz@gmail.com

НОВІ АРХІТЕКТУРНО-ДЕКОРАТИВНІ ЗНАХІДКИ АРХАЇЧНОГО ПЕРІОДУ З ЦИТАДЕЛІ АКАЛАН (ВИЯВЛЕНІ ПІД ЧАС ДОСЛІДЖЕНЬ 2022-2023 РОКІВ)

Цитадель Акалан (Самсун, Туреччина), найдавніші сліди заселення якої датуються раннім бронзовим віком, схоже, була важливим поселенням під час періоду Орієнталізму. Про це свідчать знайдені артефакти, зокрема південноіонійська кераміка у стилі «Wild Goat», а також дахові черепиці та декоративна архітектурна теракота цього періоду. Особливе значення цього місця зумовлено його розташуванням на природних перевалах долин, що ведуть до центральної Анатолії.

Археологічні дослідження в цитаделі Акалан вперше проводилися у 1906 році під керівництвом Теодора Макріді з Археологічного музею Стамбула (Османська імперія = Müze-i Hümayun), а пізніше здійснювалися у формі кількох польових обстежень, включно з останнім дослідженням, яке очолює автор.

Серед знахідок цитаделі Акалан декоративні архітектурні теракоти є значущими, оскільки вони відображають східно-грецьке мистецтво і культуру у середовищі корінного населення Чорноморського узбережжя. Знахідки цитаделі Акалан є важливим джерелом для розуміння культурних взаємозв'язків та взаємодій між грецькими колоністами і місцевими громадами південного регіону Чорного моря.

Поселення, ймовірно, було знайоме з грецьким та іонійським посудом і культурою ще наприкінці VII ст. до н. е., що підтверджується знайденими зразками кераміки. Архітектурні теракоти VI ст. до н. е. свідчать про продовження цих культурних взаємодій у наступному столітті.

Ця робота має на меті представити новітні декоративні архітектурні теракоти, датовані періодом Орієнталізму, а також дослідження взаємодії між Сходом і Заходом у цей період. Також обговорюються архітектурні теракоти із Самсуна, які демонструють значну схожість із цитаделлю Акалан, зокрема їх поширення та можливе походження: імпорт чи місцеве виробництво під впливом іонійської/грецької традиції.

Ключові слова: Східна Греція, Самсун, цитадель Акалан, архаїчний період, архітектурна теракота.

References

Åkerström, Å. 1966. *Die Architektonischen Terrakotten Kleinasiens*. Lund: CWK Gleerup.

Åkerström, Å. 1978. Ionia and Anatolia-Ionia and the West. The Figured Architectural Terracotta Frieze: its Penetration and Transformation in the East and in the West in the Archaic Period. In: Akurgal, E. (ed.). *The Proceedings of the Xth International Congress of Classical Archaeology, Ankara-İzmir 23-30/IX/1973,* vol. I. Ankara: Türk Tarih Kurumu, p. 319-327.

Alkım, U. B. 1974. Tilmen Hüyük Kazısı ve Samsun Bölgesi Araştırmaları 1972. *Türk Arkeoloji Dergisi*, XXI/2, p. 23-30.

Baur, P. V. C. 1912. *Centaurs in Ancient Art: the Archaic Period*. Berlin: Karl Curtius.

Bilgi, Ö., Atasoy, S., Dönmez, Ş., Summerer, L. 2002. Samsun (Amisos) Bölgesinin Kültürel Gelişimi Projesi ile İlgili Yüzey Araştırması-2000. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 19/1, p. 279-296.

Bilgi, Ö., Atasoy, S., Gökçe, F., Dönmez, Ş. 2003. 2001 Yılı Samsun İli Yüzey Araştırması. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 20/2, p. 41-50.

Boardman, J. 1999. *The Greeks Overseas: their Early Colonies and Trade* (Fourth Edition). London: Thames & Hudson.

Cook, R. M. 1946. Ionia and Greece in the Eighth and Seventh Centuries B. C. *Journal of Hellenic Studies*, 66, p. 67-98.

Cummer, W. W. 1976. Iron Age Pottery from Akalan. *Istanbuler Mitteilungen*, 26, p. 31-39.

Dönmez, Ş. 1999. Sinop-Samsun-Amasya İlleri Yüzey Araştırması, 1997. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 16/2, p. 513-536.

Dönmez, Ş. 2004. Akalan Hakkında Yeni Gözlemler. *Anadolu Araştırmaları*, 17/1, p. 67-91.

French, D. 1986. Stephane. *Anadolu Araştırmaları*, 10, p. 483-98.

French, D. 1991. The Iron Age in the Black Sea. *Thraica Pontica*, IV, p. 237-240.

Golberg, M. Y. 1982. *Archaic Greek Akroteria.* American Journal of Archaeology, 86/2, p. 193-217.

Kahya, T. 2017. Düver Mimari Terracottalarının Dini Kontekst Bağlamında Olası Kullanımı Üzerine Düşünceler. *Phaselis*, III, p. 81-118.

Kerschner, M., Scholtzhauer, U. 2005. A New Classification System For East Greek Pottery. *Ancient West & East*, 4/1, p. 1-56.

Kızıltan, Z. 1992. Samsun Bölgesi Yüzey Araştırmaları 1971–1977. *Belleten*, LVI/215, p. 213-241.

Koch, H. 1915. Studien Zu Den Campanischen Dachterrakotten. *Mitteilungen Des Kaiserlich Deutschen Archäeologischen Institus Römische Abteilung*, XXX, p. 1-115.

Macridy, Th. 1907. Une Citadelle Archaïque du Pont: Foilees du Musée Impérial Ottoman. *Mitteilungen der Vorderasiatischen Gesellschaft*, 4, p. 167-75.

von der Osten, H. H. 1929. *Explorations in Central Anatolia Season of 1926*. Chicago: The University of Chicago Press.

von der Osten, H.H. 1930. *Explorations in Hittite Asia Minor — 1929***.** Chicago: The University of Chicago Press.

von der Osten, H. H., Schmidt, E. F. 1930. *The Alishar Hüyük Season of 1927: Part I*. Chicago: The University of Chicago Press.

Özsait, M. 1990. Orta Karadeniz Bölgesinde Yeni Prehistorik Yerleşimler. In: Sağlam, M., Kodaman, B., Bacqué-Grammont, J.-L., Ünal, M. A., Özbalcı, M. (eds.). *İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri: 1 — 3 Haziran 1988*, vol. I. Samsun (w. ed.), p. 124-131.

Özsait, M. 2004. 2002 Yılı Samsun-Amasya Yüzey Araştırmalarının İlk Sonuçları. *Araştırma Sonuçları Toplantısı,* 21/2, p. 273-284.

Roebuck, C. 1984. *Ionian Trade and Colonization*. Chicago: Ares Publisher Inc.

Summerer, L. 2005a. Griechische Tondächer im Kappadokischen Kontext: Die Architectuterrakotten aus Akalan. In: Fless, F., Treister, M. (eds.). *Bilder und Objekte als Träger Kultureller Identität und Interkultureller Kommunikation im Schwarzmeergebiet: Kolloquium in Zschortau/Sachsen vom 13.2–15.2.2003*. Rahden: VML, p. 125-139.

Summerer, L. 2005b. Amisos: eine Griechische Polis im Land der Leukosyrer. In: *Pont-Euxin et polis: polis hellenis et polis barbaron. Actes du Xe Symposium de Vani, 23–26 septembre 2002: Hommage à Otar Lordkipanidzé et Pierre Lévêque (Collection de l'Institut des Sciences et Techniques de l'Antiquité, 979)*. Besançon: Presses Universitaires de Franche-Comtè, p. 129-165.

Summerer, L. 2007. Greeks and Natives on the Southern Black Sea Coast in Antiquity. In: Erkut, G., Mitchell, S. (eds.). *The Black Sea: Past, Present and Future*. London: British Institute at Ankara, p. 27-36.

Summerer, L. 2008. Indigenous Responses to Encounters with the Greeks in Northern Anatolia: the Reception of Architectural Terracottas in the Iron Age Settlements of the Halys Basin. In: Guldager Bilde, P., Hjarl Petersen, J. (eds.). *Meetings of Cultures in the Black Sea Region: Between Conflict and Coexistence*. Aarhus: Aarhus University Press, p. 263-286.

Summerer, L. 2009. Influence of the Greek Pottery on the Late Archaic Architectural Terracottas from Northern Anatolia. In:Dupont, P., Lungu, V. (eds.). *Actes Du Colloque International "Les Productions Céramiques du Pont-Euxin à l'ÉpoqueGrecque" (Bucarest, 18–23 Septembre 2004)*. Roma: Edizioni Quasar di Severino Tognon s.r.l., p. 188-202..

TTürker, A. 2016. Samsun Bölgesi Arkeolojik Yüzey Araştırması 2015 Yılı Çalışmaları Sonuç Raporu: Atakum Lokalitesi ve Kültürel Mirasını Koruma Önerileri. In: Şişman, B. (ed.). *Atakum'a Akademik Bir Bakış: Yeni Atakum.* Samsun: Atakum Belediyesi Kültür Yayınları, p. 27-44.

Yılmaz, M. D. 2023. Greek Influences & Religion at Akalan Citadel: Observations of the Herakles' Centauromachy Scene. In: Parlıtı, U. (ed.). A *Reflection of the Past and a Glimpse to the Future: Religion and Ritual in Anatolian Archaeology*. İstanbul: Kabalcı Yayıncılık, p. 181-192.

Yılmaz, M. D. 2024. Akalan Kalesi ve Çevresi (Samsun) Arkeolojik Yüzey Araştırması: 2022 Sezonu. *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 39/2, p. 599-612.

УДК:902-027.21
https://doi.org/10.15407/arheologia2024.04.104

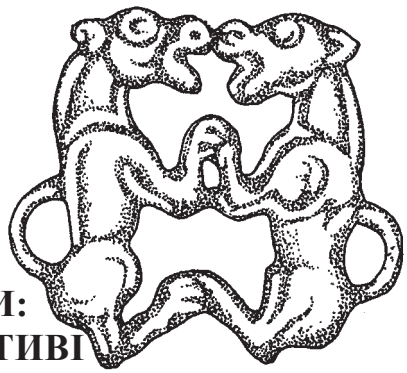

© **М. А. МІНАКОВ, С. Б. РАДЧЕНКО* 2024**

СТРУКТУРА АРХЕОЛОГІЧНОГО ЗНАННЯ ТА ПОНЯТТЯ АРХЕОЛОГІЧНОЇ КУЛЬТУРИ: ПРОПОЗИЦІЇ ДО ПЕРЕГЛЯДУ В ПЕРСПЕКТИВІ АКТОРНО-МЕРЕЖЕВОЇ ТЕОРІЇ

Статтю присвячено перегляду поняття археологічної культури як однієї з основних археологічних категорій у перспективі акторно-мережевої теорії. Прагнучи актуалізувати теоретичні дискусії та переосмислити теоретичні основи археологічних студій, автори звертаються до історії поняття «археологічна культура» і пропонують дещо оновлене його визначення з урахуванням новацій археологічного теоретизування в Україні та за її межами.

Ключові слова: археологічна культура, матеріальна культура, археологічна теорія, акторно-мережева теорія, онтологія, гносеологія, асембляж.

Вступ

Навіщо потрібне археологічне теоретизування? Це питання, хоч і не є предметом найгарячішої дискусії в наукових колах і може здаватися риторичним за своєю суттю, уже пройшло випробування часом: із середини минулого століття воно регулярно спливає у вітчизняних студіях, змушуючи повертатись до перегляду базових понять археологічної науки. І справді: оскільки польові археологічні дослідження на сучасному рівні науки здатні продукувати гідний результат, археолог може існувати без занурення в теорію або глибокої рефлексії основних археологічних категорій. Саме тому питання «What's the use of theory?» стає титульним для фахових секцій або навіть конференцій — результат теоретизування неможливо відчути «на дотик», а процес потребує значних зусиль[1]. Однак «*необхідність постійно розробляти теоретичні та методичні питання в археологічній науці зумовлена ... тим, що археологія, на відміну від багатьох інших наук, позбавлена можливості експериментальної перевірки правильності своїх загальноісторичних висновків. Отже, єдиною запорукою успіхів археології залишається високий рівень її теоретичної та методичної обізнаності*» (Захарук 1964, с. 41). Бачимо й зворотне — відсутність теоретичних і методичних розробок призводить до емпіризму та неможливості відстороненої рефлексії результату, а це, сукупно з іншими факторами, унеможливлює науковий синтез та сповільнює методичний розвиток науки, безпосередньо впливаючи на практику археологічних досліджень. Невипадково Д. Кларк, один із найзначніших класиків процесуальної археологічної теорії, пов'язує «втрату археологією невинності» саме з теоретичною саморефлексією (Clarke 1973, с. 6). Така рефлексія, як і науковий пошук загалом, здійснюється за допомогою конкретного набору понять, і від їхнього формулювання залежить сама можливість наукового пошуку. Тому ці поняття й потребують динамічного осмислення та поглиблення відповідно до вимог сучасності.

Утім, сучасний розвиток археологічної теорії в Україні важко назвати бурхливим, що сильно відрізняється від подій у європейській та північноамериканській археології. Основні дискусії у нас згасли найпізніше на початку XXI ст., а ключові поняття археологічної науки, так само як і її гносеологічні категорії, востан-

* МІНАКОВ Михайло Анатолійович — доктор філософських наук, доцент, старший науковий співробітник, Інститут Кеннана, Міжнародний науковий центр ім. Вудро Вілсона. ORCID: 0000-0002-0619-7321, *minakovglobal@gmail.com*
РАДЧЕНКО Симон Богданович — PhD, науковий співробітник, Археологічний музей, Університет Ставангеру. ORCID: 0000-0003-2970-5373, *simon.radchenko@gmail.com*

[1] Такими, наприклад, були щорічні засідання на Щорічному засіданні Європейської асоціації археологів у 2021—2023 рр. та конференції Nordic Theoretical Archaeological Group в Осло у 2022 р.

нє обговорювались ще раніше. Наприклад, одна з наріжних категорій археологічного знання — «археологічна культура» — сприймається відповідно до теоретичних розробок 1970–1990-х років. Так само немає узгодженості і щодо її пізнавального статусу. Однак з того часу археологія, принаймні в англо-американських та континентальних академічних центрах, пережила щонайменше два парадигмальних злами: постпроцесуальний і онтологічний, які збагатили та змінили шляхи осмислення та інтерпретації археологічного матеріалу, а також категоріальний апарат дисципліни та її зв'язки з іншими історичними дисциплінами й соціальними науками. Прикметно, що в західній археології теоретичні здобутки останніх 60 років вплинули не так на зміст концепту «археологічна культура», скільки на його вжиток: цей концепт було піддано критиці та майже виведено з наукового обігу. Поняття «археологічна культура» втратило центральне значення в англо-американській археології і все менш вживане континентальними археологами (див. наприклад: eds. Roberts, Vander Linden 2011).

Сучасна українська (ширше — пострадянська) археологія натомість продовжують спиратися на це поняття як на фундаментальну археологічну константу, зрідка теоретизуючи зміни в структурі археологічного знання, зумовлені науковим і технічним прогресом. Визначення культури залишається центральним у навчальних посібниках з археології (Чмихов, Кравченко, Черняков 1992; ред. Залізняк 2005), а також основним способом опису археологічного матеріалу при публікації: «*населення черняхівської культури*» (Рудич 2022), «*поховання пшеворської культури*» (Сидорович 2022), «*ямні поховання*» (Аксьонов 2023), «*новий тип постзарубинецьких пам'яток*» (Башкатов, Бітковська 2021) тощо.

На нашу думку, поняття «археологічна культура» (АК) залишається продуктивним і потрібним для типологізації наших знань про дописемну історію людства. Однак його зміст і застосування потрібно переглянути. По-перше, після критики цього поняття з боку прибічників процесуальної та постпроцесуальної археології її визначення потрібно уточнити. Також варто переглянуті стосунок АК до інших категорій, понять і концептів археологічного дослідження, зокрема до матеріальної культури і реальності існування археологічних культур, їх онтологічного та гносеологічного статусу. Дискусії щодо цих аспектів тривали десятки років у сотнях публікацій, адже не для одного покоління археологів роздуми про реальний і гносеологічний статус АК є центральною проблемою археологічного теоретизування (див.: Клейн 1991; Roberts, Vander Linden 2011; Hurcombe 2014; Файферт 2022; Yates 2022).

Такий стан справ підкреслює потребу в розвиткові археологічної теорії в Україні і долученні до процесів розвитку теоретико-методологічних засад археологічної науки. Не зазнавши істотного переосмислення ключових категорій археології з минулих часів, наш концептуальний апарат залишається пов'язаним, приміром, із надто марксистськи поінтерпретованою матеріальністю та надмірно есенціалізованою етнічністю. Подолання таких теоретичних перешкод допомогло б зменшити (пост)радянсько-ідеологічний та колоніальний впливи на українську археологічну думку, а також долучити її до сучасних європейських теоретико-методологічних процесів. Підстави для такого долучення вже давно сформовані на емпіричному й організаційному рівнях, а також закріплені досвідом спільних міжнародних польових досліджень. Однак цю спільність ще не відображено в участі у теоретико-методологічних розробках.

Мета цієї статті потрійна. З одного боку, ми прагнемо ввести в українську археологічну теорію онтологічно-оновлене та гносеологічно-поточнене розуміння АК. Тим самим ми пропонуємо долучитися до загальносвітових міждисциплінарних дискусій щодо перегляду основних термінів, концептів і категорій сучасної археологічної теорії. Таке зближення через участь в інноваційних процесах здається взаємовигідним: ступінь розробки питання про структуру археологічного знання і місце концепту «археологічна культура» в пострадянській археологічній теорії має що запропонувати західним науковим спільнотам, але й українська археологія виграє від збагачення сучасними онтологічними та гносеологічними теоріями. З іншого боку, нашим дослідницьким завданням є переосмислити традиційне і проблемне розуміння АК та запропонувати його оновлення, зважаючи на положення об'єктно-орієнтованої онтології загалом та акторно-мережевої теорії (АМТ) зокрема.

Окрім власне теоретичного оновлення, застосування АМТ до перегляду концепту АК дозволяє повернути його й до морально-етичних вимірів археології (про що у вітчизняній археo-

логії говорять нечасто). АМТ виходить із поваги до минулого життя й слідів творчості людей і нелюдських істот, а також до наслідків упливів на них ідей та створених і нестворених речей. Таким чином археологія як специфічна пізнавальна дисципліна повертається до своїх витоків — інтересу до давнього минулого людства та його середовища в усьому багатстві подій і процесів.

При цьому ми далекі від думки, що запропоноване нами бачення буде остаточним, але впевнені, що розпочата дискусія стосовно осучаснення розуміння археологічної культури, збагаченого чинними міждисциплінарними та філософськими підходами до матеріальної культури та історії, а також теоретичними розробками західної археологічної думки, може дати старт важливому обговоренню теоретичних проблем власне в Україні. Отже, ця стаття є почасти і своєрідною провокацією, спрямованою на пожвавлення українського археологічного теоретизування в цілому.

Структура статті відповідає поставленим завданням і складається з трьох частин. У першій ми розглянемо основні етапи розвитку змісту концепту «археологічна культура» та визначимо його проблемний статус. У другому розділі запропонуємо огляд сучасного розуміння матеріальної культури та основних положень акторно-мережевої теорії. Нарешті, в третій частині сформулюємо оновлену інтерпретацію концепту «археологічна культура» із застосуванням сучасних підходів до матеріальності, соціальності, біографії об'єкта та акторної мережі.

Стислий огляд еволюції концепту «археологічна культура»

«Археологічна культура» крізь парадигми західної археології.

Будь-яка наука за своєю ідеальною суттю має бути універсальною практикою, спрямованою на пізнання свого предметного поля з результатом у вигляді знання, що претендує на повну істинність. Однак насправді цю універсальну практику виконує реальна, зумовлена суспільною та дисциплінарною історією спільнота дослідників, у якій встановлене за істинне знання з часом переглядається, а в спільноті відбуваються зміни панівних парадигм, шкіл та уявлень (про цей парадокс див.: Apel 1972, p. 78-91). Тож розвиток наук має як парадигмально-поколіннєві зміни, так і прострові: регіональні, національні й локальні особливості розвитку окремих дисциплін і шкіл.

Це стосується й археології. Археологія в європейських та північноамериканських наукових центрах за час свого існування пережила принаймні п'ять парадигмальних переходів: від типології «трьох віків» у XIX ст. до системи культур на початку XX ст., відтак до функціоналізму у середині XX ст., далі до процесуальної археології 1960–1980-х, постпроцесуальної інтерпретативної археології кінця минулого століття (Hurcombe 2014, p. 126-133) і нарешті до онтологічного повороту та спекулятивного реалізму в XXI ст. (Alberti 2013).

Поняття «культура» та похідне від нього поняття «археологічна культура» присутнє в усіх цих парадигмах на явному або прихованому рівні ще з XIX ст., задовго до того, як для нього було обрано саме таке термінологічне визначення. Л. С. Клейн зауважував, що концепція «трьох віків» за своєю суттю теж використовує базовий інструмент опису археологічної культури — опис конкретних типів артефактів за певною ознакою (Клейн 1991, с. 132). Так, у 1898 р. С. Мюллер виділив людські спільності за кореляцією поховального обряду і типів кераміки (Müller 1898). Приблизно в той самий час Г. Коссіна висловив думку про те, що чітко визначені «культурні області» (себто археологічні культури) відповідають давнім етнічним спільнотам, тобто сформулював засади власне культурно-історичної археології (Kossina 1911, p. 3). Пізніше на основі цієї ідеї Ґ. Чайлд сформулював класичне визначення археологічної культури: «*певні типи решток — горщики, знаряддя, орнаменти, поховальні пам'ятки, типи житла — що постійно трапляються разом*»[2] (Childe 1929, p. v—vi). Саме культурно-історичний підхід став основою для формування національних археологій у різних куточках світу (Trigger 1990; 2006, p. 261-278).

Однак в англо-американських археологічних школах поняття «археологічна культура» поступово втрачало свою важливість та зміст впродовж решти XX ст. Уже в працях функціоналістів дослідження фокусувалися не на спільнотах, а на функціях артефактів, діях доісторичних акторів та середовищі (Trigger 1989, p. 244-288). Представники ж «нової археології», яка сформувалася в процесі застосування антропологічних категорій до археологічних досліджень (Willey, Phillips 1958) концентрувалася на поведінці, процесах і типах соціальності (Binford 1967;

[2] Тут і далі переклад авторів.

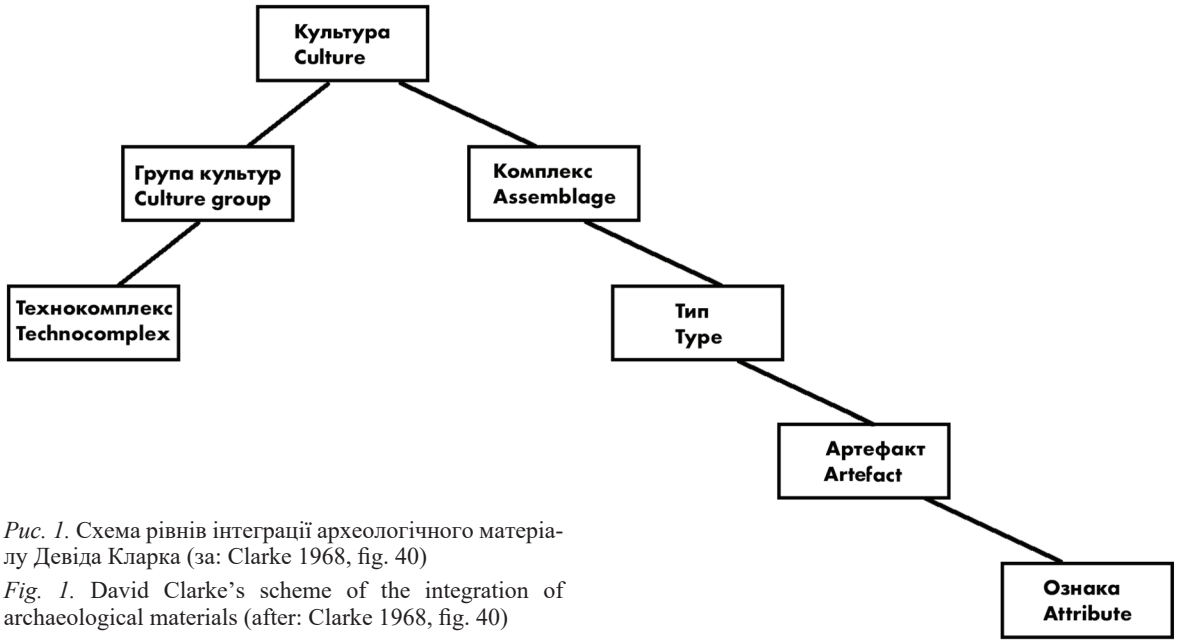

Рис. 1. Схема рівнів інтеграції археологічного матеріалу Девіда Кларка (за: Clarke 1968, fig. 40)

Fig. 1. David Clarke's scheme of the integration of archaeological materials (after: Clarke 1968, fig. 40)

1972). Критика культурно-історичної археології переважно була спричинена тим, що картографування археологічних культур, на думку процесуалістів (представників школи «нової археології»), спотворювало реальну картинку просторової варіативності археологічних решток, а значить, викривлювало наше розуміння минулого людства (Taylor 1948; Binford 1965). До того ж дослідники звертали увагу, що археологічні культури як окремі типи матеріальної культури не дорівнюють групам чи суспільствам, а отже, АК не є історичними акторами (Clarke 1968; Renfrew 1977). Саме в межах цієї критики Д. Л. Кларк створив схему, прийняту за класичне пояснення кореляції між «археологічною культурою» та матеріальними рештками (рис. 1). Крім того, Д. Л. Кларк формулював політетичний підхід до визначення АК — як динамічного конструкту, «*такої групи сутностей, що кожна сутність має значну кількість властивостей групи, а кожну властивість поділяє значна кількість сутностей і жодна з властивостей не є одночасно необхідною і достатньою для включення сутності до групи*» (Clarke 1968, p. 36).

Зростання критики та неприйнятності методологічних і світоглядних аспектів, пов'язаних з АК, поволі призвело до практично повної відмови від цього поняття в межах постпроцесуальної парадигми (ed. Miller 1995; Hodder 2005). Урешті-решт, постпроцесуалісти стверджували, що значна кількість археологічних матеріалів не може бути коректно описаною в категоріях культури, і часто такі артефакти — найцікавіші серед усіх решток комплексу. Ба більше, релятивістський світогляд, запропонований постпроцесуалістами, заперечує сам факт існування АК (тобто повністю заперечує її онтологічний статус) та постулює її принципову непізнаваність археологічними методами. Натомість цей підхід зосереджено на інтерпретації суспільних процесів за їхніми слідами в матеріальних рештках (Hodder 1982). Це призводить, зокрема, і до звуження поля зору археологічних досліджень — можливість глибокого деталізованого погляду на окремі артефакти чи сліди давніх процесів та їх усебічна інтерпретація починає домінувати над синтетичними узагальненнями в археологічних і доісторичних працях. Як це визначив Т. Інґольд, «*ми знаємо все більше про все менше*» (Ingold 1994, p. xx).

Нарешті, після згасання довгих дебатів між прихильниками процесуальної та постпроцесуальної гносеології, фокус уваги теоретиків змістився на вирішення суто онтологічних питань про статус, ознаки та способи взаємодії різних складників археологічних комплексів, де археолога було позбавлено статусу одноосібно відповідального за результат інтерпретації археологічної дійсності (Olsen et al. 2012; Alberti 2013). Зрозуміло, що за таких обставин дискусії про статус і зміст поняття археологічної культури ставали загалом зайвими для англо-американської археології.

Натомість у континентальних школах археології АК весь цей час залишалась впливовим концептом, хоч його зміст зазнавав суттєвих змін (Trigger 1989, p. 201-304; Roberts, Vander Linden 2011, p. 1-22;Hurcombe 2014, p. 1-27; Файферт 2022, с. 11-19). У європейських континентальних археологічних школах це поняття пройшло шлях від уявлення про АК як стійке «поєднання типів», що відсилало до реальності колись наявних етнічних, расових чи формаційних спільнот, до менш культурологічного і більш емпіричного розуміння АК в термінах сукупності пов'язаних між собою об'єктів із потужною прив'язкою до просторових вимірів. В останні десятиліття характерною для континентальних підходів була дедалі більша біосоціологізація АК, тобто витлумачення її в термінах сукупності решток системи життєзабезпечення.

Так чи так, у континентальних школах типологізація артефактів та їх комплексів відбувається традиційно із застосуванням АК, що дозволяє упорядкувати матеріальні дані в термінах часу й простору і приписати їм певну ідентичність, формально чи есенціалізовано соціально визначену. Це пов'язано не лише з регіональними особливостями розвитку науки, але й із тим, що поняття АК залишається незамінною основою синтезу археологічного знання (Roberts, Vander Linden 2011, p. 4).

Хоча в цьому контексті концепт був дещо формально застарілим і не переосмислювався тривалий час, АК залишалася в археологічному вжитку континентальних археологів та забезпечувала їм емпіричну модель для опису своїх даних і структурування результатів досліджень навіть у тих випадках, коли сам термін не застосовували напряму або його значення змінювали відповідно до задач конкретного дослідження. Єдина постійно змінна величина — кількість археологічних та природничих (зокрема палеогенетичних) даних про минуле — невпинно штовхає до перегляду змісту конкретних культур та поняття в цілому. Саме через це нещодавно пролунали заклики повернутися до політетичної моделі визначення археологічних культур Д. Кларка (Furholt 2020) та ще раз осмислити понятійний зміст АК.

Ми приймаємо цей виклик і пропонуємо подивитися на АК в ширшій міждисциплінарній перспективі та в контексті онтологічного повороту, який зараз переживають усі науки про суспільство загалом. Тож і сучасні філософські студії культури, і сучасна акторно-мережева теорія, і досягнення східноєвропейської археологічної теорії можуть підштовхнути до нових, більш сучасних способів розв'язання проблем із розумінням АК.

Радянські та пострадянські визначення археологічної культури.

У наукових центрах Східної Європи та північної Євразії в останні два століття археологія та археологічна теорія розвивалися особливим шляхом. Маючи спільну з європейськими дослідниками вихідну точку, археологи регіону рухалися у власному напрямі археологічного теоретизування. Тут археологія пройшла шлях від формування емпіричних основ археологічного знання (1860–1870-х рр.), до культурно-історичного підходу (перша половина XX ст.), який не зазнав парадигматичного зламу, як це було в Західній Європі, а розвивався паралельно із соціокультурним підходом (за: В. Генінгом — ще від 1930-х років, див.: Генінг 1992, с. 10). Обидва залишалися в ідеологічних рамках радянського марксизму, з відповідним розумінням матеріальності, історії та суспільного розвитку та протиставляли себе англо-американським підходам до археологічної науки. Історія археологічної теорії в Східній Європі та північної Євразії увічнила себе не лінійною зміною парадигм, а серією дискусій, найгучнішими з яких були «про об'єкт та предмет археології» та «про зміст поняття АК».

Як і в європейських центрах, поняття культури з'являється тут раніше за вживання конкретного терміна — починаючи з другої половини XIX ст. (див.: Генинг В. Ф., Генинг В. В. 1992, с. 7). Уперше в російській історіографії термін «АК» ужив В. О. Городцов, описуючи культури європейського степу — ямну, катакомбну та зрубну (Городцов 1915). Інтерпретації конкретних АК цього часу загалом стадійні та етноорієнтовані, а кількість АК стрімко зростає разом із накопиченням матеріалу. Водночас формується і запит на більш глибоке вивчення того, що саме ці культури означають та якою є їх «історія» (Жуков 1927, с. 13).

Тому на початку 1930-х рр. виникає два підходи до інтерпретації і подальшого вивчення АК у Східній Європі. Перший, що фокусується на соціально-економічних явищах, втілених у матеріальній культурі давніх суспільств, описано в працях А. В. Арциховського, О. Я. Брюсова, В. П. Петрова. Саме з цих теоретичних спроб походила історія соціоархеології В. Генінга (Генинг В. Ф., Генинг В. В. 1992, с. 61).

Проте головувати в археологічному теоретизуванні став підхід до АК як до «етапу» в інтерпретації матеріалів на шляху до реконструкції «історії матеріальної культури» (Беликова 2013, с. 154). Зайве казати, що філософське підґрунтя обох течій становив радянський марксизм, який специфічно легітимізував доцільність археологічних досліджень.

Лише в 1970-х рр., як зазначали В. Генінг та ін., «*чітко окреслилася проблемна ситуація у розвитку археологічного знання*» (Генінг и др. 1988). З одного боку, це відбулось саме через накопичення величезної кількості археологічних даних, які виходили за межі прийнятих інтерпретаційних схем, а також через зміни в методичних та інтерпретаційних підходах. Але додатковим поштовхом стала загальна лібералізація після XX з'їзду КПРС та поява нових дослідників-теоретиків — В. Ф. Генінга, Л. С. Клейна, Ю. М. Захарука, В. С. Бочкарьова та ін. Це призвело не лише до накопичення сформульованих проблемних питань, але й до можливості їх розв'язання в межах наукової дискусії.

Тому на початку 1960-х рр. археологічна теорія перебуває у стані формалізації та окреслення бази критеріїв поза межами археологічної інтерпретації — загалом суголосно із розвитком процесуальної школи в англо-американських наукових центрах (Клейн 1962; Смирнов 1964; Грязнов 1969). Наприклад, Ю. М. Захарук (1964) здійснює спробу визначити чіткі критерії для характеристики археологічного комплексу та виділення АК, а Я. А. Шер (1966) визначає структурний зв'язок між поняттями «типу» та АК як стійкої сукупності типів. На такий самий зв'язок майже одночасно вкаже англійський процесуаліст Д. Л. Кларк, пропонуючи наведену вище структуру археологічного знання (детальніше про ці процеси див.: Клейн 1991). Так, під проводом Л. С. Клейна у радянській археологічній теорії формується неокантіанський підхід «чистої археології» (або «строгої археології»), яку вважають передусім джерелознавчою дисципліною, а вже потім — конкретно-історичною та соціологічною (Аникович 2010, с. 9). У подібному процесуальному руслі розмірковували також В. М. Массон та В. С. Бочкарьов, які аналізують, розширюють і структурують схему Д. Кларка та пропонують своє бачення структури археологічного знання (Бочкарев 1975; Массон, Бочкарев 1978; рис. 2).

Саме в цьому вигляді схема «основних археологічних понять» стала основою для подальших роздумів російських археологів-теоретиків над структурою науки. Її використовують для пояснення та обґрунтування класифікаційних методів та підходів (Колпаков 2013), а також розширюють і доповнюють відповідно до поставлених наукових завдань (Файферт 2022). А дискусія довкола «джерелознавчої» концепції Клейна та предмета й об'єкта археології згасала, доки наприкінці століття «чиста археологія» не стала домінантною в російському теоретичному просторі (Аникович 2010, с. 9).

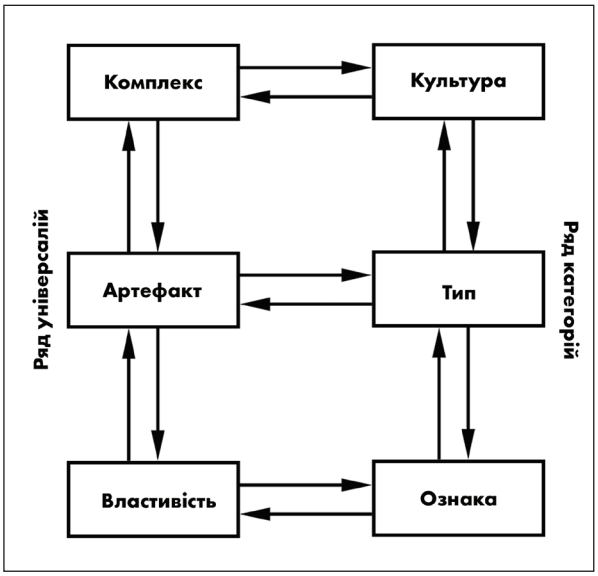

Рис. 2. Експериментальна система основних археологічних понять, запропонована В. С. Бочкарьовим (за: Бочкарёв 1975, рис. 1)

Fig. 2. V. S. Bochkarev's experimental system of the main archaeological concepts (after: Bochkarev 1975, fig. 1)

Паралельно зі «строгою археологією» розвивається соціоархеологічна школа під керівництвом В. Ф. Генінга, який 1974 р. став заступником директора Інституту археології в Києві. Дискусії між двома напрямами стосувалися можливості археологічної науки формулювати знання про минуле за межами речознавства та переходу від археологічного дослідження до реконструкції давніх суспільств — причому не надто збагачуючи методичний арсенал археології як такий. В. Ф. Генінг шукає підґрунтя для своїх теоретичних концепцій у марксизмі та виголошує головною метою археологічного пізнання завдання «*представити суспільство минулого як суспільно-історичну цілісність, розглянуту в закономірності його розвитку*» (Генинг В. Ф., Генинг В. В. 1992, с. 63). До того ж разом з учнями він працює і над проблемою формування та виділення АК (Кудрявцева 1987;

Ричков 1990; Генінг 1992). Дослідник не прирівнював археологічну культуру до конкретного історичного періоду, але частково повторював стадіальні ідеї, описуючи можливість одного і того самого населення належати до різних послідовних АК (Генинг 1970, с. 176).

Після смерті В. Ф. Генінга у 1993 р. інтенсивність теоретизування в українській археології знизилася, а сформована школа розпалася разом із відділом Інституту археології НАН України. Скоріше за все, причиною цього стало саме ідеологічне забарвлення діяльності відділу та його керівника та відсутність активного зацікавлення теорією серед більшості українських археологів. Попри те, поодинокі соціоісторичні та соціоархеологічні розробки провадив М. І. Гладких (1991). Також були опубліковані статті про теорію поняття АК та пов'язані з ним методичні проблеми (Ричков 1990; Смирнов 2003; Пустовалов 2005). Утім, їх інтенсивність в цілому неухильно зменшувалась, а сучасний стан справ можна порівняти із серединою минулого століття, коли кількість накопичуваних даних так само стрімко й невпинно зростала, публікації та наукові розробки мали переважно емпіричний характер, а теоретизування не було представлене ані в академічному викладанні, ані на рівні наукових дискусій. Навіть чинна революція у природничих методах нагадує про 1950-ті рр. (із заміною радіовуглецевих новацій палеогенетичними дослідженнями).

Незважаючи на всі суперечності, і «строга археологія», і соціоархеологія погоджувались щодо фундаментальності поняття АК в археологічному дослідженні. «Виділення» АК часто було самостійним науковим результатом (що, до речі, суперечить соціоархеологічним ідеям В. Ф. Генінга). Саме про це експресивно казав О. Д. Грач: «*понаплодили купу культур та культурочок. Що не село — то культура. Дослідники, що втратили широкий погляд на речі, стали увічнювати свої імена в* ***штучно створених***[3] *дрібних культурах*» (Клейн та ін. 1970, с. 299). На цю проблему через 35 років указував і С. Ж. Пустовалов, звернувши увагу на методичну непослідовність у виділенні культур (Пустовалов 2005).

Прикметно, що більшість радянських та пострадянських археологів (наприклад, М. П. Грязнов, В. С. Бочкарьов, П. М. Долуханов) сприймали АК як об'єктивну реальність минулого, що її археологи не «виділяють», а лише «відкривають» (Клейн та ін. 1970, с. 299-301). Тобто ці дослідники визнавали фундаментальний онтологічний статус АК. А ті науковці, які підкреслювали ідеальний (нереальний або суто гносеологічний) статус археологічної культури, водночас наголошували на необхідності примусової уніфікації цього поняття в його ідеальному статусі. Так, Г. П. Григор'єв зазначав: «*Для мене беззаперечно, що поняття "АК" — це щось принесене нами в процесі наукової роботи*», зауважуючи також, що «*поняття "АК" має бути доведене до рівня, так би мовити, партійної дисципліни*» (Клейн та ін. 1970, с. 299).

Жорсткий позитивістський підхід до поняття АК поділяють і деякі українські науковці (Малєєв 1999, с. 53; Гладких 2002, с. 220). А опорний підручник з археології України визначає археологічну культуру як «*сукупність схожих пам'яток, обмежених певним простором і часом*» (ред. Залізняк 2005, с. 13). Утвердження саме цього типу понять у словниках та підручниках особливо прикметне, оскільки відображає зміст, що його АК має для нових фахівців на тлі відсутності окремого вивчення археологічної теорії в межах фахової освіти.

Менш позитивістського визначення дотримувалися представники київської школи. В. Ф. Генінг визнавав, що «*АК — найзначніша, фундаментальна категорія археологічного знання*» (Генінг 1992, с. 8), але й він підкреслював її двоїстий зміст: як емпіричної категорії та як відбиття суспільної системи в матеріальних залишках. Його молодші колеги, однак, поступово починають висловлювати все ближчі до постпроцесуального релятивізму думки. Наприклад, у 1990 р. М. О. Ричков пропонує виходити з ідеї, що АК — «*тільки інструмент, засіб для виявлення конкретних людських сутностей*» (Ричков 1990, с. 13). Ще радикальніше висловився С. В. Смирнов: «*АК ... належить лише науці, а не історичному минулому: поза археологічною наукою ніяких археологічних культур не було й не могло бути*» (Смирнов 2003, с. 10). Однак такий релятивізм нині є чи не єдиною рисою постпроцесуальної археології в Українській практиці, а слово «постмодерн» у текстах українських науковців зазвичай має агресивно-негативну конотацію (Гаскевич 2022).

Важливим теоретичним узагальненням доробку перерахованих дослідників є принципово відмінне від західного теоретизування визнання неможливості археологічного дослідження

[3] Виділення фрази належить авторам цього дослідження.

без визначення АК та фундаментальності цього поняття для науки. Крім того, всі вони підкреслюють потребу подальшого археологічного теоретизування, а українські науковці зауважують, що «*нехтування теорією обертається істотними прорахунками у вирішенні конкретних наукових питань, веде в безвихідь, сповільнює розвиток археології*» (Пустовалов 2005, с. 87). Визнання цих тез логічно підкреслює потребу продовжити та актуалізувати теоретизування, починаючи від найбазовіших понять, зокрема поняття АК.

Проблемний статус археологічної культури в структурі археологічного знання.

Те, що практично кожна значна публікація, зосереджена на археологічній теорії, прагне визначити поняття АК, доволі симптоматично. Наявність великої кількості дефініцій, з одного боку, призводить до згоди щодо неможливості остаточно визначити АК, а з іншого — провокує термінологічні дебати, позбавлені часом реального змісту та зв'язку з емпірикою. Попри всі відмінності, східноєвропейські та північноєвразійські теоретики археології схильні гіпостазувати концепт АК і подавати його як *сильну теорію* (тобто таку, яка впливає на процес дослідження й може призводити до спотворень і хиб, деформуючи сприйняття конкретних даних та їх інтерпретації). І саме через ці аспекти археологи-практики часто прагнуть уникати вживання таких контроверсійних термінів, як АК, там, де це тільки можливо (див.: Клейн та ін. 1970, с. 298-299). Однак мета таких складних і дискусійних визначень — не стільки дати остаточну відповідь і завершити теоретичні дебати (це неможливо, та й непотрібно), скільки окреслити систему координат, у якій перебуває те чи інше дослідження.

У подальшому, застосовуючи онтологічні та морально-етичні положення акторно-мережевої теорії, ми пропонуємо свій підхід до визначення АК як *слабкої теорії* із сильною увагою до реальних процесів в минулому, історії решток після їх застосування та процесу знаходження й інтерпретації в межах археологічного дослідження.

Сучасні міждисциплінарні підходи до матеріальної культури та акторних мереж

Для нас вихідною точкою теоретизування є те, що концепт АК похідний від загального поняття матеріальної культури. Сьогодні в міждисциплінарному блоці на перетині філософії, соціології, культурної антропології, археології, біології та геології матеріальну культуру визначають як усе, що створює світ і діє в ньому, тобто «*будівлі, ландшафти, зображення, тексти та елементи біосфери…*» (De Cunzo, Roeber 2022, p. 3). Як поняття матеріальна культура охоплює взаємодії «*субстанцій, ідей, переконань, дизайну та форми, які створюють складний світ, тобто все, що впливає на нас і на що впливаємо ми, усі впливи та енергії світу, не встановлюючи чітких меж між натурою (природою або нелюдськими істотами та нествореними речами) та культурою (тобто людськими істотами, створеними речами, ідеями, технологіями і всіма різнорівневими взаємодіями між ними)*» (Yates 2022, p. 29-30). Таким чином, матеріально-культурним є все, що охоплює річ від полюса матеріального, максимально знеособленого об'єкта як предмета дослідження різними науками, до полюса речі-фетиша, яка проявляє та визначає суспільні відносини, ідеї й технології. Усе заповнення від одного до іншого полюса можна назвати артефактом, як поєдання речовини, речі і всього, що вона продукує та що продукує її (Yates 2022, p. 31-34).

У цьому аспекті артефакти, зокрема ті, із якими має справу археологія, мають свої біографії, адже вони проходять особистий «життєвий цикл» — від створення до споживання, застосування, псування, викидання або дезагрегації (ed. Appadurai 1988, p. 3-7). А в перспективі археології зазначений цикл має навіть довшу історію: після викидання не все матеріально-культурне дезагрегується, а після довгого існування в природному середовищі рештки речі знаходять археологи, визнають їх за артефакт, описують і типологізують, реставрують, тримають у музейних колекціях тощо (Hurcombe 2014, p. 63-84). Власне, саме до біографічного способу інтерпретації та його модифікацій вдаються археологи, коли досліджують складну долю конкретного артефакта, втілену в його речевості (Jones, Díaz-Guardamino, Crellin 2016).

Отже, з поправкою на археологію, у матеріально-культурному артефакті маємо два базових формальних полюси розрізнення речевості: від немодифікованого людиною природного матеріалу, що впливає на вибір людини під час створення чогось, до артефакта, який зберігся до нашого часу, знайдений нами і став об'єктом дослідження, що дає основу для наукових уза-

гальнень; між цими двома полюсами є інстанція *манупорту* (Oakley 1981, p. 206), тобто природного об'єкта, перенесеного людиною в іншу локацію, але без обробки (тобто манупорт теж є створеною річчю, але з мінімумом людського втручання). Артефакт існує між знеособленим об'єктом позитивістського дослідження, манупортом, технологічним витвором і фетишем, що невідривний від суспільних відносин.

У процесі дослідження артефактів археологи їх типологізують, тобто розрізняють їх як об'єкти, що дають підстави робити висновки про типи — сукупності ознак, які можна встановити в процесі дослідження та які мають для нас сенс (у межах наявних теоретико-методологічних підходів). Археологи визначають типи за потребами своєї дисципліни загалом і конкретного дослідження зокрема, застосовуючи розрізнення часового (тобто такі, що стосуються поступових змін в технології і революції) та просторового (тобто такі, що стосуються розривів у сучасному їм просторі) характеру.

З цього погляду, археологічні культури — це сукупності типів, щодо систематизації яких у певній спільноті дослідників є консенсус і що походять з інтерпретації решток минулих спільнот і природних ландшафтів (тобто АК є *слабкою теорією*)[4]. Ці консенсуси змінні — як через зростання нових даних, що можуть змусити членів спільноти переглянути консенсус, так і внаслідок боротьби різних груп (шкіл) із відмінними підходами, зокрема до тієї чи іншої археологічної культури. Прикладом таких процесів є зміна в розумінні ямної та катакомбної культур: ці дві археологічних культури колись визначалися як попередня й наступна, а в останні часи — як співприсутні (див.: Keiser 2019). Так само змінні самі артефакти — вони можуть уже в археологічних колекціях зникати, псуватися та змінювати своє значення в результаті уточнень і реінтерпретацій.

Отже, визначення конкретної АК є узагальненням на основі аналізу даних про гібридні матеріально-теоретичні, природно-культурні процеси. Уявлення про АК як умовивід із суто позитивно-емпіричних засновків та результатів у вигляді «сильної теорії» є хибним.

Визнання слабкості поняття АК не значить, що від нього слід відмовитись. Навпаки, саме в цьому вигляді АК дозволяє повернутися до висхідних інтересів археології: пізнати передписемну історію людства. І акторно-мережева теорія дає підстави це оприявнити та артикулювати більш виразно.

Акторно-мережеву теорію (АМТ), яку впродовж останніх сорока років розробляли М. Каллон, Б. Латур, Дж. Лоу, Н. Маррес і А. Мол можна визначити як один із найрадикальніших напрямів у соціальних дослідженнях науки й технологій (Callon 1986; 2001; Callon, Latour 1981; 1992; Latour 1988; 1991; 1992; 1993; 1996; 1999; 2004; 2005; 2013; Law 1986; 1987; 2002; 2009; Law, Mol 1995; Marres 2012; Marres, Guggenheim, Wilkie 2018; Mol 1999; 2002; 2008; 2010). Її початок пов'язаний із дослідженнями зазначених теоретиків у 1980-х рр. щодо методу дослідження лабораторної діяльності вчених, які в 1990–2000-х рр. стали набором концепцій, що стосуються технологій, артефакта та онтології соціальних світів.

Висхідна точка АМТ — призупинення процедури позитивістсько-наукової редукції, яка відчужує річ від її біографії і перетворює на знеособлений «об'єкт дослідження». Радикальність АМТ полягає в тому, що вона відмовляється від методологічного насильства над річчю, яку редукують до проявів певних привнесених ззовні характеристик — соціального, культурного, дискурсивного, біологічного тощо. У попередні епохи наукове дослідження починалося з редукції — її було закладено в саму структуру дослідницької праці як базову операцію. Акторно-мережева теорія спробувала підірвати цей консенсус принципом ірредукції: «*Жодна річ сама собою не може бути зведена або незведена до іншої*» (Латур 2015, с. 220). Фактично ідеться про застосування старої, ще неокантіанської ідеї про ідіографічність — зосередженість на унікальності та неповторності — наук про культуру (Rickert 1910, с. 4-7).

Зазначена ірредукція стирає межі між такими фундаментальними предметними регіонами, як природа / культура, людське / нелюдське, матеріальне / нематеріальне. Якщо раніше об'єкти розподілялися за різними онтологічними регіонами та логічними класами, то тепер ці гетерогенні сутності опиняються на одній онтологічній площині. Усі вони — актори, рівні у своїй здатності діяти і вступати у взаємодії, у яких і визначається, чим вони є і чим

[4] Слабкі теорії — це узагальнені теорії та описи, засновані на визнанні своєї вразливості до недоведених припущень, нових підходів та інших, поки що невідомих факторів. Але сила слабкої теорії (та пов'язаних із нею понять) у тому, що вона свідома своїх обмежень і змушує дослідників обережно ставитись до свого застосунку.

будуть. Зокрема, Б. Латур указує: «*АМТ намагалась зробити соціальний світ якомога пласкішим, щоб гарантувати, що встановлення будь-якого нового зв'язку буде чітко помітним*» (Latour 2005, p. 16).

Те, що раніше було розділене, ієрархізоване та непорівнянне, тепер отримує можливість бути побаченим у справжніх вимірах взаємодії на рівних. Акторно-мережевий аналіз досліджує мережу цих взаємодій, виявляє всіх акторів (сутності, що діють одна на одну) і демонструє, що за одиничним об'єктом, елементом мережі, стоїть вся сукупність виконаних і виконуваних дій чи збірок-асембляжів. Поняття «асембляж» для археології не нове, його здавна використовують для ширшого опису археологічного комплексу як складової археологічного дослідження. На відміну від «комплексу» — терміна, який зазвичай асоціюють із пам'яткою або сукупністю археологічного матеріалу, асембляж включає також елементи навколишньої дійсності (ландшафт, клімат тощо) і акторів, що здійснюють процедуру археологічного дослідження (археолога та його інструменти пізнання) (Deleuze, Guattari 2004). Саме в такому сенсі воно потрапляє до лексикону європейських археологів — як сукупність усіх акторів, що взаємодіють у межах певного археологічного дослідження та мають рівний онтологічний і гносеологічний статус. І саме в цьому полягає онтологічна та морально-етична значущість АМТ для археології: у процесі дослідження археолог веде типологізацію як реєстрацію реальних зв'язків асембляжу (наскільки артефакти дозволяються це зробити в наш час).

На теоретичному рівні АМТ почала з епістемічного звільнення матеріальних об'єктів під сваволі дослідника-позитивіста, що породило соціологію речей — дисципліну, яка визнає в речах акторів, конститутивних для соціального порядку. А за цим методологи науки дійшли висновку, що через усунення межі між матеріальним і нематеріальним визначальною для розуміння та існування об'єкта стає мережа стійких відносин, у яких він бере участь і які продукують його об'єктність. Так, нематеріальний об'єкт (наприклад, уявлення, ідея чи технологія) може бути елементом соціальної мережі, не будучи елементом фізичного простору, і критерієм існування стає дія — саме цю реальність і описує ідея «асембляжу» як поняття, ширшого за мертвий та бездіяльнісний «комплекс».

Отже, осереддя АМТ полягає в ідеї, що діють не тільки люди, але й різноманітні речі, створені і нестворені, та все, що раніше називали середовищем. Як зазначав Б. Латур: «*акторно-мережева теорія — це набір матеріально-семіотичних інструментів, інтуїцій і методів аналізу, які розглядають все в соціальному й природному світах як безперервно генерований ефект мереж відносин, у яких вони перебувають*» (Law 2008, p. 141).

Таким чином, нове розуміння соціальності стосується як людських, так і нелюдських «існувань» (non-human beings) — істот, різних речей, ідей і технологій. Відповідно, соціологія почала орієнтуватися і на об'єкти: адже тепер діють не тільки люди, а й комп'ютери, велосипеди, ба навіть покинуті консервні банки (Harman 2009, p. 32). Континентальні археологи мислять у цьому ж напрямку, пропонуючи збагатити теоретизування низкою підходів на основі постгуманізму, АМТ та об'єктно-орієнтованої онтології (див.: Olsen et al. 2012; Alberti 2013).

У повороті АМТ «об'єктом» стає людина, а актором — нелюдські існування, предмети, артефакти, ідеї, тобто все, що діє і взаємодіє та позначається на житті людей. Такі об'єкти є водночас інститутами, що володіють своєю агентністю (активною суб'єктністю). Кожен артефакт, навіть манупорт, виступає об'єктом-інститутом.

Класичний приклад такої перспективи запропонував Б. Латур. Так, літак є об'єктом, поки пов'язує два аеропорти в переміщенні, що уможливлено його існуванням в нерозривному зв'язку цього набору заліза й пластика з конструкторами, менеджерами авіакомпанії, пілотами, аеропортами тощо. Літак як об'єкт-інститут — це матеріальний технологічний об'єкт, у якому проявлено делеговані йому ідеї та дії багатьох інших елементів мережі. Так, технологічний об'єкт як інститут включає складну систему відносин різних елементів.

В об'єкті-інституті водночас відбувається створення відсутності та присутності тих елементів, що даються взнаки в дії «у згорнутому вигляді». Наприклад, літак летить, хоч його конструктор у ньому безпосередньо не діє. Тож об'єкт-інститут завжди більший за власне матеріально наявний об'єкт. Звідси висновок Б. Латура: об'єкти, що існують просто як завершені рештки і не є частиною колективного життя, перебувають в зоні невідомості, натомість «реальні об'єкти» завжди є частинами інститу-

тів (Latour 1994, с. 49). Цю ідею жваво підхопили сучасні європейські теоретики археології, які зауважують, що археологічні артефакти — це повноправні члени археологічного дослідження, та пропонують виявляти «*більше поваги до незалежної ролі* [речей — автори] *у нашому спільному світі*» (Olsen et al. 2012, p. 202). Загалом думка про органічний та ефективний зв'язок АМТ із археологічним дослідженням нині є впливовою в європейській археологічній теорії (див.: Cipolla 2008; Thomas 2015, p. 1289; Cipolla, Crellin, Harris 2021; Nezabytovskyi, Radchenko 2022).

Кожен об'єкт-інститут чи то артефакт існує в траєкторії від задуму (проєкту) до матеріально присутнього діючого об'єкта. Проєкт має потенціал становлення об'єктом, а після його реалізації матеріальний об'єкт відокремлюється від задуму, набуває власного існування у формі технології. Проєкт стосується часу, а технологія — простору. Тож існування об'єкта починається із задуму, узгоджень, нарисів, початку й кінця виконання, запуску, дії і занепаду та існування після завершення як рештки. Сутність об'єктів полягає в динаміці їх існування, у дії і взаємодії, *траєкторії*. В археологічному контексті досліджуваний артефакт має вивчатися від задуму аж до виявлення та класифікації його археологами зі зберіганням можливості для переоцінки та реінтерпретації, оскільки класифікація та інтерпретація не «вбивають» об'єкт і не зупиняють його рух цією траєкторією, а лише маркують певний етап на шляху до поглиблення наукового знання (див.: Wylie 2017, p. 223).

Будь-який об'єкт-інститут є унікальною подією, створеною роботою безлічі акторів. Онтологія таких об'єктів змінюється від етапу до етапу, набуваючи або втрачаючи ступінь своєї реальності за певною траєкторією. Множина відносин між об'єктом і проєктом постійно оприявнює з'єднання людського і нелюдського, і саме в цьому проявляється значення об'єкта для АМТ. Об'єкт — це «соціотехнічний асембляж», тобто сукупність людей, технологій, не людей, що пов'язані численними зв'язками одне з одним в єдиній мережі.

Таким чином, АМТ дозволяє нам бачити мережі, де людські і нелюдські елементи розташовані симетрично, без ієрархій і редукцій, у яких у попередніх наукових розвідках, зокрема археологічних, справжнє зникало за актами позитивістського насилля. Через застосування АМТ-підходів, сучасне наукове дослідження може доступитися до регіону справжнього, а отже, й істинного пізнання, невід'ємного від продовження існування всіх об'єктів. Соціальні світи мереж продовжують своє життя завдяки технологіям: «*технологію* [можна назвати. — автори] *моментом, у якому соціальні асембляжі набувають стабільності*», тобто відтворюються, оскільки «*суспільство і технологія — це не дві онтологічно різні сутності, а скоріше, фази однієї основоположної дії*» (Latour 1991, p. 129). У цих асембляжах об'єкти — це сукупності делегованих функцій, у яких у згорнутому вигляді наявне все те, що було делеговано, і через яких потенційно присутні всі залучені.

Отже, через так побачені артефакти ми виходимо до соціальності, але в її новому сенсі. Соціальне тепер стосується не причин (чому?), а способів взаємодії (як?) у кожній конкретній ситуації. АМТ аналізує об'єкт як вікно до розуміння відносин між людьми і не людьми у певному соціальному світі. Ми описуємо те, як відбувається зв'язок дій різних акторів, внаслідок чого і виникає ефект «соціального». Так, бачимо медіацію-осереддя, з якої виростає розуміння соціальності: «*Коли соціологи додають прикметник "соціальний" до якогось явища, вони позначають стабілізований стан речей, пучок зв'язків, які згодом можуть бути мобілізовані для пояснення якогось іншого явища*» (Latour 2005, p. 1).

Це означає, зокрема, що (на противагу постулатам як західно-, так і східноєвропейських теоретичних парадигм) «соціальне» та «соціальність» — не кінцева точка, скажімо, археологічної інтерпретації, а лише спосіб опису набору елементів, дослідження яких потребує глибшого занурення. А отже, АМТ дозволяє бачити в реальних термінах складні ситуації різним дисциплінам, що до цього аналізу вдаються. І навіть коли остаточне розуміння артефактів чи явищ минулого неможливе через втрачений контекст (а на практиці таке трапляється часто), відмова від позитивістської редукції дозволяє мінімізувати хиби під час їхньої інтерпретації.

Спроба визначення археологічної культури з огляду на АМТ

З огляду на зазначене в другій і третій частинах нашої статті, можна запропонувати таке *висхідне* розуміння археологічної культури: АК — це теоретичне узагальнення сукупності типів

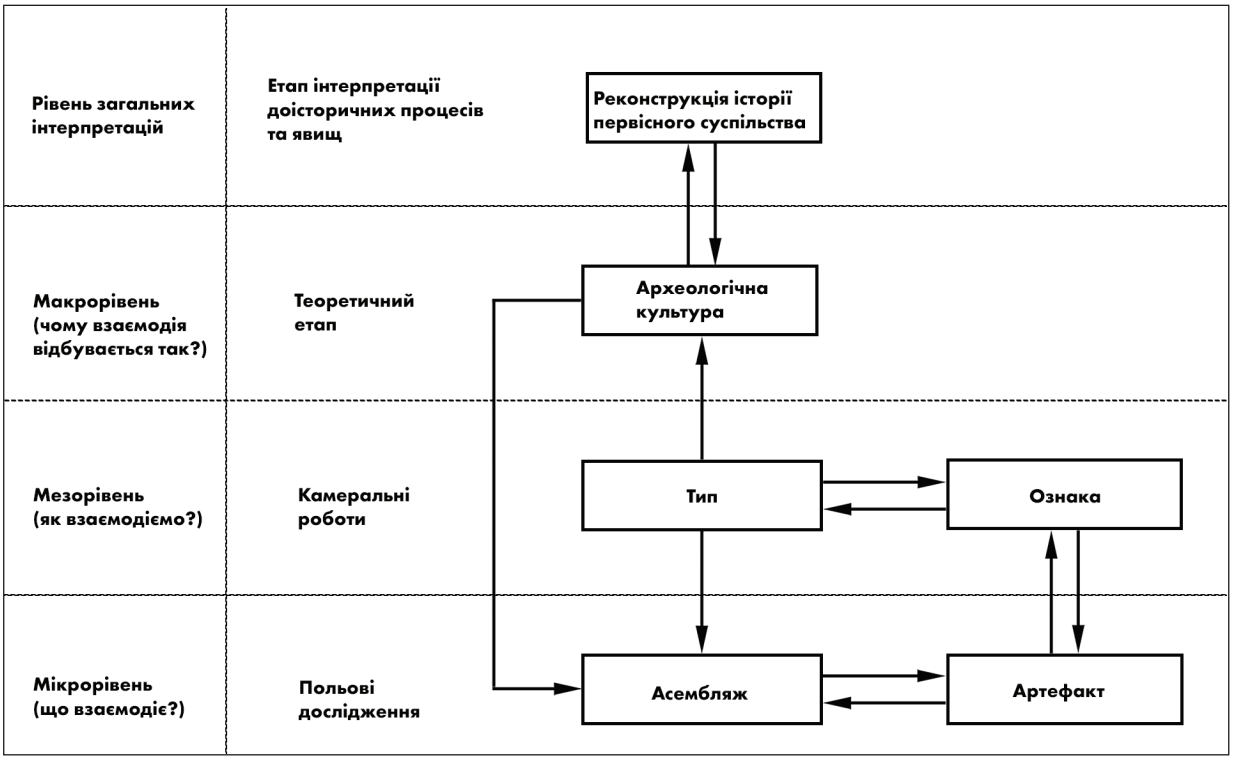

Рис. 3. Структура археологічного знання та основних археологічних понять
Fig. 3. Structure of archaeological knowledge and main archaeological concepts

віднайдених елементів матеріальної культури, які визначено як спільно поширені на певній території та в певних хронологічних межах і які в такому вигляді є основою для подальших інтерпретацій та реконструкцій минулої реальності з урахуванням багатства зв'язків в асембляжі та соціальності між людськими й нелюдськими істотами, а також створеними і нествореними речами.

В археологічному дослідженні АК визначається лише на третьому, теоретичному, етапі археологічного дослідження. Це означає, що гіпотеза про конкретну АК виникає після польового та камерального етапів, але до переходу на рівень загальних інтерпретацій (рис. 3).

На **польовому етапі** археолог віднаходить рештки — елементи матеріальної культури, та визначає їх як артефакти, що є основою для подальшої інтерпретації (чим вони були — інструментами, похованнями, житлами та господарськими комплексами, манупортами, рештками людських і тваринних тіл тощо).

На **камеральному етапі** розпочинається інтерпретація артефактів. Визначають характерні ознаки (власне, «ознака» є результатом ідеалізації сукупності конкретних ознак реальних артефактів), за якими здійснюється типологізація (тобто «тип» є результатом відбору сукупності ідеальних ознак). Так само до цього етапу належить і локалізація типів у просторі та часі, їх визначення й формування попередніх гіпотез щодо їх ідентифікації. Важливо, що тут археолог працює з типами як елементами «сильної теорії». Це означає, що, по-перше, вона може бути підтверджена та посилена нарощуванням кількості даних; по-друге, вже сформована типологія впливає на результат аналізу нових даних. Знаряддя, яке одночасно має ознаки двох протилежних типів, але не може належати до них обох, буде інтерпретовано залежно від конкретного вибору дослідника із наперед сформованих опцій, а будь-який вибір спотворить остаточний результат типологізації (Lucas, Witmore 2022). Таким чином, сукупність ідеальних «типів» не відображає реального розмаїття археологічних даних.

Лише на третьому, **теоретичному етапі** узагальнюємо дані та робимо висновок про сукупності типів у межах певної АК. Археологічна культура виникає як обґрунтована гіпотеза про сукупність типів у певних просторі й часі, що пов'язана з певною спільністю акторів і дозволяє далі інтерпретувати процеси далекого минулого: технологічні, біосоціальні, соціальні, економічні та культурні. Сама собою археологічна культура не є історичною, соціальною,

антропологічною, економічною чи якоюсь іншою реконструкцією. Однак вона є основою для таких реконструкцій на подальших етапах археологічного дослідження. І саме тому вона має брати до уваги підходи асембляжу та соціальності, характерні для АМТ.

У традиційному вигляді в пострадянських археологічних школах панувала тенденція розуміти АК в рамках «сильної теорії». Але саме з цією похибкою пов'язані критика концепту та відмова від його ужитку в англо-американських і багатьох континентальних археологічних школах. Конкретні реальні комплекси, як і конкретні реальні типи, можуть не збігатися з теоретичним уявленням про АК (а на практиці цього майже ніколи не стається). Тому визначення якогось об'єкта, комплексу чи типу як належного до конкретної АК неминуче спотворює поінтерпретовану археологічну реальність. Нові дані, що не вкладатимуться в раніше створені схеми, мають бути «запханими» в них силоміць або потребують нових, більш гнучких та відповідних їхнім реаліям моделей. Особливо це унаочнює намагання інтерпретувати через АК порівняно великі комплекси — поселення, могильники тощо.

Саме цей факт призводить до позитивістської пастки: визнаючи, що АК реально існують та описують явища реальної дійсності, дослідник визнає вже сформульовані теорії про те, якою ця дійсність була, важливішими та впливовішими, ніж вони є. Такий підхід не передбачає перегляду наявних гіпотез без визнання попередніх принципово хибними. Те саме відбувається і при спробі уніфікації визначень АК та критеріїв їх виділення — занадто жорстка система та занадто сильна теорія впливають на способи інтерпретації даних, спотворюючи наше розуміння складних археологічних об'єктів.

Нарешті на четвертому етапі — умовно **«інтерпретації доісторичних процесів та явищ»** — дослідження виходить за межі суто археологічного та збагачується додатковими контекстами: антропологічними, палеогенетичними, палеосоціальними тощо. Це етап перевірки попередніх гіпотез, а також реконструкції доісторичного минулого за результатами мультидисциплінарних досліджень.

Слід завважити, що перехід до інтерпретативного етапу часто відриває АК від її археологічного змісту, що порушує евристичну значущість концепту. Ці розриви лише підкреслюють проблемний статус традиційного підходу до АК і виражаються в низці конкретних проблем: кількість АК невпинно зростає, що призводить не лише до їх інфляції, а й до розширення категорійної бази в обох напрямах (поява «локальних варіантів» та «культурно-історичних спільнот»). При цьому відсутність універсальних критеріїв часто призводить до появи сутнісно різних АК, жодна з яких не може прямо відповідати іншим «доісторичним» реаліям та відповісти на всі питання сучасних археологічних студій. Зрештою, поняття АК або конкретні його елементи вкрай вразливі до ситуативних наукових та ідеологічних трендів, що також спотворює наукові результати.

Останній із цих викликів археологічна теорія долає, «повертаючись до самих речей», оскільки посутній зв'язок поняття АК з асембляжем та артефактом дозволяє обмежити зовнішні впливи, розуміти умовність узагальнень та переглядати усталені, навіть сильні теорії у світлі нових даних. Зв'язок із матеріальним артефактом, зв'язок між польовим і теоретичним етапами дослідження показує, що поняття АК є похідним від поняття матеріальної культури.

Загалом, проблемний статус узвичаєного розуміння АК можна узагальнити твердженням, що моделювання складних і багатогранних явищ «доісторії» в обмежено складні сутності призводить до неминучих спотворень. Для того щоб наблизити подолання або принаймні врахування цього аспекту наукового дослідження, необхідно виходити зі складності та нерозривності природного й суспільного, матеріального та ідейного. Така нерозривність виражена саме в матеріальній культурі та зокрема в акторних мережах.

Оскільки АК є теоретичною побудовою, що пов'язує в умовну єдність набір різнорідних акторів та визначає їх окремішність від інших акторів, АМТ — доречна теорія для опису взаємодії акторів, здатна виразити живу динамічну та функціональну сутність АК на всіх рівнях її визначення: польовому, камеральному й теоретичному.

Із перспективи АМТ важливою рисою археологічної культури є зануреність акторів — від давніх людей до сучасних дослідників у асембляж, який визначає її (АК), а вона — їх. З цього погляду, АК — це концепт, який базується на вивченні конкретних матеріалів і конкретних даних (material-based research). Таке вивчення розпочинається на польовому етапі, де головною сутністю є асембляж артефактів та сам ар-

тефакт. На цьому етапі, якому відповідає **мікрорівень** (умовно виражений через питання «що взаємодіє?») археологічного дослідження, ідеться про матеріальні рештки (артефакти), досліджувані через їх особисті траєкторії та біографії.

На мікрорівні кожна частинка асембляжу підпорядковується власним траєкторіям, які визначають біографії решток, їх життєвий цикл та перебувають у просторовому (топологічному) відношенні між собою. До того ж, варіативність біографій загалом перевищує можливості археолога до їх реконструкції, тому АК як система має безмежний потенціал до змін та модифікацій уже на першому етапі. Важливо, що взаємодія археолога з артефактом також реалізується як елемент їхньої біографії і в межах заданого простору, а отже, дослідник виступає частиною асембляжу і може бути описаний в тих самих термінах, що й інші агенти системи (Deleuze, Guattari 2004). Мікрорівень — основний елемент зв'язку АК із матеріальною культурою, який пов'язує конкретну АК з об'єктами реального світу. Саме відділення мікрорівня, агентів та їхніх біографій від мезорівня та макрорівня уможливлює процедуру ірредукції та забезпечує складність і багатофакторність АК.

Камеральному етапу дослідження в цій схемі відповідає **мезорівень**. Цей рівень унаочнює наявність мережі й складного світу, у якому вона діяла, а також виражає соціальну складову асембляжу, описуючи людину та інших агентів і спільноти в цілому в акторній мережі. Він розкриває шляхи та варіанти взаємодії агентів системи, відповідаючи на питання «як взаємодіємо?»

З погляду взаємодії з асембляжем, **мезорівень** — це простір осмислення, вивчення та систематизації всього асембляжу (сукупності агентів) за певною моделлю. Оскільки для археології одним з основних понять, що визначають і характеризують АК, є «тип», то робота на мезорівні часто пов'язана зі здійсненням класифікаційних і типологічних процедур. Перехід із мікрорівня до мезорівня — це перехід від конкретних матеріальних решток та їхніх біографій до штучно створених «типів» (груп артефактів, сформованих за виділенням реальних та змістовних ознак артефактів асембляжу) й інших аналітичних сутностей, на яких ґрунтується виділення АК.

Такі процедури неминуче призводять до спрощення й згрублення системи. Саме на цьому рівні виникає позитивістська пастка типології та АК як сильних теорій, які спотворюють складну археологічну реальність. Оскільки тип — результат проєкції лише однієї властивості артефакта на конкретну схему, будь-яка типологія, а отже, й будь-яка сукупність типів — лише проєкція реальних властивостей складного світу на схематичну модель. На цьому рівні тип — це сукупність проєкцій певних властивостей асембляжу (за Бочкарьовим 1975: тип — пучок властивостей), що відображають елементи складної мережі для того, щоб відповісти на питання, як діяла мережа.

Саме формулювання сильних гіпотез на мезорівні забезпечує існування й відносну сталість археологічної культури. З одного боку, без них АК не існувала б або перебувала б у стані аморфної невизначеності. З іншого ж – цей рівень має бути відділеним як від мікрорівня (для реалізації ірредукції), так і від макрорівня (для забезпечення гнучкості та змінності поняття). Саме тому АК — не лише сукупність типів, а типи — не просто набори артефактів.

Інтерпретація одержаних «проєкцій» для відтворення моделі археологічної реальності, тобто АК, відбувається на **макрорівні**, де АК як поняття, що схоплює та виражає складний асембляж через сукупність типів-проєкцій діє як окремий агент більшого світу — бере участь у взаємодії міжспільнотних мереж тощо. На макрорівні АК стає поняттям, яке бере участь в описі археологічних процесів та з якого здійснюється перехід до інтерпретації доісторичних процесів і явищ. Цей рівень — теоретичний рівень дослідження — описує міжспільнотні мережі, ноо- та біосфери разом у теоретичних рамках антропоцену. Він узагальнює питання попередніх рівнів (що та як взаємодіє), пропонуючи інтерпретацію, чому взаємодія відбувається саме так.

Однак оскільки АК є лише опосередкованим представленням конкретного асембляжу через набір типів-«проєкцій», а асембляж є невпинно змінним, представлення із часом застаріває та потребує змін. Цю потребу унаочнює саме взаємодія АК з конкретними елементами матеріальної культури — як належними до цієї АК, так і не належними. Поява агентів і біографій, що не можуть бути описані в термінах, використаних на мезорівні осмислення АК, неминуче призводить до їх перевизначення та вдосконалення вже наявної теорії.

У класичній моделі саме на цьому рівні позитивістська пастка реалізується та набуває сили.

Під час інтерпретації типів і виділення АК вона переходить із мезорівня до макрорівня, зумовлюючи проблемний статус АК як сильної теорії. Типи лінійно та однозначно залежать від властивостей артефактів, як їх визначає археолог-дослідник і так само однозначно визначають АК. Через це АК «формує» та узагальнює типи, які своєю чергою змушують підлаштовувати сприйняття, аналіз та інтерпретацію матеріальної культури (МК) під вже усталені схеми. Усі перелічені вище проблеми АК виникають саме через силу та «токсичність» теорії та її здатність прямо впливати на аналіз елементів МК на макрорівні.

Однак застосування АМТ радикально змінює ситуацію, «послаблюючи» теорію АК на макрорівні. Відбувається це тому, що незалежність і самостійність усіх елементів асембляжу зумовлює їх динамічну зміну за власними біографічними траєкторіями, що не обов'язково узгоджені з узагальненою схемою конкретної АК. Водночас нова інформація про рештки та їхні індивідуальні особливості (тобто мікрорівень) спричиняє застарівання та перевизначення АК. Коли ж формується потреба в такому перевизначенні, перехід від АК до асембляжу відбувається безпосередньо, а не через «сильну» теорію типів, що зумовлює насильницький вплив на розуміння та інтерпретацію матеріальної культури (рис. 3). А без такого впливу неможливо потрапити в позитивістську пастку — основне джерело всіх логічних та інтерпретаційних проблем археологічної культури. Відмова від інтерпретативного насилля над агентами асембляжу забезпечує гнучкість АК і морально-етичну підставу праці археолога.

З онтологічного погляду, АК не взаємодіє з об'єктами на макрорівні — вона взаємодіє з іншими макросутностями, як-от кліматичні реалії, біосферні чинники тощо. Однак гносеологія АК пов'язана з поверненням до конкретних елементів асембляжу — агентів, що перебувають за межами описової моделі. Саме наявність моделі дає змогу побачити відмінність та унікальність агентів для уточнення й збагачення даних про АК. Важливо, що оскільки перехід «макрорівень—мікрорівень» відбувається безпосередньо, агенти мережі не стають об'єктами редукції та уникають насилля, неминучого при застосуванні сильної теорії.

Саме те, що на макрорівні АК є поняттям, похідним зі слабкої теорії, дає йому можливість бути змінним і плинним і описувати археологічну реальність, взаємодію з іншими макросутностями та складні процеси доісторії поза межами стандартизованих моделей, але ще й бути гнучкою й придатною до модифікацій із розвитком наукового знання. АМТ відкриває можливість повернутися до речей та їхніх індивідуальних траєкторій у той момент, коли виникає потреба до переосмислення та модифікації усталених археологічних понять, а отже, й уникнути їх застарівання чи інфляції на шляху до глибшого та повнішого розуміння минулого.

Висновки

Взаємодія елементів матеріальної культури з інтерпретативними категоріями вищого порядку, як-от «тип» чи «АК», — одна з центральних тем теоретизування та відповідних археологічних дискусій. І не лише тому, що ця тема важлива для конкретного дослідження й осмислення дослідницької практики «в розкопі», а ще й тому, що саме в її предметному полі окреслюються основні теоретичні проблеми, пов'язані з фундаментальними категоріями археологічної науки. В українській археології, так само як і в інших теоретичних школах нашого регіону останніх ста років (на відміну від континентальних або англо-американських наукових центрів), ці проблеми прив'язані до поняття «АК» та здебільшого розглядалися в його контексті. Класична теорія АК — сильна, тобто провокує спотворення на етапі інтерпретування для відповідності матеріалів до цієї теорії, а це є джерелом багатьох гносеологічних проблем, окреслених вище — від інфляції АК до неможливості гнучкого інтегрування нових археологічних даних. Тому саме в контексті поняття «АК» є сенс поглянути на них із перспективи теоретизування XXI ст.— зокрема і з перспективи АМТ.

Впливаючи на онтологічний статус об'єктів асембляжу, АМТ не змінює концепт АК безпосередньо, але інакше структурує та форматує зв'язки між основними категоріями археології та між різними рівнями археологічного дослідження. АК, яка класично була сильною теорією, «послаблюється» і позбувається можливості спотворювати інтерпретацію даних через сильну категорію «типу». Натомість із перспектив АК можемо поглянути на безліч агентів, пов'язаних із конкретним асембляжем, осмислити їх з позицій АМТ та інтерпретувати, враховуючи особливості конкретних елементів МК. «Послаблення» органічно та природно розв'язує проблемний статус АК на сучасному

рівні теоретизування. Так само АМТ-підхід повертає морально-етичну гідність археолога як актора, залученого в складний інтерпретативний творчій процес дослідника минулого, а не машини позитивістичного самовідчуження.

Повернення до класичних тем української археології з новими аналітичними й мисленнєвими інструментами саме собою є рисою сучасної археологічної теорії — використанням гносеологічних «риштувань». Така процедура змушує поглянути на поняття АК та структуру археологічної науки з дещо інакших перспектив і використати переваги й здобутки археологічного знання попередніх поколінь. А вони знову актуальні, адже поняття АК залишається повсюдно уживаним навіть попри загальну відмову від його осмислення в західній археологічній теорії. АМТ — гарний спосіб додати концепту АК тієї гнучкості, через брак якої він і втратив свою популярність, а в українській науці призвів до бурхливих дискусій, які передували поступовому зникненню археологічної теорії та пануванню емпіризму. Ба більше, такий підхід врешті наближає українську археологію до європейського теоретичного поля, виводить її за межі ідеологізованих і застарілих стандартів марксизму, під тінню якого вона розвивалася в минулому столітті. Урешті-решт, таке «оновлення» старих і добре відомих тем може стати (і ми щиро сподіваємось, що стане) поверненням і до археологічного теоретизування загалом. А це, як влучно зауважили численні теоретики-попередники, — єдина запорука успіху археологічної науки, неодмінне джерело теоретичних, методичних і практичних новацій та основний двигун наукової креативності.

Аксьонов, В. С. 2023. Ще раз про ямні поховання ранньосередньовічного верхньосалтівського катакомбного могильника. *Археологія*, 1, с. 69-85. https://doi.org/10.15407/arheologia2023.01.069

Аникович, М. В. 2010. *Методология археологии и новые подходы к изучению верхнего палеолита Евразии. Избранные лекции*. Новосибирск: Новосибирский государственный университет.

Башкатов, Ю. Ю., Бітковська, Т. В. 2021. Івківці — новий тип пізньозарубинецьких пам'яток Середнього Подніпров'я. *Археологія*, 2, с. 52-62. https://doi.org/10.15407/arheologia2021.02.052

Беликова, Н. В. 2013. Эволюция категории «Археологическая культура» в работах отечественных археологов. *Вестник Омского Университета*, 4, с. 151-154.

Бочкарёв, В. С. 1975. К вопросу о системе основных археологических понятий. В: Масон, В. М., Боряз, В. М. (ред.). *Предмет и объект археологии и вопросы методики археологических исследований: материалы симпозиума методологического семинара ЛОЯ АН СССР*. Ленинград: Наука, с. 34-42.

Гаскевич, Д. Л. 2022. Про ще одну концепцію «неоліту» із рисами постмодернізму. *Археологія*, 4, с. 105-119. https://doi.org/10.15407/arheologia2022.04.105

Генинг, В. Ф. 1970. История населения удмуртского Прикамья в пьяноборскую эпоху. *Вопросы археологии Урала*, 10, с. 175-188.

Генинг, В. Ф., Генинг, В. В. 1992. *Очерки философии социоархеологии*. Киев: Теллуо.

Генинг, В. Ф., Смирнов, С. В., Захарук, Ю. Л., Черных, Л. А., Бунятян, Е. В., Колесников, А. К. 1988. *Проблемная ситуация в современной археологии*. Киев: Наукова думка.

Генінг, В. Ф. 1992. Концепція "культури" в археологічному знанні (з історії питання). *Археологія*, 1, с. 4-16.

Гладких, М. І. 1991. *Історична інтерпретація пізнього палеоліту України (за матеріалами території України)*. Препринт. Київ: НМК ВО.

Гладких, М. І. 2002. Культура археологічна. В: Литвин, В. М. (ред.). *Історична наука: термінологічний і понятійний довідник: навчальний посібник*. Київ: Вища школа, с. 219-220.

Городцов, В. А. 1915. *Культура бронзовой эпохи в средней России. Отчет Исторического Музея за 1914 г.* Москва: Синодальная типография, с. 121-226.

Жуков, Б. С. 1927. Из методологии изучения культур стоянок и городищ. В: Жуков, Б. С., Бадер, О. Н. (ред.). *Материалы к доистории Центрально-Промышленной области*. Москва: Типография Серпуховского Промторга, с. 13-18.

Залізняк, Л. Л. (ред.). 2005. *Археологія України: курс лекцій: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів*. Київ: Либідь.

Захарук, Ю. М. 1964. Проблеми археологічної культури. *Археологія*, 17, с. 12-42.

Клейн, Л. С. 1962. Катакомбные памятники эпохи бронзы и проблема выделения археологических культур. *Советская археология*, 2, с. 26-38.

Клейн, Л. С. 1991. *Археологическая типология*. Ленинград: Академия наук СССР.

Клейн, Л. С., Миняев, С. С., Пиотровский, Ю. Ю., Хейфец, О. И. 1970. Дискуссия о понятии «археологическая культура» в проблемном археологическом семинаре Ленинградского университета. *Советская археология*, 2, с. 298-302.

Колпаков, Е. М. 2013. *Классификация в археологии*. Санкт-Петербург: ИИМК РАН.

Кудрявцева, О. М. 1987. Про формування поняття «археологічна культура». *Археологія*, 58, с. 1-7.

Латур, Б. 2015. *Пастер. Война и мир микробов, с приложением «Несводимого»*. Санкт-Петербург: Издательство Европейского университета.

Малєєв, Ю. М. 1999. *Словник археологічних термінів*. Київ: Стиль.

Массон, В. М., Бочкарев, В. С. 1973. К характеристике теоретических разработок зарубежной археологии. *Краткие сообщения Института археологии*, 152, с. 36-42.

Пустовалов, С. Ж. 2005. Етнічна концепція археологічної культури (АК) та сучасна практика виділення археологічних культур. *Магістеріум*, вип. 19. Культурологія, с. 84-88.

Ричков, М. О. 1990. Про локальні варіанти археологічних культур. *Археологія*, 4, с. 12-20.

Рудич, Т. 2022. Населення черняхівської культури за матеріалами могильника Черкаси-Центр (краніологічний аспект). *Археологія*, 1, с. 86-100. https://doi.org/10.15407/arheologia2022.01.086

Сидорович, В. 2022. Нове поховання пшеворської культури у Західному Побужжі. *Археологія*, 1, с. 114-120. https://doi.org/10.15407/arheologia2022.01.114

Смирнов, А. П. 1964. К вопросу об археологической культуре. *Советская археология,* 4, с. 3-10.

Смирнов, С. В. 2003. Археологічна культура: суперечливі моменти розробки проблеми. *Археологія*, 1, с. 7-20.

Файферт, А. В. 2022. Археологическая культура и структура археологической науки. *Теория и практика археологических исследований*, 34(1), с. 9-29.

Чмихов, М. О., Кравченко, Н. М., Черняков, І. Т. 1992. *Археологія та стародавня історія України*. Київ: Либідь.

Шер, Я. А. 1966. Типологический метод в археологии и статистика. *Доклады и сообщения археологов СССР на VII Международном конгрессе антропологических и этнографических наук*. Москва: Наука, с. 253—266.

Alberti, B. 2013. Archaeology and Ontologies of Scale. In: Alberti, B., Jones, A. M., Pollard, J. (eds.). *Archaeology after Interpretation*. Walnut Creek: Left Coast, p. 43-58.

Apel, K.-O. 1972. *Transformation der Philosophie*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.

Appadurai, A. (ed.). 1988. *The Social Life of Things: Commodities in Cultural Perspective*. Cambridge: Cambridge University Press.

Binford, L. R. 1967. Smudge Pits and Hide Smoking: the Use of Analogy in Archaeological Reasoning. *American Antiquity*, 32, p. 1-12.

Binford, L. R. 1972. *An Archaeological Perspective*. New York: Seminar Press.

Binford, L. R. 1965. Archaeological Systematics and the Study of Culture Process. *American Antiquity*, 31, p. 203-210.

Callon, M. 1986. Some Elements of a Sociology of Translation: Domestication of the Scallops and the Fishermen of St-Brieuc Bay. In: Law, J. (ed.). *Power, Action, and Belief: A New Sociology of Knowledge?* London: Routledge, p. 196-233.

Callon, M. 2001. Actor-Network Theory. In: Smelser, N. J., Baltes, P. B. (eds.). *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences*. Oxford: Pergamon, p. 62-66.

Callon, M., Latour, B. 1981. Unscrewing the Big Leviathan: How Actors Macro-Structure Reality and How Sociologists Help Them To Do So. In: Knorr-Cetina, K., Cicourel, A. V. (eds.). *Advances in Social Theory and Methodology. Towards an Integration of Micro and Macro-Sociologies*. London: Routledge, p. 277-303.

Callon, M., Latour, B. 1992. Don't Throw the Baby Out with the Bath School! A Reply to Collins and Yearley. In: Pickering, A. (ed.). *Science as Practice and Culture*. Chicago, London: University of Chicago Press, p. 343-368.

Childe, V. G. 1929. *The Danube in Prehistory*. Oxford: The Clarendon Press.

Cipolla, C. 2008. Signs of Identity, Signs of Memory. *Archaeological Dialogues*, 15(2), p. 196-215.

Cipolla, C. N., Crellin, R. J., Harris, O. J. T. 2021. Posthuman Archaeologies, Archaeological Posthumanisms. *Journal of Posthumanism*, 1(1), p. 5-21.

Clarke, D. 1973. Archaeology: The Loss of Innocence. *Antiquity,* 47(185), p. 6-18.

Clarke, D. L. 1968. *Analytical Archaeology.* London: Methuen.

De Cunzo, L. A., Roeber, C. D. 2022. Suitcases, Selfies, and the Global Environment: Material Culture, Materiality, and the New Materialism. In: De Cunzo, L. A., Roeber, C. D. (eds.). *The Cambridge Handbook of Material Culture Studies*. Cambridge: Cambridge University Press, p. 1-24.

Deleuze, G., Guattari, F. 2004. *A Thousand Plateaus: Capitalism and Schizophrenia*. Los Angeles: Continuum.

Furholt, M. 2020. Social Worlds and Communities of Practice: a Polythetic Culture Model for 3rd Millennium BC Europe in the Light of Current Migration Debates. *Prehistoires Mediterraneennes* [online], 8. Available at: http://journals.openedition.org/pm/2383 [Accessed 26 September 2024]. https://doi.org/10.4000/pm.2383.

Harman, G. 2009. *Prince of Networks: Bruno Latour and Metaphysics*. Melbourne: Re.press.

Hodder, I. 1982. *Symbols in Action*. Cambridge: Cambridge University Press.

Hodder, I. 2005. Post-Processual and Interpretive Archaeology. In: Renfrew, C., Bahn, P. (eds.). *Archaeology: The Key Concepts*. London: Routledge, p. 207-212.

Hurcombe, L. 2014. *Archaeological Artefacts as Material Culture*. New York: Routledge.

Ingold, T. 1994. Preface. In: Ingold, T. (ed.). *Companion Encyclopaedia of Anthropology: Humanity, Culture and Social Life*. London: Routhledge, p. xiii–xxii.

Jones, A. M., Díaz-Guardamino, M., Crellin, R. J. 2016. From Artefact Biographies to 'Multiple Objects': A New Analysis of the Decorated Plaques of the Irish Sea Region. *Norwegian Archaeological Review*, 49(2), p. 113-133.

Kaiser, E. 2019. Das dritte Jahrtausend im osteuropäischen Steppenraum. Kulturhistorische Studien zu Prähistorischer Subsistenzwirtschaft und Interaktion Mit Benachbarten Räumen. *Berlin Studies of the Ancient World*, 37, S. 23-33.

Kossina, G. 1911. *Die Herkunft der Germanen. Zur Methode der Siedlungarchaologie*. Würzburg: Kurt Kabitzsch.

Latour, B. 1988. *The Pasteurization of France*. Cambridge: Harvard University Press.

Latour, B. 1991. Technology is Society Made Durable. In: Law, J. (ed.). *A Sociology of Monsters.* New York: Routledge.

Latour, B. 1991. Technology is Society Made Durable. In: Law, J. (ed.). *A Sociology of Monsters: Essays on Power, Technology and Domination*. London: Routledge, p. 103-131.

Latour, B. 1992. Where Are the Missing Masses? The Sociology of a Few Mundane Artifacts. In: Bijker, W. E., Law, J. (eds.). *Shaping Technology / Building Society: Studies in Sociotechnical Change*. Cambridge: MIT Press, p. 225-258.

Latour, B. 1993. *We Have Never Been Modern*. Cambridge: Harvard University Press.

Latour, B. 1994. On Technical Mediation. *Common Knowledge,* 3(2), p. 33-66.

Latour, B. 1996. On Interobjectivity. *Mind, Culture, and Activity,* 3(4), p. 228-245.

Latour, B. 1999. On Recalling ANT. In: Law, J., Hassard, J. (eds.). *Actor Network Theory and After*. Oxford: Blackwell, p. 15-25.

Latour, B. 2004. *Politics of Nature: How to Bring the Sciences into Democracy*. Cambridge: Harvard University Press.

Latour, B. 2005. *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network-Theory*. Oxford; New York: Oxford University Press.

Latour, B. 2013. *An Inquiry into Modes of Existence*. Cambridge: Harvard University Press.

Law, J. 1986. On the Methods of Long-Distance Control: Vessels, Navigation and the Portuguese Route to India. In: Law, J. (ed.). *Power, Action and Belief: A New Sociology of Knowledge*. London: Routledge; Kegan Paul Books, p. 234-263.

Law, J. 1987. Technology and Heterogeneous Engineering: The Case of Portuguese Expansion. In: Bijker, W. E., Hughes, T. P., Pinch, T. J. (eds.). *The Social Construction of Technological Systems: New Directions in the Sociology and History of Technology*. Cambridge: MIT Press, p. 111-134.

Law, J. 2002. *Aircraft Stories: Decentering the Object in Technoscience*. Durham: Duke University Press.

Law, J. 2009. Actor Network Theory and Material Semiotics. In: Turner, B. S. (ed.). *The New Blackwell Companion to Social Theory*. Oxford: Blackwell, p. 141-158.

Law, J. 2008. Actor Network Theory and Material Semiotics. *The new Blackwell companion to social theory.* London: Blackwell, p. 141-158.

Law, J., Mol, A. 1995. Notes on Materiality and Sociality. *The Sociological Review,* 43(2), p. 274-294.

Lucas, G., Witmore, C. 2022. Paradigm Lost: What Is a Commitment to Theory in Contemporary Archaeology? *Norwegian Archaeological Review*, 55(1), p. 64-77.

Marres, N. 2012. *Material Participation: Technology, the Environment and Everyday Publics*. New York: Palgrave Macmillan.

Marres, N., Guggenheim, M., Wilkie, A. 2018. *Inventing the Social*. Manchester: Mattering Press.

Miller, D. (ed.). 1995. *Acknowledging Consumption: a review of new studies*. London: Routledge.

Mol, A. 1999. Ontological Politics. A Word and Some Questions. In: Law, J., Hassard, J. (eds.). *Actor Network Theory and After*. Oxford: Blackwell Publishing, p. 74-89.

Mol, A. 2002. *The Body Multiple: Ontology in Medical Practice*. Durham: Duke University Press.

Mol, A. 2008. *The Logic of Care: Health and the Problem of Patient Choice*. London; New York: Routledge.

Mol, A. 2010. Actor-Network-Theory: Sensitive Terms and Enduring Tensions. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie. Sonderheft*, 50(1), p. 253-269.

Müller, S. 1898. De jydske Enkeltgrave fra Stendalderen eller nyeste Undersogelser. *Aarboger for nordisk Oldkyndighed og Historie*, II(13), p. 157-282.

Nezabytovskyi, H., Radchenko, S. 2022. In Search of New Realm. Metamodern and Object-Oriented Ontology as Two Sides of Same Philosophy. *Κοινή. The Almanac of Philosophical Essays*, 3, p. 40-50.

Oakley, K. P. 1981. Emergence of Higher Thought 3.0–0.2 Ma B.P. *Philosophical Transactions of the Royal Society of London*, 292(1057), p. 205-211.

Olsen, B., Shanks, M., Webmoor, T., Witmore, C. 2012. *Archaeology: The Discipline of Things*. Berkeley: University of California.

Palienko, S. 2021. The Beginning of Soviet Theoretical Archaeology. *History of Science and Technology*, 11(1), p. 54-67.

Renfrew, A. C. 1977. Space, Time and Polity. In: Rowlands, M. J., Friedman, J. (eds.). *The Evolution of Social Systems*. London: Duckworth, p. 89-114.

Rickert, H. 1910. *Kulturwissenschaft und Naturwissenschaft*. Berlin: JCB Mohr.

Roberts, B. W., Vander Linden, M. (eds.). 2011. *Investigating Archaeological Cultures. Material Culture, Variability, and Transmission*. Dordrecht: Springer.

Roberts, B. W., Vander Linden, M. 2011. Investigating Archaeological Cultures: Material Culture, Variability, and Transmission. In: Roberts, B. W., Vander Linden, M. (eds.). *Investigating Archaeological Cultures.* Dordrecht: Springer, p. 1-22.

Taylor, W. W. 1948. A Study of Archaeology. *American Anthropologist*, 50(3), p. 2-7.

Thomas, J. S. 2015. The Future of Archaeological Theory. *Antiquity*, 89(348), p. 1287-1296.

Trigger, B. 1989. *A History of Archaeological Thought*. Cambridge: Cambridge University Press.

Trigger, B. 1990. The History of African Archaeology in World Perspective. In: Robertshaw, P. (ed.). *A History of African Archaeology*. London: James Currey, p. 309-319.

Trigger, B. 2006. *A History of Archaeological Thought (2nd ed.)*. Cambridge: Cambridge University Press.

Willey, G. R., Phollops, P. 1958. *Method and Theory in American Archaeology*. Chicago: University of Chicago Press.

Yates, J. 2022. Materiality. In: De Cunzo, L. A., Roeber, C. D. *The Cambridge Handbook of Material Culture Studies*. Cambridge: Cambridge University Press, p. 27-51.

M. A. Minakov[1], S. B. Radchenko[2]

[1]Doctor of Philosophy, Associate Professor, Senior Fellow at the Kennan Institute, ORCID: 0000-0002-0619-7321, minakovglobal@gmail.com

[2]PhD, Researcher, Museum of Archaeology, the University of Stavanger, ORCID: 0000-0003-2970-5373, simon.radchenko@gmail.com

THE STRUCTURE OF ARCHAEOLOGICAL KNOWLEDGE AND THE CONCEPT OF ARCHAEOLOGICAL CULTURE: THE PERSPECTIVE OF ACTOR-NETWORK THEORY

The paper deals with the concept of archaeological culture and the structure of archaeological knowledge in archaeological theory today. It aims to reconsider these basic concepts in light of the actor-network theory and integrate Ukrainian archaeological theorising into the global discourse by mobilising the theoretical advances around archaeological cultures. By doing that, we also want to contribute to the ethical and anthropocentric aspect of archaeological research and to create a provocation for bringing life to archaeological theorising in Ukraine.

First part of the paper is focused on the brief overview of the history of archaeological culture as a concept. Given that it was very different in various parts of the world, we separate the rise and fall of archaeological cultures in continental and Anglo-American studies and the history of archaeological theory in Soviet and post-Soviet countries. We compare these processes when relevant, but aim to describe the state of the art and its preconditions rather than provide a detailed historiographic overview. We then emphasise archaeological culture as a "strong theory," highlighting its problematic status based on its strength.

Therefore, the second part of the contribution deals with the perspectives of the actor-network theory to enrich the concept of archaeological cultures by making it weaker and more adequate to the modern archaeological studies. We describe the history and the main agenda of the actor-network theory with the particular focus on the ways it can solve the problematic status of the archaeological culture.

In the last part of the paper we suggest a scheme to describe the structure of archaeological knowledge from the perspective of the actor-network theory. We explain the ways this new scheme "weakens" archaeological cultures and enables avoiding the positivistic dead end. Moreover, we link specific practices of archaeological research to the particular stage of the study and explain the ways archaeological cultures can remain the crucial category of archaeological studies without being a "toxic" and "strong" theory. This forms a strong basis for integrating the culture-grounded theorising in Ukraine with the advances of the Western archaeological theory today.

K e y w o r d s: archaeological culture, material culture, archaeological theory, actor-network theory, ontology, epistemology, assemblage.

References

Aksonov, V. 2023. Shche raz pro yamni pokhovannia rannoserednovichnoho verkhnosaltivskoho katakombnoho mohylnyka. *Arheologia*, 1, p. 69-85. https://doi.org/10.15407/arheologia2023.01.069

Anikovich, M. V. 2010. *Metodologiia arkheologii i novye podkhody k izucheniiu verkhnego paleolita Evrazii. Izbrannye lektsii*. Novosibirsk: Novosibirskii gosudarstvennyi universitet.

Bashkatov, Yu. Yu., Bitkovska, T. V. 2021. Ivkivtsi — novyi typ piznozarubynetskykh pamiatok Serednoho Podniprovia. *Arheologia*, 2, p. 52-62. https://doi.org/10.15407/arheologia2021.02.052

Belikova, N. V. 2013. Evoliutsiia kategorii "Arkheologicheskaia kultura" v rabotakh otechestvennykh arkheologov. *Vestnik Omskogo Universiteta*, 4, p. 151-154.

Bochkarev, V. S. 1975. K voprosu o sisteme osnovnykh arkheologicheskikh poniatii. In: Mason, V. M., Boriaz, V. M. (eds.). *Predmet i obieekt arkheologii i voprosy metodiki arkheologicheskikh issledovanii: materialy simpoziuma metodologicheskogo seminara LOIA AN SSSR*. Leningrad: Nauka. p. 34-42.

Haskevych, D. L. 2022. Pro shche odnu kontseptsiiu "neolitu" iz rysamy postmodernizmu. *Arheologia*, 4, p. 105-119. https://doi.org/10.15407/arheologia2022.04.105

Gening, V. F. 1970. Istoriia naseleniia udmurtskogo Prikamia v pianoborskuiu epokhu. *Voprosy arkheologii Urala*, 10, p. 175-188.

Gening, V. F., Gening, V. V. 1992. *Ocherki filosofii sotsioarkheologii*. Kyiv: Telluo.

Gening, V. F., Smirnov, S. V., Zakharuk, Yu. L., Chernykh, L. A., Buniatian, E. V., Kolesnikov, A. K. 1988. *Problemnaia situatsiia v sovremennoi arkheologii*. Kyiv: Naukova dumka.

Heninh, V. F. 1992. Kontseptsiia "kultury" v arkheolohichnomu znanni (z istorii pytannia). *Arheologia*, 1, p. 4-16.

Hladkykh, M. I. 1991. *Istorychna interpretatsiia piznoho paleolitu Ukrainy (za materialamy terytorii Ukrainy)*. Preprynt. Kyiv: NMK VO.

Hladkykh, M. I. 2002. Kultura arkheolohichna. In: Lytvyn, V. M. (ed.). *Istorychna nauka: terminolohichnyi i poniatiinyi dovidnyk: navchalnyi posibnyk.* Kyiv: Vyshcha shkola, p. 219-220.

Zhukov, B. S. 1927. Iz metodologii izucheniia kultur stoianok i gorodishch. In: Zhukov, B. S., Bader, O. N. (eds.). *Materialy k doistorii Tsentralno-Promyshlennoi oblasti.* Moscow: Tipografiia Serpukhovskogo Promtorga, p. 13-18.

Zalizniak, L. L. (ed.) 2005. *Arkheolohiia Ukrainy: kurs lektsii: navchalnyi posibnyk dlia studentiv vyshchykh navchalnykh zakladiv*. Kyiv: Lybid.

Klein, L. S. 1962. Katakombnye pamiatniki epokhi bronzy i problema vydeleniia arkheologicheskikh kultur. *Sovetskaia arkheologiia*, 2, p. 26-38.

Klein, L. S. 1991. *Arkheologicheskaia tipologiia*. Leningrad: Akademiia nauk SSSR.

Klein, L. S., Miniaev, S. S., Piotrovskii, Yu. Yu., Kheifets, O. I. 1970. Diskussiia o poniatii "arkheologicheskaia kultura" v problemnom arkheologicheskom seminare Leningradskogo universiteta. *Sovetskaia arkheologiia*, 2, p. 298-302.

Kolpakov, E. M. 2013. *Klassifikatsiia v arkheologii*. Sankt-Peterburg: IIMK RAN.

Kudriavtseva, O. M. 1987. Pro formuvannia poniattia "arkheolohichna kultura", *Arheologia*, 58, p. 1-7.

Latur, B. 2015. *Paster. Voina i mir mikrobov, s prilozheniem "Nesvodimogo".* Sankt-Peterburg: Izdatelstvo Evropeiskogo universiteta.

Malieiev, Yu. M. 1999. *Slovnyk arkheolohichnykh terminiv*. Kyiv: Styl.

Masson, V. M., Bochkarev, V. S. 1973. K kharakteristike teoreticheskikh razrabotok zarubezhnoi arkheologii. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, 152, p. 36-42.

Pustovalov, S. Zh. 2005. Etnichna kontseptsiia arkheolohichnoi kultury (AK) ta suchasna praktyka vydilennia arkheolohichnykh kultur. *Mahisterium*, vol. 19. Kulturologia, p. 84-88.

Rychkov, M. O. 1990. Pro lokalni varianty arkheolohichnykh kultur. *Arkheolohiia*, 4, p. 12-20.

Rudych, T. 2022. Naselennia cherniakhivskoi kultury za materialamy mohylnyka Cherkasy-Tsentr (kraniolohichnyi aspekt). *Arheologia*, 1, p. 86-100. https://doi.org/10.15407/arheologia2022.01.086

Sydorovych, V. 2022. Nove pokhovannia pshevorskoi kultury u Zakhidnomu Pobuzhzhi. *Arheologia*, 1, p. 114-120. https://doi.org/10.15407/arheologia2022.01.114

Smirnov, A. P. 1964. K voprosu ob arkheologicheskoi kulture. *Sovetskaia arkheologiia*, 4, p. 3-10.

Smyrnov, S. V. 2003. Arkheolohichna kultura: superechlyvi momenty rozrobky problemy. *Arheologia*, 1, p. 7-20.

Faifert, A. V. 2022. Arkheologicheskaia kultura i struktura arkheologicheskoi nauki. *Teoriia i praktika arkheologicheskikh issledovanii*, 34(1), p. 9-29.

Chmykhov, M. O., Kravchenko, N. M., Cherniakov, I. T. 1992. *Arkheolohiia ta starodavnia istoriia Ukrainy*. Kyiv: Lybid.

Sher, Ia. A. 1966. Tipologicheskii metod v arkheologii i statistika. *Doklady i soobshcheniia arkheologov SSSR na VII Mezhdunarodnom kongresse antropologicheskikh i etnograficheskikh nauk*. Moscow: Nauka, p. 253-266.

Alberti, B. 2013. Archaeology and Ontologies of Scale. In: Alberti, B., Jones, A. M., Pollard, J. (eds.). *Archaeology after Interpretation*. Walnut Creek: Left Coast, p. 43-58.

Apel, K.-O. 1972. *Transformation der Philosophie*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.

Appadurai, A. (ed.). 1988. *The Social Life of Things: Commodities in Cultural Perspective*. Cambridge: Cambridge University Press.

Binford, L. R. 1967. Smudge Pits and Hide Smoking: the Use of Analogy in Archaeological Reasoning. *American Antiquity*, 32, p. 1-12.

Binford, L. R. 1972. *An Archaeological Perspective*. New York: Seminar Press.

Binford, L. R. 1965. Archaeological Systematics and the Study of Culture Process. *American Antiquity*, 31, p. 203-210.

Callon, M. 1986. Some Elements of a Sociology of Translation: Domestication of the Scallops and the Fishermen of St-Brieuc Bay. In: Law, J. (ed.). *Power, Action, and Belief: A New Sociology of Knowledge?* London: Routledge, p. 196-233.

Callon, M. 2001. Actor-Network Theory. In: Smelser, N. J., Baltes, P. B. (eds.). *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences*. Oxford: Pergamon, p. 62-66.

Callon, M., Latour, B. 1981. Unscrewing the Big Leviathan: How Actors Macro-Structure Reality and How Sociologists Help Them To Do So. In: Knorr-Cetina, K., Cicourel, A. V. (eds.). *Advances in Social Theory and Methodology. Towards an Integration of Micro and Macro-Sociologies*. London: Routledge, p. 277-303.

Callon, M., Latour, B. 1992. Don't Throw the Baby Out with the Bath School! A Reply to Collins and Yearley. In: Pickering, A. (ed.). *Science as Practice and Culture*. Chicago, London: University of Chicago Press, p. 343-368.

Childe, V. G. 1929. *The Danube in Prehistory*. Oxford: The Clarendon Press.

Cipolla, C. 2008. Signs of Identity, Signs of Memory. *Archaeological Dialogues*, 15(2), p. 196-215.

Cipolla, C. N., Crellin, R. J., Harris, O. J. T. 2021. Posthuman Archaeologies, Archaeological Posthumanisms. *Journal of Posthumanism*, 1(1), p. 5-21.

Clarke, D. 1973. Archaeology: The Loss of Innocence. *Antiquity,* 47(185), p. 6-18.

Clarke, D. L. 1968. *Analytical Archaeology.* London: Methuen.

De Cunzo, L. A., Roeber, C. D. 2022. Suitcases, Selfies, and the Global Environment: Material Culture, Materiality, and the New Materialism. In: De Cunzo, L. A., Roeber, C. D. (eds.). *The Cambridge Handbook of Material Culture Studies*. Cambridge: Cambridge University Press, p. 1-24.

Deleuze, G., Guattari, F. 2004. *A Thousand Plateaus: Capitalism and Schizophrenia*. Los Angeles: Continuum.

Furholt, M. 2020. Social Worlds and Communities of Practice: a Polythetic Culture Model for 3rd Millennium BC Europe in the Light of Current Migration Debates. *Prehistoires Mediterraneennes* [online], 8. Available at: http://journals.openedition.org/pm/2383 [Accessed 26 September 2024]. https://doi.org/10.4000/pm.2383.

Harman, G. 2009. *Prince of Networks: Bruno Latour and Metaphysics*. Melbourne: Re.press.

Hodder, I. 1982. *Symbols in Action*. Cambridge: Cambridge University Press.

Hodder, I. 2005. Post-Processual and Interpretive Archaeology. In: Renfrew, C., Bahn, P. (eds.). *Archaeology: The Key Concepts*. London: Routledge, p. 207-212.

Hurcombe, L. 2014. *Archaeological Artefacts as Material Culture*. New York: Routledge.

Ingold, T. 1994. Preface. In: Ingold, T. (ed.). *Companion Encyclopaedia of Anthropology: Humanity, Culture and Social Life*. London: Routhledge, p. xiii–xxii.

Jones, A. M., Díaz-Guardamino, M., Crellin, R. J. 2016. From Artefact Biographies to 'Multiple Objects': A New Analysis of the Decorated Plaques of the Irish Sea Region. *Norwegian Archaeological Review*, 49(2), p. 113-133.

Kaiser, E. 2019. Das dritte Jahrtausend im osteuropäischen Steppenraum. Kulturhistorische Studien zu Prähistorischer Subsistenzwirtschaft und Interaktion Mit Benachbarten Räumen. *Berlin Studies of the Ancient World*, 37, S. 23-33.

Kossina, G. 1911. *Die Herkunft der Germanen. Zur Methode der Siedlungarchaologie*. Würzburg: Kurt Kabitzsch.

Latour, B. 1988. *The Pasteurization of France*. Cambridge: Harvard University Press.

Latour, B. 1991. Technology is Society Made Durable. In: Law, J. (ed.). *A Sociology of Monsters.* New York: Routledge.

Latour, B. 1991. Technology is Society Made Durable. In: Law, J. (ed.). *A Sociology of Monsters: Essays on Power, Technology and Domination*. London: Routledge, p. 103-131.

Latour, B. 1992. Where Are the Missing Masses? The Sociology of a Few Mundane Artifacts. In: Bijker, W. E., Law, J. (eds.). *Shaping Technology / Building Society: Studies in Sociotechnical Change*. Cambridge: MIT Press, p. 225-258.

Latour, B. 1993. *We Have Never Been Modern*. Cambridge: Harvard University Press.

Latour, B. 1994. On Technical Mediation. *Common Knowledge,* 3(2), p. 33-66.

Latour, B. 1996. On Interobjectivity. *Mind, Culture, and Activity,* 3(4), p. 228-245.

Latour, B. 1999. On Recalling ANT. In: Law, J., Hassard, J. (eds.). *Actor Network Theory and After*. Oxford: Blackwell, p. 15-25.

Latour, B. 2004. *Politics of Nature: How to Bring the Sciences into Democracy*. Cambridge: Harvard University Press.

Latour, B. 2005. *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network-Theory*. Oxford; New York: Oxford University Press.

Latour, B. 2013. *An Inquiry into Modes of Existence*. Cambridge: Harvard University Press.

Law, J. 1986. On the Methods of Long-Distance Control: Vessels, Navigation and the Portuguese Route to India. In: Law, J. (ed.). *Power, Action and Belief: A New Sociology of Knowledge*. London: Routledge; Kegan Paul Books, p. 234-263.

Law, J. 1987. Technology and Heterogeneous Engineering: The Case of Portuguese Expansion. In: Bijker, W. E., Hughes, T. P., Pinch, T. J. (eds.). *The Social Construction of Technological Systems: New Directions in the Sociology and History of Technology*. Cambridge: MIT Press, p. 111-134.

Law, J. 2002. *Aircraft Stories: Decentering the Object in Technoscience*. Durham: Duke University Press.

Law, J. 2009. Actor Network Theory and Material Semiotics. In: Turner, B. S. (ed.). *The New Blackwell Companion to Social Theory*. Oxford: Blackwell, p. 141-158.

Law, J. 2008. Actor Network Theory and Material Semiotics. *The new Blackwell companion to social theory.* London: Blackwell, p. 141-158.

Law, J., Mol, A. 1995. Notes on Materiality and Sociality. *The Sociological Review,* 43(2), p. 274-294.

Lucas, G., Witmore, C. 2022. Paradigm Lost: What Is a Commitment to Theory in Contemporary Archaeology? *Norwegian Archaeological Review*, 55(1), p. 64-77.

Marres, N. 2012. *Material Participation: Technology, the Environment and Everyday Publics*. New York: Palgrave Macmillan.

Marres, N., Guggenheim, M., Wilkie, A. 2018. *Inventing the Social*. Manchester: Mattering Press.

Miller, D. (ed.). 1995. *Acknowledging Consumption: a review of new studies*. London: Routledge.

Mol, A. 1999. Ontological Politics. A Word and Some Questions. In: Law, J., Hassard, J. (eds.). *Actor Network Theory and After*. Oxford: Blackwell Publishing, p. 74-89.

Mol, A. 2002. *The Body Multiple: Ontology in Medical Practice*. Durham: Duke University Press.

Mol, A. 2008. *The Logic of Care: Health and the Problem of Patient Choice*. London; New York: Routledge.

Mol, A. 2010. Actor-Network-Theory: Sensitive Terms and Enduring Tensions. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie. Sonderheft*, 50(1), p. 253-269.

Müller, S. 1898. De jydske Enkeltgrave fra Stendalderen eller nyeste Undersogelser. *Aarboger for nordisk Oldkyndighed og Historie*, II(13), p. 157-282.

Nezabytovskyi, H., Radchenko, S. 2022. In Search of New Realm. Metamodern and Object-Oriented Ontology as Two Sides of Same Philosophy. *Κοινή. The Almanac of Philosophical Essays*, 3, p. 40-50.

Oakley, K. P. 1981. Emergence of Higher Thought 3.0–0.2 Ma B.P. *Philosophical Transactions of the Royal Society of London*, 292(1057), p. 205-211.

Olsen, B., Shanks, M., Webmoor, T., Witmore, C. 2012. *Archaeology: The Discipline of Things*. Berkeley: University of California.

Palienko, S. 2021. The Beginning of Soviet Theoretical Archaeology. *History of Science and Technology*, 11(1), p. 54-67.

Renfrew, A. C. 1977. Space, Time and Polity. In: Rowlands, M. J., Friedman, J. (eds.). *The Evolution of Social Systems*. London: Duckworth, p. 89-114.

Rickert, H. 1910. *Kulturwissenschaft und Naturwissenschaft*. Berlin: JCB Mohr.

Roberts, B. W., Vander Linden, M. (eds.). 2011. *Investigating Archaeological Cultures. Material Culture, Variability, and Transmission*. Dordrecht: Springer.

Roberts, B. W., Vander Linden, M. 2011. Investigating Archaeological Cultures: Material Culture, Variability, and Transmission. In: Roberts, B. W., Vander Linden, M. (eds.). *Investigating Archaeological Cultures.* Dordrecht: Springer, p. 1-22.

Taylor, W. W. 1948. A Study of Archaeology. *American Anthropologist*, 50(3), p. 2-7.

Thomas, J. S. 2015. The Future of Archaeological Theory. *Antiquity*, 89(348), p. 1287-1296.

Trigger, B. 1989. *A History of Archaeological Thought*. Cambridge: Cambridge University Press.

Trigger, B. 1990. The History of African Archaeology in World Perspective. In: Robertshaw, P. (ed.). *A History of African Archaeology*. London: James Currey, p. 309-319.

Trigger, B. 2006. *A History of Archaeological Thought (2nd ed.)*. Cambridge: Cambridge University Press.

Willey, G. R., Phollops, P. 1958. *Method and Theory in American Archaeology*. Chicago: University of Chicago Press.

Yates, J. 2022. Materiality. In: De Cunzo, L. A., Roeber, C. D. *The Cambridge Handbook of Material Culture Studies*. Cambridge: Cambridge University Press, p. 27-51.

УДК: [929:903](477)
https://doi.org/10.15407/arheologia2024.04.125

© **В. М. СТЕПАНЧУК* 2024**

ЮРІЙ ГЕОРГІЙОВИЧ КОЛОСОВ (ДО 100-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ)

У березні 2024 р. виповнилося 100 років від дня народження видатного українського археолога Ю. Г. Колосова. У статті представлено біографію вченого та його науковий внесок у розвиток доісторії та палеолітознавства в Україні. Особливе місце в доробку Ю. Г. Колосова посідає діяльність у галузі досліджень первісної доби Кримського півострова, особливо пам'яток епохи мустьє. Ці студії значною мірою визначили напрями досліджень палеоліту Криму в другій половині XX — першій чверті XXI ст. і, безсумнівно, являють собою окремий самостійний розділ в історії східноєвропейського палеолітознавства.

Ключові слова: *Крим, Україна, Східна Європа, Ю. Г. Колосов, доісторія, палеолітознавство.*

Цього року виповнилося 100 років від дня народження Юрія Георгійовича Колосова, видатного археолога, який зробив неоціненний внесок у вивчення первісної доби України в другій половині XX ст. Діяльність Юрія Георгійовича в галузі досліджень мустьєрської проблематики Кримського півострова, безсумнівно, становить окрему самостійну главу в історії східноєвропейського палеолітознавства.

Ю. Г. Колосов народився 21 березня 1924 р. в с. Деребчин Мурафського р-ну Могильовського округу Подільської губернії (тепер Мурованo-Куриловецький р-н Вінницької обл.). Батько Ю. Г. Колосова, Георгій Юхимович (1901–1956), уродженець станиці Незамаєвської на Кубані, надалі учасник громадянської та Другої світової війни, на момент народження сина працював директором Деребчинського цукрового заводу. За батьківською лінією Ю. Г. Колосов, не виключено, є нащадком згаданого в реєстрі 1756 р. козака Дацька Колоса з Незамаївського куреня Запорізького війська. У 1937 р. батько Ю. Г. Колосова був репресований, позбавлений усіх звань і нагород, відправлений в ув'язнення, але залишився живий і перед війною був звільнений, воював із 1941 до 1945 рр. Мати Олена Йосипівна (190?–1966) — із корінних киян, домогосподарка. З літа 1924 по 1941 рр. Ю. Г. Колосов проживав у м. Києві на вулиці Круглоуніверситетській. Сюди ж повернувся після війни. У 1931 р. вступив і в червні 1941 р. закінчив десять класів, навчався у 83-й середній школі м. Києва (рис. 1). У липні 1941 р.

Рис. 1. Учень 9-го класу, передвоєнний 1940 р., Київ
Fig. 1. 9th grade school student, pre-war 1940, Kyiv

* СТЕПАНЧУК Вадим Миколайович — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник відділу археології кам'яної доби, Інститут археології НАН України, ORCID: 0000-0002-5476-2284, *vadimstepanchuk@iananu.org.ua*

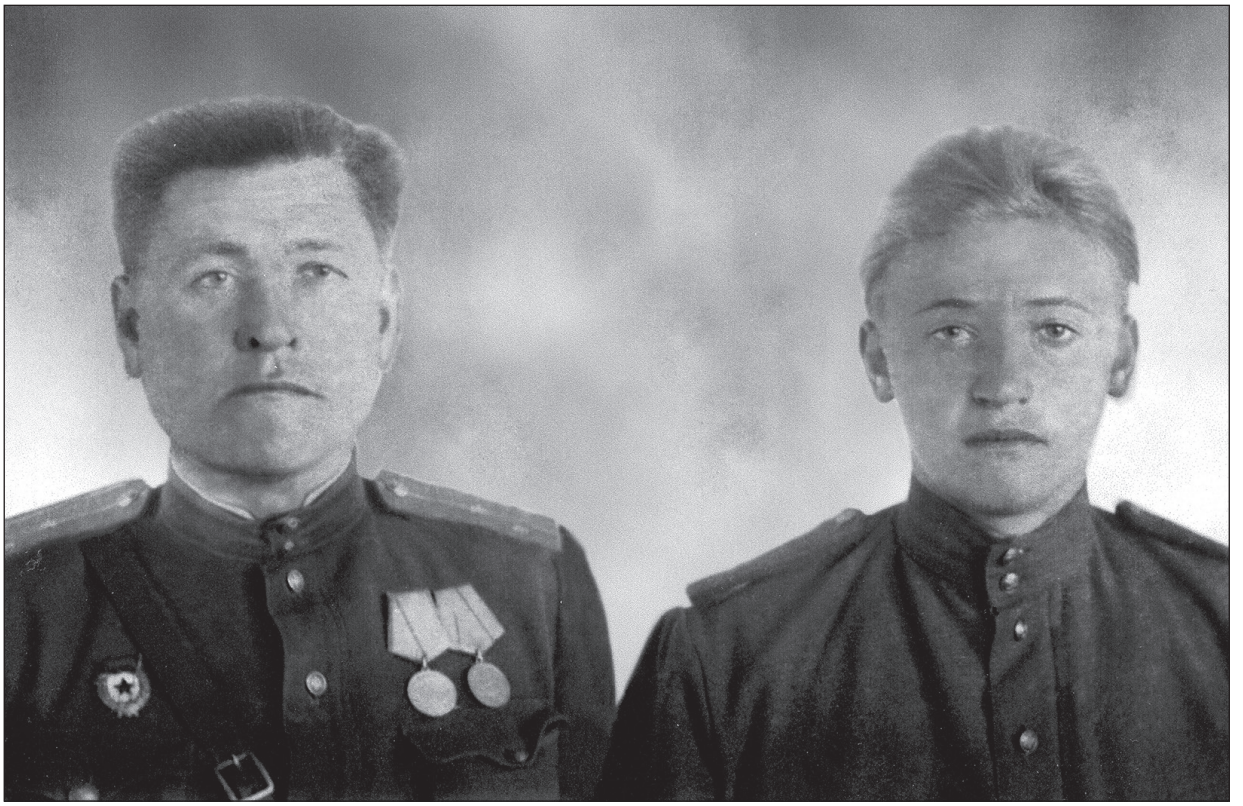

Рис. 2. Фронтова зустріч із батьком, Молдова, весна 1944 р.
Fig. 2. Frontline meeting with his father, Moldova, spring 1944

разом із рідними був евакуйований до м. Омська. Тут Ю. Г. Колосов проситься на фронт, однак до повноліття не вистачає кількох місяців і йому відмовляють.

З вересня 1941 по травень 1942 рр. Ю. Г. Колосов — студент автодорожнього інституту і 2-го Московського медичного інституту в м. Омськ. Після півроку навчання в медінституті, коли Ю. Г. Колосову виповнилося 18 років, він знову, незважаючи на бронь, став проситися на фронт. 16 серпня 1942 р. Куйбишевський районний військовий комісаріат м. Омська призвав його до Робітничо-селянської Червоної армії. За особистим проханням, спочатку проходив комісію в авіаучилище, проте був визнаний непридатним за станом здоров'я (вада серця). Оскільки Ю. Г. Колосов мав повну загальну середню освіту, його направили в інтендантське училище. Однак незабаром він домігся переведення і був зарахований курсантом Сумського артилерійського училища ім. М. В. Фрунзе, на той момент дислокованого в м. Ачинську. Навчання проходив із серпня 1942 до жовтня 1943 рр. Після закінчення училища, отримавши звання молодшого лейтенанта, якийсь час перебував у Гороховецьких резервних таборах.

Узимку 1944 р. був направлений командиром вогневого взводу дивізійної артилерії на 2-й Прибалтійський фронт. 6 лютого 1944 р. у боях на схід від ст. Пустошка Псковської обл. був поранений, перебував у госпіталі до квітня 1944 р. Після одужання був направлений на 2-й Український фронт, у 4-ту гвардійську армію на посаду комвзводу управління 151 окремого протитанкового винищувального дивізіону (овпб) (рис. 2); потім воював на 1-му Українському фронті, у 32-му Кишинівському артполку, у 171-ї овпб 31-ї Сталінградської ордена Богдана Хмельницького стрілецької дивізії. Брав участь у Яссько-Кишинівській і потім Вісло-Одерській операціях, у боях за Сандомирський і Одерський плацдарми. 27 січня 1945 р. після форсування р. Одер у районі м. Бреслау (нині м. Вроцлав) був знову, вже важко, поранений. Евакуйований у тиловий госпіталь у м. Тбілісі, де й зустрів День Перемоги (рис. 3). Наприкінці травня 1945 р. його виписали з госпіталю і вже в червні у званні старшого лейтенанта демобілізували як інваліда другої групи. Кілька разів був представлений до бойових нагород. 10 лютого 1945 р. нагороджений орденом Вітчизняної війни II ступеня (рис. 4). Після війни був нагороджений орденом Вітчизняної ві-

Рис. 3. Із бойовим орденом після другого поранення, весна 1945 р.

Fig. 3. With a combat order, after the second injury, spring 1945

йни I ступеня та багатьма медалями, зокрема «За перемогу над Німеччиною», «Двадцять років перемоги у Великій Вітчизняній війні», «50 років Збройних сил СРСР», «Тридцять років перемоги у Великій Вітчизняній війні», «60 років Збройних сил СРСР», «До 1500-річчя Києва», «За доблесну працю 1970 р.» («До 100-річчя від дня народження В. І. Леніна»).

Після демобілізації Ю. Г. Колосов повернувся до Києва. Вступив на історичний факультет Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, на кафедру археології. Кафедра археології з'явилися в структурі історичного факультету незадовго перед тим, восени 1944 р., після звільнення Києва. Вона була створена Л. М. Славіним, який у цей час також очолював Інститут археології АН України. Обрання спеціальності «археолог» було невипадковим; Юрій Георгійович згадував, що на вибір професії вплинула шкільна дружба із сином П. П. Курінного. Кафедра археології Київського державного університету (КДУ), курс із первісної археології в грудні 1948 — березні 1949 рр. читав А. В. Добровольський; курси з пізніших періодів — В. А. Богусевич. Провчившись в університеті чотири роки, з вересня 1945 по червень 1949 рр. Ю. Г. Колосов отримав диплом за № 781339 із кваліфікацією «історик» (рис. 5). Комісія з розподілу молодих спеціалістів у серпні 1949 р. направила його на роботу до Кавказької комплексної науково-дослідної карстово-спелеологічної станції (ККНДКС) Міністерства освіти СРСР, на посаду в.о. старшого наукового співробітника. Із 1950 по 1952 рр. ККНДКС послідовно перепідпорядковувався Московському державному університету, потім КДУ імені Т. Г. Шевченка, потім Президії АН СРСР, потім Кримській філії АН СРСР, де врешті було організовано відділ карстознавства та спелеології (керівник С. А. Ковалевський). Усі ці пертурбації тією чи іншою мірою відбивалися на заняттях Ю. Г. Колосова.

Перший досвід дослідження печер та археологічних пам'яток Ю. Г. Колосов здобув на Уралі, під час роботи в Уральській філії ККНДКС (рис. 6) у стаціонарі при Кунгурській крижаній печері. Відповідно, його перша наукова стаття була присвячена результатам дослідження верхів'їв річки Чусової на Уралі (Колосов 1956), хоча побачила світ вона вже після роботи з дослідження первісності Криму (Колосов 1955). З початку 1952 р. Ю. Г. Колосов вже проживає в м. Сімферополі і є молодшим науковим співробітником відділу карстознавства та спелеології. Цього року він бере участь у розкопках Сюрені I і II експедицією Інституту історії матеріальної культури АН СРСР під керівництвом О. О. Векілової. У 1954 р. у зв'язку з входженням Криму до складу України Кримську філію АН СРСР було передано до АН УРСР. Із серпня 1954 р. Ю. Г. Колосов працює у відділі історії та археології Кримської філії, у групі свого першого наставника в таврійській археології П. М. Шульца. Він досліджує пам'ятки первісного часу півострова, зокрема у складі Сімферопольської експедиції в зоні будівництва Сімферопольського водосховища. Учений також вивчає пам'ятки первісного часу в степовій частині Криму і вперше виявляє в цьому регіоні неолітичні стоянки (Колосов 1957).

Наприкінці 1955 р. Ю. Г. Колосова за погодженням із директором Інституту археології АН УРСР С. М. Бібіковим переведено до Києва, і з 15 грудня 1955 р. він працює на посаді молодшого наукового співробітника у відділі первісної археології, яким тоді керував М. Я. Рудин-

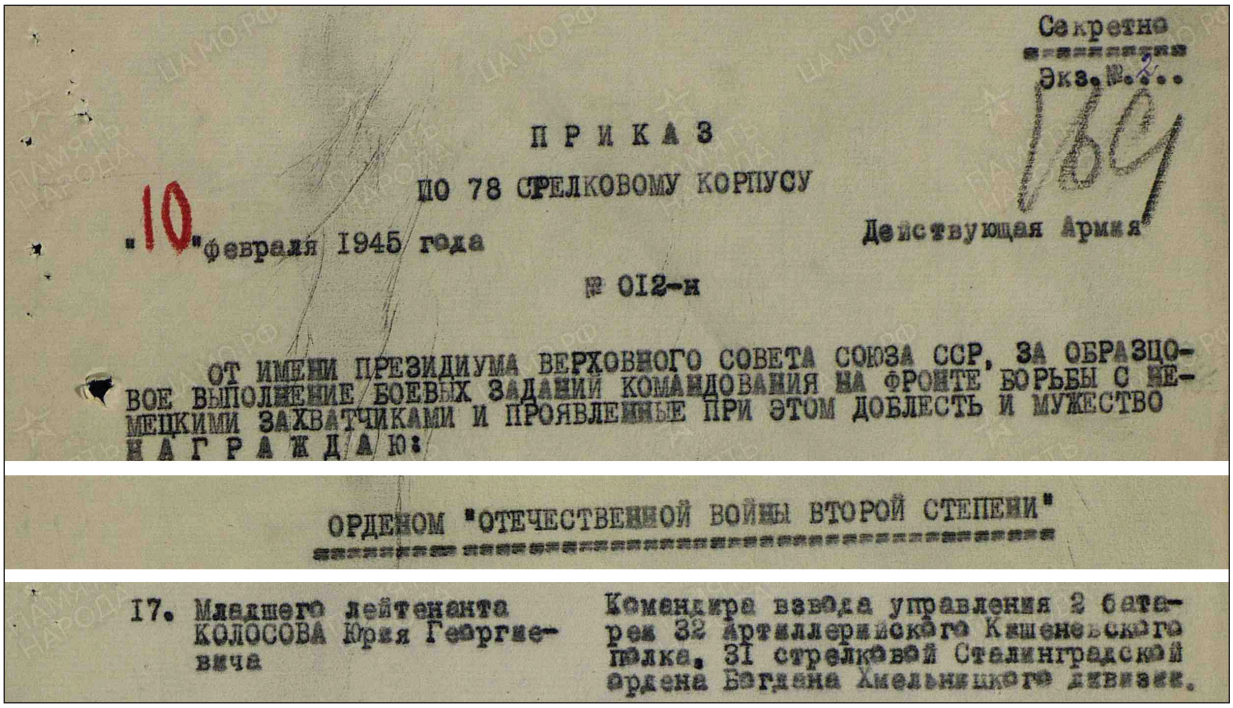

Секретно
Экз. №

ПРИКАЗ
ПО 78 СТРЕЛКОВОМУ КОРПУСУ

"10" февраля 1945 года — Действующая Армия

№ 012-н

ОТ ИМЕНИ ПРЕЗИДИУМА ВЕРХОВНОГО СОВЕТА СОЮЗА ССР, ЗА ОБРАЗЦОВОЕ ВЫПОЛНЕНИЕ БОЕВЫХ ЗАДАНИЙ КОМАНДОВАНИЯ НА ФРОНТЕ БОРЬБЫ С НЕМЕЦКИМИ ЗАХВАТЧИКАМИ И ПРОЯВЛЕННЫЕ ПРИ ЭТОМ ДОБЛЕСТЬ И МУЖЕСТВО НАГРАЖДАЮ:

ОРДЕНОМ "ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ ВТОРОЙ СТЕПЕНИ"

17. Младшего лейтенанта КОЛОСОВА Юрия Георгиевича — Командира взвода управления 2 батареи 32 Артиллерийского Кашеневского полка, 31 стрелковой Сталинградской ордена Богдана Хмельницкого дивизии.

Рис. 4. Фрагмент наказу по 78-му стрілецькому корпусу про нагородження молодшого лейтенанта Ю. Г. Колосова, 10 лютого 1945 р.

Fig. 4. Fragment of an order for the 78th Rifle Corps, on the awarding of junior lieutenant Yu. G. Kolosov, February 10, 1945

ський. С. М. Бібіков орієнтує Ю. Г. Колосова на дослідження проблематики мезоліту та неоліту Криму. Однак ці студії не призвели до написання, як передбачалося, кандидатської дисертації. У 1950-і рр. Ю. Г. Колосов набуває значного польового досвіду вивчення первісних пам'яток, зокрема їх цільового пошуку та розкопок. У другій половині 1950-х рр. дослідник як заступник начальника Кримської первісної експедиції (тобто С. М. Бібікова) працює у Фатьма-Кобі. Тоді ж, у 1956–1959 рр. Ю. Г. Колосов очолює загін Кримської первісної експедиції і самостійно досліджує низку виявлених ним печерних пам'яток, серед яких Кара-Коба, Корань-Коба, Грот Червоний, Грот Водоспадний (Колосов 1960; 1964; 1965a). У 1960–1961 рр. він керує Степовим загоном Північно-Кримської експедиції Кримської філії, проводячи розвідки вздовж траси споруджуваного Північно-Кримського каналу. Пошук нових і збір матеріалів на вже відомих стоянках проводиться в різних ландшафтних і географічних зонах Кримського півострова: на яйлах Кримських гір, у степовому Криму, на Керченському півострові. У 1950–1960 рр. відкрито й досліджено стоянки Долинка, Ішуньська, Кой-Асан II, Фронтове III та ін. (Колосов 1962; 1964; 1965a) (рис. 7.). У ці роки Ю. Г. Колосов працює і в інших регіонах України. Так, у 1956 р. він разом із Д. Я. Телегіним займається пошуком первісних пам'яток на Дніпрі, в районі майбутнього Кременчуцького водосховища; у 1959 р. разом з С. М. Бібіковим та С. К. Накельским обстежує котлован Дніпродзержинської ГЕС; у 1961 р. проводить археологічні розвідки в межах робіт Української геологічної четвертинної експедиції на Чернігівщині (Колосов 1965b). На Дніпрі тоді було відкрито кілька неолітичних стоянок, а в басейні Десни виявлено кілька десятків місцезнаходжень кам'яного віку, переважно верхньопалеолітичних. У 1962 р. Ю. Г. Колосов проводив дослідження на Дніпропетровщині у складі експедиції Інституту геологічних наук АН України, зокрема обстежує Романків. У 1964 р. він вивчає Кукрек і Чокрак. У 1963 р. також проводить роботи на р. Бодрак, що було пов'язано з підготовкою кандидатської дисертації за матеріалами мустьєрської стоянки Шайтан-Коба, яку виявив С. М. Бібіков та досліджувала в 1930-х рр. експедиція під керівництвом Г. А. Бонч-Осмоловського (Колосов 1967). Дисертація була успішно захищена 1967 р. (рішення Ради Інституту історії АН УРСР від 14 листопада 1967 р., підтверджене Вищою атестаційною комісією (ВАК) СРСР у лютому 1968 р.) (рис. 8). Пізніше роботу було перекладено українською мовою та 1972 р. опубліковано у вигляді монографії (Колосов 1972a). Наприкінці 1960-х рр. Ю. Г. Ко-

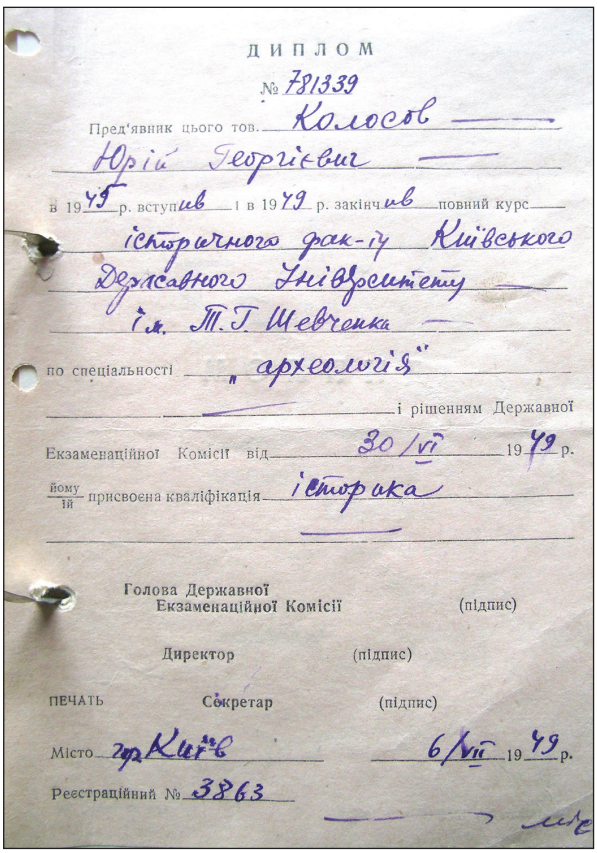

ДИПЛОМ

№ 781339

Пред'явник цього тов. Колосов Юрій Георгієвич

в 1945 р. вступив і в 1949 р. закінчив повний курс історичного фак-ту Київського Державного Університету ім. Т. Г. Шевченка

по спеціальності „археологія"

і рішенням Державної Екзаменаційної Комісії від 30/VI 1949 р.

йому/їй присвоєна кваліфікація історика

Голова Державної Екзаменаційної Комісії (підпис)

Директор (підпис)

ПЕЧАТЬ Секретар (підпис)

Місто гор. Київ 6/VII 1949 р.

Реєстраційний № 3863

Рис. 5. Диплом про закінчення Київського державного університету імені Т. Г. Шевченка, 1949 р.

Fig. 5. Diploma of graduation from the Taras Shevchenko National University of Kyiv, 1949

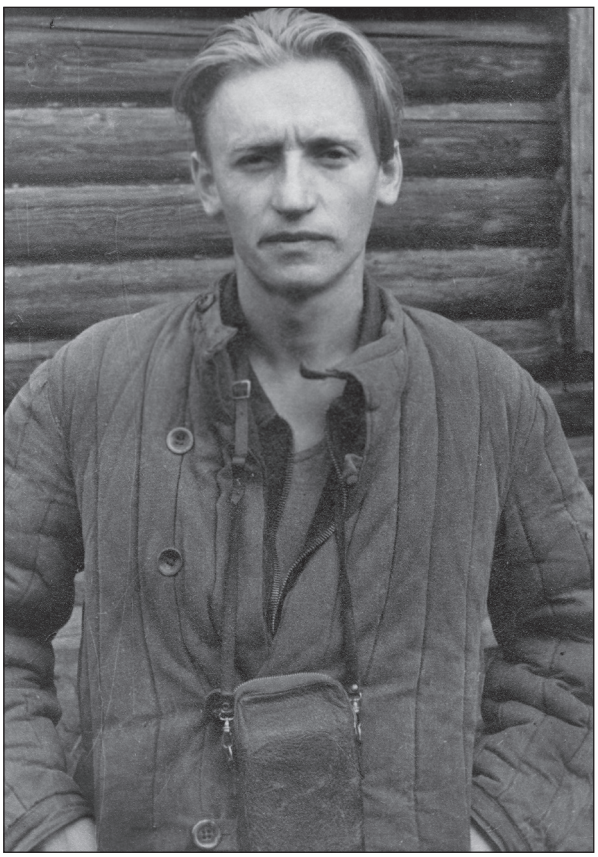

Рис. 6. У спелеологічній експедиції. Кунгур, 1950 р.

Fig. 6. On a speleological expedition. Kungur, 1950

лосов бере участь у вивченні пам'яток первісності на південному березі Криму у складі експедиції відділу античної та середньовічної археології Інституту археології АН УРСР (Колосов 1972b). У 1968 р. Ю. Г. Колосов знову працює на континентальній Україні, проводячи пошуки й дослідження пам'яток уздовж траси каналу Дніпро-Донбас.

Польовий сезон 1969 р. став визначальним у дослідницькій долі археолога на багато десятиліть уперед (Колосов 1972c). Цього року він починає систематичні дослідження середнього палеоліту в східній частині півострова, у Червоній балці в урочищі Ак-Кая неподалік від м. Білогірськ, де за кілька років до цього В. Ф. Петрунь зібрав багатий підйомний матеріал (Петрунь 1969). Через п'ять років, улітку 1969 р., здійснивши ретельний аналіз особливостей розподілу поверхневого матеріалу і провівши шурфування окремих пунктів, Ю. Г. Колосов локалізував у районі Червоної Балки понад п'ятнадцять палеолітичних місцезнаходжень (рис. 9). Вивчення виявлених тут численних і часто багатошарових печерних пам'яток, таких як, наприклад, Заскельна V і Заскельна VI, надалі принесло унікальні знахідки предметів матеріальної культури неандертальців (Колосов 1978) та кісткові рештки давніх людей (Колосов 1973; Колосов, Харитонов, Якимов 1974; 1975) (рис. 10; 11). У 1978 р. у Червоній балці проводилася сесія радянсько-французького польового семінару «Динаміка взаємодії природного середовища і доісторичного суспільства» за участю провідних фахівців-палеолітознавців (рис. 12). Крім згаданих, розкопувалися мустьєрські багатошарові стоянки Заскельна III, Заскельна IX, Ак-Кая III (Колосов 1979a; 1983; 1986). Окрім печерних стоянок у Червоній балці, у Східному Криму було виявлено й досліджено стоянки просто неба поблизу Сари-Кая, Червона Балка, в скельних притулках Пролом I і Пролом II та інші стоянки (Колосов 1979b; Колосов, Степанчук, Чабай 1993a; Колосов, Степанчук 1989). Кримська палеолітична експедиція Інституту археології АН України (КПЕ) під керівництвом Ю. Г. Колосова в період 1969–1985 рр. провела в районі Червоної Балки дев'ять польових сезонів.

Після короткотривалої рекогносцировки, проведеної в кінці польового сезону 1985 р., у

Рис. 7. Середина 1960-х років
Fig. 7. Mid-1960s

1986 р. КПЕ переносить дослідження на Південний Захід півострова; дослідження велися тут до 1989 р., протягом чотирьох польових сезонів. У ці роки в Південно-Західному Криму розвідки експедиції виявили й дослідили численні багатошарові середньопалеолітичні та верхньопалеолітичні пам'ятки й місцезнаходження: Кабазі II, III, IV, V, грот Скелястий, ГАБО, Шайтан-Коба IV, Улакли та ін. (Колосов, Степанчук, Чабай 1988; 1993a; 1993b). Подальші роботи на багатошарових пам'ятках поблизу Кабазі від початку 1990-х рр. вже продовжила Кримська палеолітична експедиція науково-виробничого кооперативу (КПЕ НВК) «Археолог», а потім Кримська палеолітична експедиція Кримської філії Інституту археології НАН України (КПЕ КФ) (керівник В. П. Чабай). У 1992 р. Ю. Г. Колосов бере участь у роботах КПЕ НВК «Археолог», а в 1993–1994 рр. очолює загін КПЕ КФ, проводячи роботи на Заскельній V у рамках програми з визначення хронології палеоліту Криму (рис. 13). Результати програми її керівники опублікували кілька років по тому (Чабай, Маркс, Отт 1998). У 1995 і 1997 рр. роботи КПЕ КФ ненадовго поновлюються, дослідження проводяться на пам'ятках Східного Криму. Знову працюючи в районі Ак-Каї, Ю. Г. Колосов остаточно ідентифікує нову пам'ятку, названу ним на честь онука «Альошин грот» (Колосов 1995). У цьому скельному притулку з нижнього ярусу похованих гротів Червоної Балки було виявлено індустрію, раніше невідому в Східному Криму (Kolosov, Stepanchuk 1997). Останній польовий сезон Ю. Г. Колосов провів у 1997 р. (Колосов та ін. 1998) (рис. 14).

Результати досліджень багатошарових мустьєрських пам'яток Східного Криму Ю. Г. Колосов підсумував у докторській дисертації "Ранній палеоліт Криму" (Колосов 1985a), захищеній у жовтні 1985 р. в Інституті археології АН України в Києві (опоненти доктори історичних наук О. П. Черниш, П. І. Борисковський, В. М. Станко) та підтвердженій ВАК СРСР у березні 1986 р. (рис. 8).

У 1950-60-х рр. побутувало переконання, що в Східному Криму вже неможливі нові знахідки палеолітичних пам'яток, зокрема мустьєрських. Роботи Ю. Г. Колосова і керованої ним експедиції блискуче спростували це твердження. Від 1969 р. Кримська палеолітична експедиція ІА АН України виявила десятки нових палеолітичних стоянок і місцезнаходжень. Накопичені дані дали змогу запропонувати нові рішення з багатьох актуальних проблем палеоліту і більш аргументовано реконструювати найдавніші сторінки історії нашої країни.

Зокрема, у роботах Ю. Г. Колосова порушуються питання хронології та періодизації пам'яток мустьєрського часу, їх культурної специфіки та диференціації (Колосов 1972a; 1982; 1983; 1986; Kolosov 1988; Kolosov, Stepanchuk 2000). Цей взаємопов'язаний комплекс питань має фундаментальне значення для розуміння мустьєрської епохи. Названий період часу асоційований із неандертальцями, соціально-культурні характеристики суспільства яких демонструють численні паралелі з відповідними характеристиками суспільства людей сучасного фізичного вигляду. Юрій Георгійович аргументував наявність у Криму кількох культур, зокрема аккайської мустьєрської культури (Kolosov 1988). З'ясування причин появи та існування культур у мустьєрську епоху досі залишається предметом жвавого обговорення. Ю. Г. Колосов активно використовував методи непрямого датування пам'яток; він запропонував сейсмо-археологічний метод відносного датування (Колосов 1982), на основі якого здійснено періодизацію мустьєрських пам'яток півострова.

Інструментом для розпізнання та ідентифікації відмінностей матеріальної культури неандер-

ДИПЛОМ
КАНДИДАТА НАУК
МИТ № 004863
Москва 14 февраля 1968 г.

Решением
Совета Института истории АН УССР
от 14 ноября 1967 г. (протокол N 16)
Колосову Юрию Георгиевичу
ПРИСУЖДЕНА УЧЕНАЯ СТЕПЕНЬ КАНДИДАТА
ИСТОРИЧЕСКИХ НАУК
Председатель Совета
Ученый Секретарь Совета

АТТЕСТАТ
СТАРШЕГО НАУЧНОГО
СОТРУДНИКА
МСН № 091420
Москва 25 мая 1976 г.

Решением
Президиума Академии Наук
Украинской ССР
от 29 мая 1975 г. (протокол N 203)
Колосов Юрий Георгиевич
УТВЕРЖДЕН В УЧЕНОМ ЗВАНИИ
СТАРШЕГО НАУЧНОГО СОТРУДНИКА
ПО СПЕЦИАЛЬНОСТИ
"археология"
Президент Академии Наук
Главный Ученый Секретарь Президиума Академии Наук

ДИПЛОМ
ДОКТОРА НАУК
ИТ № 001569
Москва

Решением
Высшей аттестационной комиссии
при Совете Министров СССР
от 14 марта 1986 г. (протокол № 119/30)
Колосову Юрию Георгиевичу
ПРИСУЖДЕНА УЧЕНАЯ СТЕПЕНЬ
ДОКТОРА
ИСТОРИЧЕСКИХ НАУК
Председатель Высшей аттестационной комиссии
Главный ученый секретарь Высшей аттестационной комиссии

Рис. 8. Дипломи кандидата і доктора історичних наук, атестат старшого наукового співробітника Ю. Г. Колосова
Fig. 8. Yu. G. Kolosov's diplomas of Candidate of Science and Doctor of Science, certificate of Senior Researcher

тальців є вивчення технологічних і типологічних аспектів стародавніх виробів із каменю та розробка типологічних листів. Низка спеціальних робіт Ю. Г. Колосова присвячена цьому комплексу питань (Колосов 1978; 1983; 1986; Kolosov 1990). До речі, дослідник першим серед вітчизняних археологів-палеолітознавців систематично використовував типолого-статистичний підхід до вивчення масового матеріалу, застосувавши підходи Ф. Борда (Колосов 1972а), надалі творчо їх доповнюючи і розвиваючи (Колосов 1978).

Закономірним є періодичне звернення Ю. Г. Колосова до кола господарських і соціально-економічних аспектів вивчення стародавніх пам'яток. Зокрема, низка робіт ученого присвячена вивченню особливостей господарювання, матеріальної та духовної культури (Колосов 1979а; 1986; 1987). Дуже важливе значення для характеристики соціально-духовних аспектів суспільства неандертальців, що населяли Крим, має факт виявлення Ю. Г. Колосовим навмисних поховань на Заскельній VI (Колосов 1986; Смирнов 1991). Низка робіт, особливо написаних у співавторстві з представниками природничих наук, присвячена актуальній проблематиці взаємодії первісної людини та природного середовища (Колосов, Душевський 1977). Значний інтерес становлять питання початкового заселення території країни. Ю. Г. Колосов дослідив аспект імовірного проникнення стародавнього населення на Кримський півострів у мустьєрський час з боку Балкан (Колосов 1972а). Особливе місце в науковій спадщині археолога посідають роботи, що вводять до наукового обігу матеріали нововід-

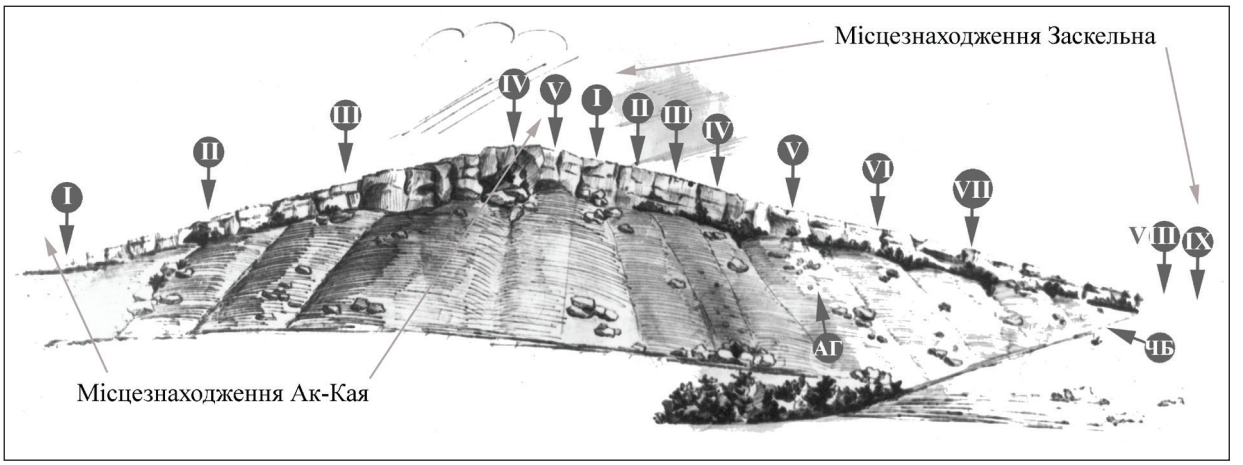

Рис. 9. Стоянки в Червоній Балці, виявлені роботами Ю. Г. Колосова: Ак-Кая I-V, Заскельна I-IX, ЧБ — Червона Балка, АГ — Альошин грот

Fig. 9. The sites in Chervona Balka discovered by Yu. G. Kolosov: Ak-Kaia I-V, Zaskelna I-IX, "ЧБ" — Chervona Balka, "АГ" — Alioshyn Grot

Рис. 10. Заскельна VI, дослідження поверхні II шару, роботи Кримської палеолітичної експедиції 1971 р.

Fig. 10. Zaskelna VI, study of a surface of layer II, the Crimean Palaeolithic expedition works in 1971

критих пам'яток (Колосов 1970; 1979b; Колосов, Степанчук, Чабай 1988; 1993b), зокрема й антропологічні знахідки (Колосов 1973; Колосов, Харитонов, Якимов 1974; 1975). Загальна кількість неандертальців, рештки яких були виявлені роботами Ю. Г. Колосова, сягає, за різними оцінками, п'яти-семи особин. Ю. Г. Колосов знайшов велику кількість пам'яток, під час розкопок яких виявлено сотні тисяч кам'яних артефактів, десятки тисяч фрагментів фауністичних решток, інші, менш численні, але й рідкісніші знахідки, серед яких кістяні знаряддя, пігменти, предмети із залишками фарби та ймовірні прикраси.

Матеріали досліджень Ю. Г. Колосов частково опублікував у монографіях «Мустьерские стоянки района Белогорска» (1983), «Ак-

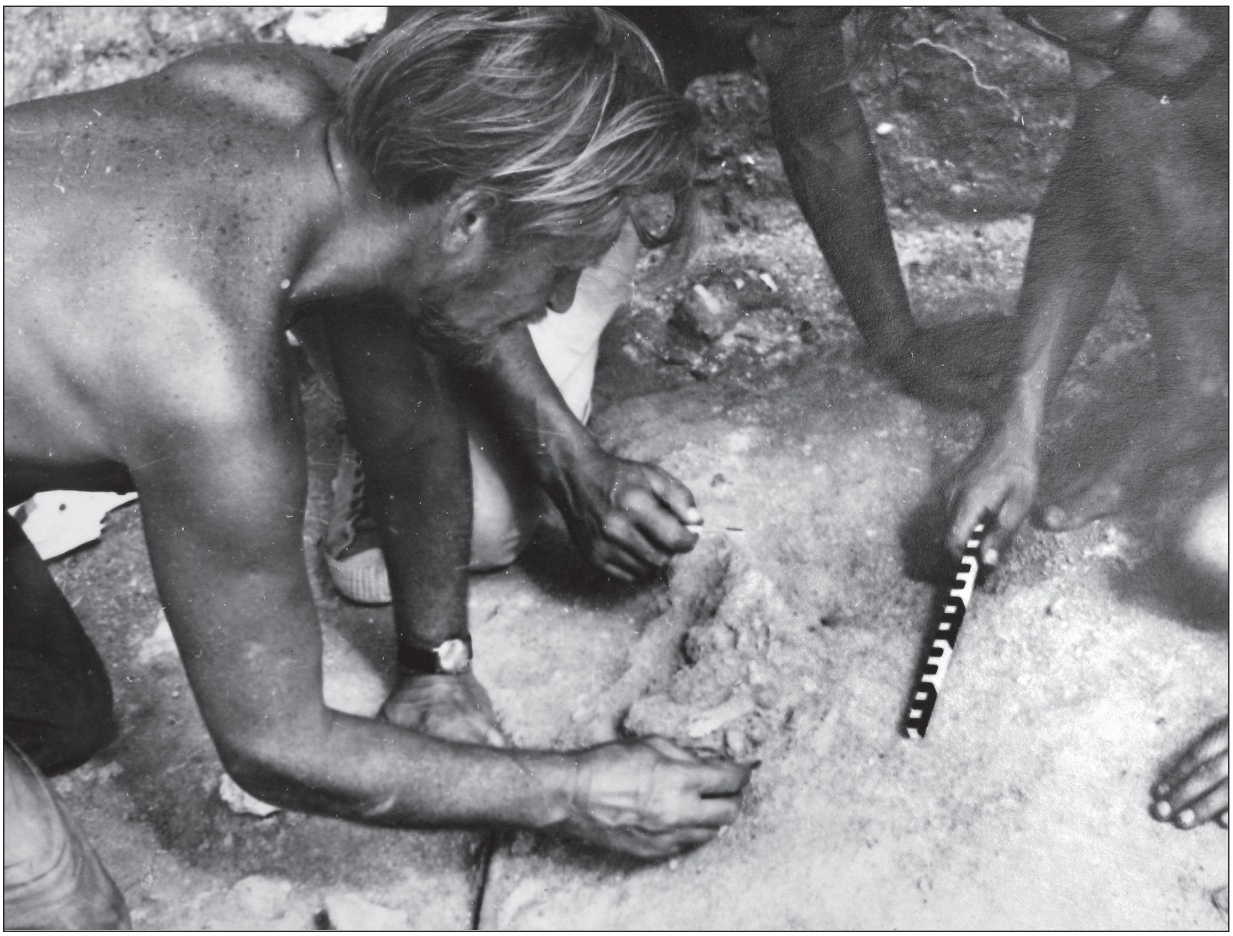

Рис. 11. Заскельна VI, розчистка кісток неандертальця в III шарі, роботи Кримської палеолітичної експедиції 1973 р.
Fig. 11. Zaskelna VI, cleaning of Neanderthal bones in layer III, Crimean Palaeolithic expedition works in 1973

кайская мустьерская культура» (1986), колективній монографії «Ранний палеолит Крыма» (1993), науково-популярній книжці «Белая Скала» (1977) та в 110 статтях. Планувалося, але не відбулося видання монографії «Проблеми вивчення палеоліту Східного Криму». Ю. Г. Колосов писав розділи для колективних монографій «Археологія» УРСР і «Археологія» УРСР (Колосов 1971a; 1971b; 1985b), редагував збірник, присвячений сторіччю дослідження палеоліту в Криму (Колосов 1979c), керував написанням кандидатських робіт (серед захищених: В. М. Степанчук, В. П. Чабай, О. В. Колесник).

Вивчення та осмислення даних, виявлених КПЕ під керівництвом Ю. Г. Колосова, триває до теперішнього часу. Багаті результатами дослідження експедиції на південному заході півострова в 1986–1989 рр. заклали фундамент подальших багаторічних продуктивних польових дослідницьких робіт у цьому регіоні (Чабай 2004; eds. Marks, Chabai 1998; eds. Chabai, Monigal 1999; Chabai, Monigal, Marks 2004). Багато пам'яток, відкритих тут КПЕ під керівництвом Ю. Г. Колосова, активно досліджувалися до недавнього часу (Кабазі II, Кабазі V, Грот Скелястий). Їх матеріали видано в численних статтях та монографіях (див. напр.: Бибиков, Станко, Коен 1994; Манько 2013; Chabai, Richter, Uthmeier 2006). Вивчення матеріалів мустьєрських пам'яток Східного Криму набуло більше лабораторних форм, але також триває (Majkich et al. 2017; Степанчук, Нездолій, Вєтров 2018; Ryzhov et al. 2022; Stepanchuk 2022). Дані, здобуті Кримською палеолітичною експедицією під керівництвом Ю. Г. Колосова, послужили матеріалом для написання низки кандидатських і докторських робіт, лягли в основу десятків публікацій і кількох монографій (Бибиков, Станко, Коен 1994; Степанчук 2002; 2006; Чабай 2004; eds. Marks, Chabai 1998; eds. Chabai, Monigal 1999; Chabai, Monigal, Marks 2004; Степанчук, Васильев 2018; Stepanchuk 2020). Є незаперечним, що роботи Ю. Г. Колосова значною мірою визначили вектор досліджень палеоліту Криму в другій половині XX — на початку XXI ст.

Інтелігентність, м'якість, доброзичливість і увага до оточення в поєднанні з принципові-

Рис. 12. Ю. Г. Колосов представляє Заскельненські стоянки учасникам радянсько-французького польового семінару, Червона Балка, 1978 р.

Fig. 12. Yu. G. Kolosov presenting the Zaskelna sites to the participants of the Soviet-French field seminar, Chervona Balka, 1978

тю та вимогливістю, готовністю ділитися своїм досвідом і знаннями — ці риси привертали до Ю. Г. Колосова багатьох людей. Він зовсім не мріяв бути лідером, формальним або неформальним, не гнався за посадами і званнями, а просто любив свою справу, археологію, і намагався робити її так добре, як тільки вмів. Ю. Г. Колосов не прагнув до нагромадження заощаджень і майна, не вибивав «належне» правдами й неправдами. Десятки років працював у тісному, відгородженому фанерною перегородкою вузенькому домашньому «особистому кабінеті» ледь у 10 м^2 площею. Юрій Георгійович прожив важке, як і все його покоління, життя. Але все-таки, думається, щасливих світлих днів у ньому було чимало. Ю. Г. Колосов воював, навчався, займався справою, до якої лежала душа, і радів відкриттям. Двічі був одружений, мав двох дочок, дочекався народження онука. Юрій Георгійович був невтомним польовиком, талановитим розвідником, справою його життя стало вивчення первісності, особливо кримського палеоліту. Його спадщина в дослідженні кримських неандертальців неоціненна.

Юрій Георгійович Колосов пішов із життя 1 лютого 2002 р. після тривалої хвороби. Похований 4 лютого 2002 р. на Байковому кладовищі в Києві, неподалік центральних воріт.

Заскельна VI (Колосовська), одна з пам'яток, дослідженню яких було віддано багато років його життя, названа ім'ям дослідника (Додаток 1).

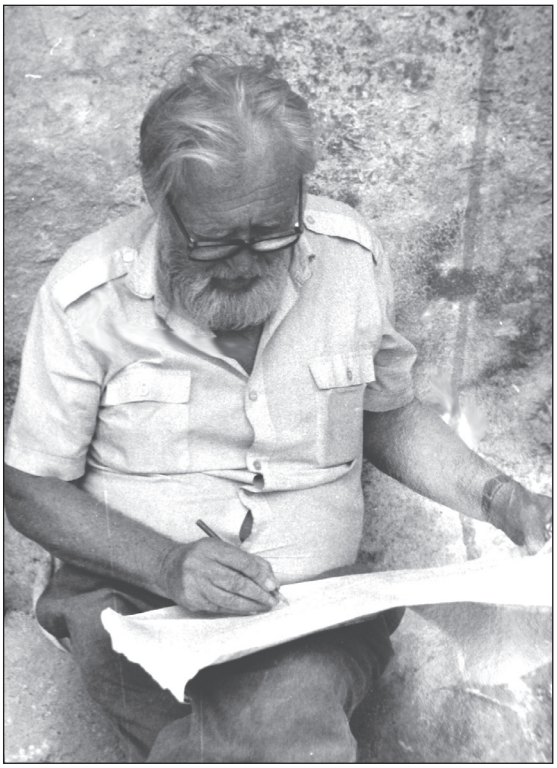

Рис. 13. У розкопі на Заскельній V за зарисовкою стратиграфічного розрізу, 1993 р. (фото Ю. В. Кухарчука)

Fig. 13. Yu. G. Kolosov at Zaskelna V sketching a stratigraphic section, 1993 (photo by Yu. V. Kukharchuk)

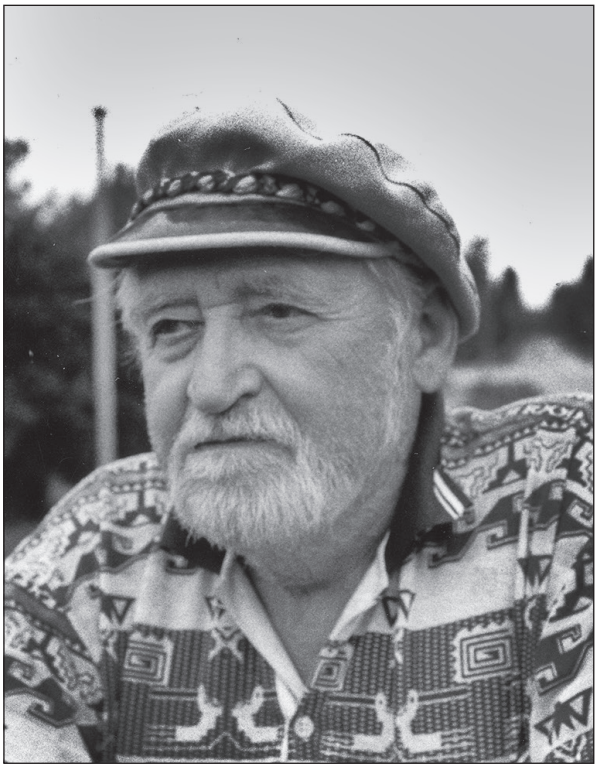

Рис. 14. У с. Скелясте після роботи на стоянках ГАБО та Шайтан-Коба IV, 1997 р. (фото Ю. В. Кухарчука)

Fig. 14. In the village of Skeliaste after work at the sites of HABO and Shaitan-Koba IV, 1997 (photo by Yu. V. Kukharchuk)

Доаток 1. **Література та інтернет-ресурси про Ю.Г. Колосова:**

Кухарчук, М. В. 1994. Рицар Білої Скелі. *Наука і суспільство*, 9/10, с. 46—52.

Кухарчук, М. В. 1998. Визначний дослідник палеоліту Криму. *Археологія*, 4, с. 168–172.

Кухарчук, Ю. В., Степанчук, В. М. 2003. Спомин про вченого. *Кам'яна доба України*, 2, с. 7–21.

Кухарчук, Ю. В., Степанчук, В. М. 2015. До 90-річчя Юрія Георгійовича Колосова. *Кам'яна доба України*, 16, 6–10.

Мезенцева, Г. Г. 1997. Дослідники археології України. *Енциклопедичний словник-довідник.* Чернігів: Сіверянська думка, с. 19.

Степанчук, В. М. 2002. Пам'яті Юрія Георгійовича Колосова. *Археологія*, 2, с. 147– 150.

Степанчук, В. М. 2014. Колосов Юрій Георгійович. *Енциклопедія сучасної* України, т.14, Київ: НАН України, НТШ.

Степанчук, В. М. 2015. Колосов Юрій Георгійович. In: Толочко, П. П. (гол. ред.). І*нститут археології Національної академії наук України 1918-2014*. Київ: Адеф-Україна, с. 460.

Stepanchuk, V. 1998. Kolosov Jurij Georgievic. In: J. Hrala (ed.) *Enzyklopädisches Handbuch zur Ur- und Frühgeschichte Europas Jan Filip*, Band III-Addenda, Praha: IA ASCR, s. 181.

http://www.archaeology.univ.kiev.ua/home/index.php?option=com_content&view=category&id=361&Itemid=113

https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D1%81%D0%BE%D0%B2,_%D0%AE%D1%80%D0%B8%D0%B9_%D0%93%D0%B5%D0%BE%D1%80%D0%B3%D0%B8%D0%B5%D0%B2%D0%B8%D1%87

Бибиков, С. Н., Станко, В. Н., Коен, В. Ю. 1994. *Финальный палеолит и мезолит Горного Крыма*. Одесса: Весть.

Колосов, Ю. Г. 1955. Археологические разведки в степной части Крыма. *Краткие сообщения Института археологии АН УССР*, 4, с. 129-130.

Колосов, Ю. Г. 1956. Археолого-палеолитические разведки пещер верховья реки Чусовой. В: Козин, Я. Д. (ред.). *Вопросы карста на Юге Европейской части СССР*. Киев: Изд. АН УССР. Крымский филиал, с. 181-188.

Колосов, Ю. Г. 1957. Новые неолитические стоянки Крыма (по данным археологических разведок 1955 г.). *Краткие сообщения Института археологии АН УССР, 7,* 4, с. 13-16.

Колосов, Ю. Г. 1960. Раскопки пещеры Кара Коба в Крыму. *Краткие сообщения Института археологии*, 10, с. 17-22.

Колосов, Ю. Г. 1962. Дослідження пам'яток неолітичного часу на Керченському півострові. *Археологія*, XIV, с. 156-166.

Колосов, Ю. Г. 1964. Дослідження післяпалеолітичних стоянок Криму в 1958–1959 рр. *Археологія*, XVI, с. 223-231.

Колосов, Ю. Г. 1965a. До питання про заселення кримських яйл в кам'яну добу. *Археологія*, XIX, с. 14-21.

Колосов, Ю. Г. 1965b. К изучению палеолита бассейна среднего течения Десны. В: Бондарчук, В. Г. (отв. ред.). *Материалы по четвертичному периоду Украины*. Киев: Наукова Думка, с. 321-328.

Колосов, Ю. Г. 1967. *К истории населения Крыма в раннепалеолитическую эпоху (по материалам мустьерской стоянки Шайтан-Коба).* Автореферат диссертации к. и. н. Институт истории АН УССР.

Колосов, Ю. Г. 1970. Нові мустьєрські стоянки в Криму і перспективи їх дослідження. *Вісник АН УРСР*, 11, с. 47-50.

Колосов, Ю. Г. 1971a. Мезоліт УРСР. В: Березанська, С. С. та ін. (ред.). *Археологія УРСР*, 1. Київ: Наукова думка, с. 64-77.

Колосов, Ю. Г. 1971b. Неоліт Криму. В: Березанська, С. С. та ін. (ред.). *Археологія УРСР*, 1. Київ: Наукова думка, с. 129-137.

Колосов, Ю. Г. 1972a. *Шайтан Коба мустьєрська стоянка в Криму.* Київ: Наукова думка.

Колосов, Ю. Г. 1972b. Нові післяпалеолітичні стоянки Криму. В: Носенко, В. О. (відп. ред.). *Археологічні дослідження на Україні в 1969 році*, IV. Київ: Наукова думка, с. 29-31.

Колосов, Ю. Г. 1972c. Відкриття нових мустьєрських стоянок в Криму. В: Носенко, В. О. (відп. ред.). *Археологічні дослідження на Україні в 1969 році*, IV. Київ: Наукова думка, с. 6-11.

Колосов, Ю. Г. 1973. Палеоантропологические находки у скалы Ак Кая. *Вопросы антропологии*, 44, с. 162-166.

Колосов, Ю. Г. 1977. *Белая Скала. Археологические памятники Крыма.* Симферополь: Таврия.

Колосов, Ю. Г. 1978. Специфические типы орудий Аккайской мустьерской культуры в Крыму. В: Телегин, Д. Я. (отв. ред.). *Орудия каменного века*. Киев: Наукова думка, с. 6-19.

Колосов, Ю. Г. 1979a. Аккайские мустьерские стоянки и некоторые итоги их исследования. В: Колосов, Ю. Г. (ред.). *Исследование палеолита в Крыму*. Киев: Наукова думка, с. 33-56.

Колосов, Ю. Г. 1979b. Новая мустьерская стоянка в гроте Пролом. В: Колосов, Ю. Г. (ред.). *Исследование палеолита в Крыму*. Киев: Наукова думка, с. 157-171.

Колосов, Ю. Г. (ред.). 1979c. *Исследование палеолита в Крыму*. Киев: Наукова думка.

Колосов, Ю. Г. 1982. Новый метод относительной датировки пещерных археологических памятников. *XI Конгресс ИНКВА,* III. Москва: Наука, с. 166.

Колосов, Ю. Г. 1983. *Мустьерские стоянки района Белогорска*. Киев: Наукова думка.

Колосов, Ю. Г. 1985a. *Ранний палеолит Крыма (Культурно хронологическая периодизация Аккайской мустьерской культуры)*. Автореферат диссертации д.и.н. Інститут археології АН УРСР.

Колосов, Ю. Г. 1985b. Неолит Крыма. В: Артеменко, И. И. и др. (ред.). *Археология Украинской ССР*, т. I. Киев: Наукова думка, с. 150-156.

Колосов, Ю. Г. 1986. *Аккайская мустьерская культура*. Киев: Наукова думка.

Колосов, Ю. Г. 1987. Погребения неандертальцев на стоянке Заскальная VI в Крыму. В: : Крайнов, Д. А. (ред.) *Религиозные представления в первобытном обществе*. Москва, с. 61-63.

Колосов, Ю. Г. 1995. Алешин Грот — новая мустьерская стоянка в Крыму (предварительное сообщение). В: Колесник, А. В. (ред.). *Археологический альманах*, 4. Донецк: Лебедь, с. 75-80.

Колосов, Ю. Г., Душевский, В. П. 1977. Природное окружение раннепалеолитических стоянок Восточного Крыма. В: Иванова, И. К., Праслов, И. Д. (ред.). *Палеоэкология древнего человека*. Москва: Наука, с. 163-171.

Колосов, Ю. Г., Степанчук, В. Н. 1989. Новая мустьерская стоянка в гроте Пролом II. В: Бибиков, С. Н. (отв. ред.). *Каменный век. Памятники, методика, проблемы*. Киев: Наукова думка, с. 61-72.

Колосов, Ю. Г., Степанчук, В. Н., Кухарчук, Ю. В., Деплано, С., Коен, В. Ю. 1998. Исследования Крымской палеолитической экспедиции Института археологии НАН Украины в 1997 году. В: Козак, Д. Н., Гаврилюк, Н. А. (ред.). А*рхеологічні відкриття в Україні 1997–1998 рр*. Київ: ІА НАН України, с. 23-25.

Колосов, Ю. Г., Степанчук, В. М., Чабай, В. П. 1988. Нові мустьєрські стоянки Піденно-Західного Криму. *Археологія*, 64, с. 34-45.

Колосов, Ю. Г., Степанчук, В. М., Чабай, В. П. 1993a. *Ранний палеолит Крыма*. Киев: Наукова думка.

Колосов, Ю. Г., Степанчук, В. М., Чабай, В. П. 1993b. Мустьерская стоянка им. Г. А. Бонч-Осмоловского. *Российская археология*, 3, с. 119-130.

Колосов, Ю. Г., Харитонов, В. М., Якимов, В. П. 1974. Открытие скелетных остатков палеоантропа на стоянке Заскальная VI в Крыму. *Вопросы антропологии*, 46, с. 79-87.

Колосов, Ю. Г., Харитонов, В. М., Якимов, В. П. 1975. Находка скелетных остатков неандертальца в Крыму. *Бюллетень Комиссии по изучению четвертичного периода*, 44, с. 30-40.

Манько, В. О. 2013. *Фінальний палеоліт — неоліт Криму: культурно-історичний процес*. Київ: Шлях.

Петрунь, В. Ф. 1969. О материале каменных орудий крымского палеолита. *Краткие сообщения Института археологии АН СССР*, 117, с. 3-12.

Смирнов, Ю. А. 1991. *Мустьерские погребения Евразии*. Москва: Наука.

Степанчук, В. Н. 2002. *Поздние неандертальцы Крыма. Киик-кобинские памятники.* Киев: Стилос.

Степанчук, В. Н. 2006. *Нижний и средний палеолит Украины*. Черновцы: Зелена Буковина.

Степанчук, В. Н., Васильев, С. В. (ред.). 2018. *Поздние неандертальцы Крыма. Заскальная VI (Колосовская). Слои III и IIIa.* Киев: Слово.

Степанчук, В. М., Нездолій, О. І., Вєтров, Д. О. 2018. Природні барвники в матеріалах багатошарової мустьєрської стоянки Пролом II. *Археологія і давня історія України*, 3(28), с. 7-21.

Чабай, В. П. 2004. *Средний палеолит Крыма*. Симферополь: Шлях.

Чабай, В. П., Маркс, Э. Э., Отт, М. 1998. Вариабельность среднего и ранней поры позднего палеолита Крыма (предварительные итоги международного археологического проекта). *Археологія*, 4, с. 19-47.

Chabai, V. P., Monigal, K. (eds.). 1999. *The Middle Paleolithic of Western Crimea*, volume 2 (ERAUL 87). Liège: Université de Liège.

Chabai, V. P., Monigal, K., Marks, A. E. (eds.). 2004. *The Middle Paleolithic and Early Upper Paleolithic of Eastern Crimea,* volume 3 (ERAUL 104). Liège: Université de Liège.

Chabai, V., Richter, J., Uthmeier, Th. (eds.). 2006. *Kabazi II: The 70000 Years Since the Last Interglacial.* Simferopol: Cologne.

Kolosov, Yu. G. 1988. Les débuts du paléolithique en Crimée. *L'Anthropologie*, 92, p. 809-833.

Kolosov, Yu. G. 1990. The Mousterian Leaf Points in Crimea: Classification, Chronology, Origins. 1989. *ERAUL*, 42, p. 53-61.

Kolosov, Yu. G., Stepanchuk, V. N. 1997. New Type of Middle Palaeolithic Industry in Eastern Crimea. *Archeologicke Rozhledy*, XLIX, p. 124-145.

Kolosov, Yu. G., Stepanchuk, V. N. 2000. Crimean Assemblages with Bifacial Tools: Brief Review. *ERAUL.*, 95, p. 265-276.

Majkić, A., Evans, S., Stepanchuk, V., Tsvelykh, A., d'Errico, F. 2017. A Decorated Raven Bone from the Zaskalnaya VI (Kolosovskaya) Neanderthal Site, Crimea. *PLOS ONE,* 12 (3). https://doi.org/10.1371/journal.pone.0173435

Marks, A. E., Chabai, V. P. (eds.) 1998. *The Middle Paleolithic of western Crimea,* volume 1 (ERAUL 84). Liège: Université de Liège.

Ryzhov, S., Stepanchuk, V., Nezdolii, O., Vietrov, D. 2022. Analysis of Micro Residues on Stone Tools From Zaskelna IX, Crimea: First Results. *Arheologia,* 1, p. 5-25.

Stepanchuk, V. 2020. Studying the Lower and Middle Palaeolithic of Ukraine: Main Trends, Discussions and Results. In: Lilly, M., Potekhina, I., Budd, I. C. E. (eds.). *Prehistoric Ukraine. From the First Hunters to the First Farmers*. Oxford: Oxbow books, p. 7-61.

Stepanchuk, V. 2022. Pebbles with Ochre Residues from Neanderthal Sites of Eastern Crimea. In: Cîrstina, O., Niţu, E.-C. (eds). *A Life Dedicated to the Paleolithic: Studies in honorem Marin Cârciumaru*. Târgovişte: Cetatea de scaun, p. 54-69.

Vadym M. Stepanchuk
DSc, Leading Research Fellow at the Stone Age Archaeology Department, the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, ORCID 0000-0002-5476-2284; vadimstepanchuk@iananu.org.ua

YURII HEORHIIOVYCH KOLOSOV (TO THE 100th ANNIVERSARY OF HIS BIRTH)

Kolosov Yurii Heorhiiovych — prehistorian, Palaeolithic archaeologist, Doctor of History, born on March 21, 1924 in Kyiv, died on March 1, 2002. Participant of the World War II, lieutenant major, artilleryman, fought on the Baltic and 2nd Ukrainian fronts, was repeatedly wounded. He was awarded the Orders of the Patriotic War, I and II class, and many medals. He graduated from the Faculty of History of Kyiv University (1949). Since 1949, he had worked in the Crimea and the Urals, at the Integrated Research Karst and Speleological Station (KNIKSS) at Moscow State University (later the Crimean Branch of the USSR Academy of Sciences). Since 1952, he had worked at the Department of History and Archaeology of the Crimean Branch of the USSR Academy of Sciences, and from 1954 to 1998 — at the Prehistory department of the Institute of Archaeology of the Ukrainian SSR Academy of Sciences (later — the Department of Stone Age Archaeology of the IA NAS of Ukraine). He is a specialist in the Palaeolithic of Ukraine, a recognised expert on the Palaeolithic of the Crimea, and a discoverer and researcher of many dozens of Palaeolithic sites. The multilayered Neanderthal sites of Zaskelna V, Zaskelna VI, Sary-Kaya, Chervona Balka, Alioshyn Grot, Prolom I and II, Kabazi II and V and others discovered and explored in the 1970s and 1980s by the Crimean Palaeolithic Expedition led by him are part of the golden fund of national and European Palaeolithic studies. He made a significant contribution to the enrichment of the source base on the prehistory of Ukraine, in particular to the study of the Middle Palaeolithic of the Crimea, worked fruitfully in the field of cultural differentiation and periodisation of the Middle Palaeolithic sites of the peninsula, technology and typology of lithic artefacts, and developed the issues of interaction between early man and the environment. He is the author of 110 scientific works, including monographs on topical issues of Palaeolithic studies. Kolosov's research largely determined the direction of studies of the Crimean Palaeolithic in the second half of the 20th — first quarter of the 21st centuries and undoubtedly represents a separate independent chapter in the history of Eastern European Palaeolithic studies. Zaskelna VI (Kolosovskaya), one of the sites he spent many years of his life researching, is named in his honour.

K e y w o r d s: Crimea, Ukraine, Eastern Europe, Yu. G. Kolosov, biography, Prehistory and Palaeolithic studies.

References

Bibikov, S. N., Stanko, V. N., Koen, V. Iu. 1994. *Finalnyi paleolit i mezolit Gornogo Kryma*. Odessa: Vest.

Kolosov, Iu. G. 1955. Arkheologicheskie razvedki v stepnoi chasti Kryma. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii AN USSR*, 4, p. 129-130.

Kolosov, Iu. G. 1956. Arkheologo-paleoliticheskie razvedki peshcher verkhovia reki Chusovoi. In: Kozin, Ia. D. (ed.). *Voprosy karsta na Iuge Evropeiskoi chasti SSSR*. Kyiv: Izd. AN USSR. Krymskii filial, p. 181-188.

Kolosov, Iu. G. 1957. Novye neoliticheskie stoianki Kryma (po dannym arkheologicheskikh razvedok 1955 g.). *Kratkie soobshcheniia instituta arkheologii AN USSR,* 7, p. 13-16.

Kolosov, Iu. G. 1960. Raskopki peshchery Kara Koba v Krymu. *Kratkie soobshcheniia instituta arkheologii*, 10, p. 17-22.

Kolosov, Yu. H. 1962. Doslidzhennia pamiatok neolitychnoho chasu na Kerchenskomu pivostrovi. *Arheologia*, XIV, p. 156-166.

Kolosov, Yu. H. 1964. Doslidzhennia pisliapaleolitychnykh stoianok Krymu v 1958–1959 rr. *Arheologia* XVI, p. 223-231.

Kolosov, Yu. H. 1965a. Do pytannia pro zaselennia krymskykh yail v kamianu dobu. *Arheologia*, XIX, p. 14-21.

Kolosov, Iu. G. 1965b. K izucheniiu paleolita basseina srednego techeniia Desny. In: Bondarchuk, V. G. (exec. ed.). *Materialy po chetvertichnomu periodu Ukrainy*. Kyiv: Naukova Dumka, p. 321-328.

Kolosov, Iu. G. 1967. *K istorii naseleniia Kryma v rannepaleoliticheskuiu epokhu (po materialam musterskoi stoianki Shaitan-Koba)*. Avtoreferat dissertatsii k.i.n. Institut istorii AN USSR.

Kolosov, Yu. H. 1970. Novi mustierski stoianky v Krymu i perspektyvy yikh doslidzhennia. *Visnyk AN URSR*, 11, p. 47-50.

Kolosov, Yu. H. 1971a. Mezolit URSR. In: Berezanska, S. S. et al. (eds.). *Arkheolohiia URSR*, 1. Kyiv: Naukova dumka, p. 64-77.

Kolosov, Yu. H. 1971b. Neolit Krymu. In: Berezanska, S. S. et al. (eds.). *Arkheolohiia URSR*, 1. Kyiv: Naukova dumka, p. 129-137.

Kolosov, Yu. H. 1972a. *Shaitan Koba mustierska stoianka v Krymu*. Kyiv: Naukova dumka.

Kolosov, Yu. H. 1972b. Novi pisliapaleolitychni stoianky Krymu. In: Nosenko, V. O. (exec. ed.). *Arkheolohichni doslidzhennia na Ukraini v 1969 rotsi*, IV. Kyiv: Naukova dumka, p. 29-31.

Kolosov, Yu. H. 1972c. Vidkryttia novykh mustierskykh stoianok v Krymu. In: Nosenko, V. O. (exec. ed.). *Arkheolohichni doslidzhennia na Ukraini v 1969 rotsi*, IV. Kyiv: Naukova dumka, p. 6-11.

Kolosov, Iu. G. 1973. Paleoantropologicheskie nakhodki u skaly Ak Kaia. *Voprosy antropologii*, 44, p. 162-166.

Kolosov, Iu. G. 1977. *Belaia Skala.* Arkheologicheskie pamiatniki Kryma. Simferopol: Tavriia.

Kolosov, Iu. G. 1978. Spetsificheskie tipy orudii Akkaiskoi musterskoi kultury v Krymu. In: Telegin, D. Ia. (exec. ed.). *Orudiia kamennogo veka*. Kyiv: Naukova dumka, p. 6-19.

Kolosov, Iu. G. 1979a. Akkaiskie musterskie stoianki i nekotorye itogi ikh issledovaniia. In: Kolosov, Iu. G. (ed.). *Issledovanie paleolita v Krymu*. Kyiv: Naukova dumka, p. 33-56.

Kolosov, Iu. G. 1979b. Novaia musterskaia stoianka v grote Prolom. In: Kolosov, Iu. G. (ed.). *Issledovanie paleolita v Krymu*. Kyiv: Naukova dumka, p. 157-171.

Kolosov, Iu. G. (ed.). 1979c. *Issledovanie paleolita v Krymu*. Kyiv: Naukova dumka.

Kolosov, Iu. G. 1982. Novyi metod otnositelnoi datirovki peshchernykh arkheologicheskikh pamiatnikov. *XI Kongress INKVA*, III. Moscow: Nauka, p. 166.

Kolosov, Iu. G. 1983. *Musterskie stoianki raiona Belogorska*. Kiev: Naukova dumka.

Kolosov, Iu. G. 1985a. *Rannii paleolit Kryma (Kulturno khronologicheskaia periodizatsiia Akkaiskoi musterskoi kultury).* Avtoreferat dissertatsii d.i.n. Institut arkheologiï AN URSR.

Kolosov, Iu. G. 1985b. Neolit Kryma. In: Artemenko, I. I. et al. (eds.). *Arkheologiia Ukrainskoi SSR*, t. I. Kyiv: Naukova dumka, p. 150-156.

Kolosov, Iu. G. 1986. *Akkaiskaia musterskaia kultura*. Kyiv: Naukova dumka.

Kolosov, Iu. G. 1987. Pogrebeniia neandertaltsev na stoianke Zaskalnaia VI v Krymu. In: Krainov, D. A. (ed.) *Religioznye predstavleniia v pervobytnom obshchestve*. Moscow, p. 61-63.

Kolosov, Iu. G. 1995. Aleshin Grot — novaia musterskaia stoianka v Krymu (predvaritelnoe soobshchenie). In: Kolesnik, A. V. (ed.). *Arkheologicheskii almanakh*, 4. Donetsk: Lebed, p. 75-80.

Kolosov, Iu. G., Dushevskii, V. P. 1977. Prirodnoe okruzhenie rannepaleoliticheskikh stoianok Vostochnogo Kryma. In: Ivanova, I. K., Praslov, I. D. (eds.). *Paleoekologiia drevnego cheloveka*. Moscow: Nauka, p. 163-171.

Kolosov, Iu. G., Stepanchuk, V. N. 1989. Novaia musterskaia stoianka v grote Prolom II. In: Bibikov, S. N. (exec. ed.). *Kamennyi vek. Pamiatniki, metodika, problemy*. Kyiv: Naukova dumka, p. 61-72.

Kolosov, Iu. G., Stepanchuk, V. N., Kukharchuk, Iu. V., Deplano, S., Koen, V. Iu. 1998. Issledovaniia Krymskoi paleoliticheskoi ekspeditsii Instituta arkheologii NAN Ukrainy v 1997 godu. In: Kozak, D. N., Havryliuk, N. A. (eds.). *Arkheolohichni vidkryttia v Ukraini 1997–1998 rr.* Kyiv: IA NAN Ukrainy, p. 23-25.

Kolosov, Yu. H., Stepanchuk, V. M., Chabai, V. P. 1988. Novi mustierski stoianky Pidenno-Zakhidnoho Krymu. *Arheologia*, 64, p. 34-45.

Kolosov, Iu. G., Stepanchuk, V. M., Chabai, V. P. 1993a. *Rannii paleolit Kryma*. Kyiv: Naukova dumka.

Kolosov, Iu. G., Stepanchuk, V. M., Chabai, V. P. 1993b. Musterskaia stoianka G.A. Bonch-Osmolodcky Mousterian site. *Rossiiskaia arkheologiia*, 3, p. 119-130.

Kolosov, Iu. G., Kharitonov, V. M., Iakimov, V. P. 1974. Otkrytie skeletnykh ostatkov paleoantropa na stoianke Zaskalnaia VI v Krymu. *Voprosy antropologii*, 46, p. 79-87.

Kolosov, Iu. G., Kharitonov, V. M., Iakimov, V. P. 1975. Nakhodka skeletnykh ostatkov neandertaltsa v Krymu. *Biulleten Komissii po izucheniiu chetvertichnogo perioda*, 44, p. 30-40.

Manko, V. O. 2013. *Finalnyi paleolit — neolit Krymu: kulturno-istorychnyi protses*. Kyiv: Shliakh.

Petrun, V. F. 1969. O materiale kamennykh orudii krymskogo paleolita. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii AN SSSR*, 117, p. 3-12.

Smirnov, Iu. A. 1991. *Musterskie pogrebeniia Evrazii*. Moscow: Nauka.

Stepanchuk, V. N. 2002. *Pozdnie neandertaltsy Kryma. Kiik-kobinskie pamiatniki*. Kyiv: Stilos.

Stepanchuk, V. N. 2006. *Nizhnii i srednii paleolit Ukrainy*. Chernivtsi: Zelena Bukovina.

Stepanchuk, V. N., Vasilev, S. V. (eds.). 2018. *Pozdnie neandertaltsy Kryma. Zaskalnaia VI (Kolosovskaia). Sloi III i IIIa*. Kyiv: Slovo.

Stepanchuk, V. M., Nezdolii, O. I., Vietrov, D. O. 2018. Pryrodni barvnyky v materialakh bahatosharovoi mustierskoi stoianky Prolom II. *Archaeology and Early History of Ukraine*, 3(28), p. 7-21. https://doi.org/10.37445/adiu.2018.03.01

Chabai, V. P. 2004. *Srednii paleolit Kryma*. Simferopol: Shliakh.

Chabai, V. P., Marks, E. E., Ott, M. 1998. The variability of Middle and Early Upper Paleolithic in the Crimea (International Archaeological Project: preliminary results). *Arheologia*, 4, p. 19-47.

Chabai, V. P., Monigal, K. (eds.). 1999. *The Middle Paleolithic of western Crimea*, volume 2 (ERAUL 87). Liège: Université de Liège.

Chabai, V. P., Monigal, K., Marks, A. E. (eds.). 2004. *The Middle Paleolithic and early Upper Paleolithic of Eastern Crimea,* volume 3 (ERAUL 104). Liège: Université de Liège.

Chabai, V., Richter, J., Uthmeier, Th. (eds.). 2006. *Kabazi II: the 70000 years since the last interglacial*. Simferopol-Cologne: Shliakh.

Kolosov, Yu. G. 1988. Les débuts du paléolithique en Crimée. *L'Anthropologie*, 92, p. 809-833.

Kolosov, Yu. G. 1990. The Mousterian leaf points in Crimea: Classification, chronology, origins. 1989. *ERAUL.*, 42, p. 53-61.

Kolosov, Yu. G., Stepanchuk, V. N. 1997. New Type of Middle Palaeolithic Industry in Eastern Crimea. *Archeologicke Rozhledy*, XLIX, p. 124-145.

Kolosov, Yu. G., Stepanchuk, V. N. 2000. Crimean Assemblages with Bifacial Tools: Brief Review. *ERAUL.*, 95, p. 265-276.

Majkić, A., Evans, S., Stepanchuk, V., Tsvelykh, A., d'Errico, F. 2017. A Decorated Raven Bone from the Zaskalnaya VI (Kolosovskaya) Neanderthal Site, Crimea. *PLOS ONE,* 12 (3). https://doi.org/10.1371/journal.pone.0173435

Marks, A. E., Chabai, V. P. (eds.) 1998. *The Middle Paleolithic of western Crimea,* volume 1 (ERAUL 84). Liège: Université de Liège.

Ryzhov, S., Stepanchuk, V., Nezdolii, O., Vietrov, D. 2022. **A**nalysis of Micro Residues on Stone Tools From Zaskelna IX, Crimea: First Results**.** *Arheologia,* 1, p. 5-25. https://doi.org/10.15407/arheologia2022.01.005

Stepanchuk, V. 2020. Studying the Lower and Middle Palaeolithic of Ukraine: Main Trends, Discussions and Results. In: Lilly, M., Potekhina, I., Budd, I. C. E. (eds.). *Prehistoric Ukraine. From the First Hunters to the First Farmers*. Oxford: Oxbow books, p. 7-61.

Stepanchuk, V. 2022. Pebbles with Ochre Residues from Neanderthal Sites of Eastern Crimea. In: Cîrstina, O., Niţu, E.-C. (eds). *A Life Dedicated to the Paleolithic: Studies in honorem Marin Cârciumaru*. Târgovişte: Cetatea de scaun, p. 54-69.

УДК:[929:572](477) https://doi.org/10.15407/arheologia2024.04.139

© С. П. СЕГЕДА* 2024

В. Д. ДЯЧЕНКО В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ АНТРОПОЛОГІЇ (ДО 100–РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ)

У статті розглянуто основні напрями та результати наукової діяльності В. Д. Дяченка, з іменем якого тісно пов'язане відродження антропології в Україні в повоєнний час. Наведено найбільш значущі факти його біографії. Узагальнено інформацію про дослідницькі зацікавлення вченого, який тривалий час працював у Інституті археології НАН України, та його внесок у розв'язання етногенетичних проблем.

Ключові слова: антропологія, антропологічний склад українського народу, витоки фізичних рис середньовічного населення України.

1 листопада виповнилось 100 років з дня народження визначного українського вченого-антрополога В.Д. Дяченка (1924–1996), останні десятиліття наукової діяльності якого пройшли в стінах Інституту археології НАН України, де досі працюють його молодші колеги — співробітники відділу біоархеології (рис. 1).

Рис. 1. В. Д. Дяченко в другій половині 1960-х рр. Фото з архіву автора.

Fig. 1. V. D. Diachenko in the second half of the 1960s. Photo from the author's archive.

Відомо, що після завершення Другої світової війни в Україні не залишалось жодного антропологічного осередка: Кабінет антропології та етнології ім. Хв. Вовка Всеукраїнської академії наук був ліквідований, його працівники стали жертвами сталінських репресій; співробітники кафедри етнології та антропології Львівського університету, що уціліли в роки гітлерівської окупації, перебралися до Польщі; члени Наукового товариства імені Шевченка, які займалися антропологією, були змушені емігрувати на Захід (Сегеда 2021, с. 31).

Поновлення антропологічних досліджень в Україні в першій половині 1950-х рр. пов'язане з Інститутом мистецтвознавства, фольклористики та етнології АН УСРС (ІМФЕ). У квітні 1956 р. з ініціативи директора цієї народознавчої інституції, поета-академіка М. Т. Рильського та його заступника, історика й етнографа К. Г. Гуслистого в Києві було проведено нараду, на якій розглядалися шляхи й перспективи розвитку антропології в республіці. У нараді взяли участь близько 100 науковців — істориків, антропологів, етнологів, палеозоологів та археологів. Широкий резонанс мали доповіді провідних українських археологів С. М. Бібікова, Д. Я. Телегіна та М. Ю. Брайчевського, у яких було підкреслено значення антропологічних даних для висвітлення історико-археологічної проблематики. У резолюції, прийнятій за підсумками наради, наголошено на нагальній потребі заснування в Україні антропологічного осередку (Передмова 1960, с. 4-5).

* СЕГЕДА Сергій Петрович — доктор історичних наук, головний науковий співробітник, Інститут народознавства НАН України, ORCID: 0000-0001-6772-8387, *sergij_segeda@ukr.net*

Рис. 2. В. Д. Дяченко доповідає на VII Міжнародному конгресі антропологічних та етнологічних наук (1964). Фото з архіву автора

Fig. 2. V. D. Diachenko reports at the VII International Congress of Anthropological and Ethnological Sciences (1964). Photo from the author's archive

Ця пропозиція була втілена в життя 9 листопада 1956 р., коли, згідно з постановою Президії АН УРСР, у відділі етнографії ІМФЕ була створена неструктурна група антропології, наукове керівництво якою доручалося відомому вченому-палеозоологу І. Г. Підоплічку. Першим співробітником цієї групи став В. Д. Дяченко, з іменем якого тісно пов'язане відродження антропології в Україні в повоєнний час. Мета статті — узагальнення інформації про творчий шлях цього дослідника і основні наукові дослідження.

Майбутній антрополог народився в Києві в родині визначного архітектора Д. М. Дяченка — засновника й директора київського Архітектурного інституту, палкого прихильника українського бароко, автора багатьох споруд, що донині прикрашають Київ, Миргород, Кам'янку тощо. Сім'я Дяченків мешкала в кооперативному будинку науковців, спорудженому за проєктом батька на одній із центральних вулиць Києва — Пушкінській (нині — Євгена Чикаленка). Однак на початку 1930-х рр. Д. М. Дяченка було звинувачено в «українському буржуазному націоналізмі» і він за порадою колег перебрався до Москви, куди перевіз дружину з дітьми. Утім, це не врятувало його від репресій, і влітку 1942 р. він загинув в одному зі сталінських концтаборів для політв'язнів.

1946 р. В. Д. Дяченко вступив на історичний факультет Московського університету, де спеціалізувався з етнографії і на останніх курсах зацікавився етнічною антропологією. Ті, хто знав його в цей період, згадували, що він власноручно змайстрував дерев'яні циркулі та обмірював ними своїх однокурсників і студентів-іноземців. Закінчивши історичний факультет, В. Д. Дяченко продовжив навчання на заочному відділенні біологічного факультету Московського університету, здобувши кваліфікацію антрополога. 1953 р. він опублікував свою першу наукову розвідку, де узагальнив дані з антропометрії та антропоскопії гагаузів Молдови, отримані ним особисто (Дяченко 1952). Дипломна робота В. Д. Дяченка була присвячена антропологічній характеристиці іншого тюркомовного народу Східної Європи — караїмам. Після завершення навчання в університеті він взяв участь в антропологічних дослідженнях людності Дагестану.

У 1955 р. В. Д. Дяченко, який уже мав великий досвід польових антропологічних досліджень, з ініціативи та за активного сприяння керівництва ІМФЕ перебрався до Києва, де від-

разу активно долучився до процесу організації антропологічного осередку. Влітку наступного року його призначили керівником Української антропологічної експедиції, створеної задля вивчення антропологічного складу тогочасного населення республіки.

Українська антропологічна експедиція ІМФЕ діяла впродовж восьми польових сезонів (1956–1963). Щорічні маршрути розроблялися заздалегідь з урахуванням етнічної історії України, Росії, Білорусі, Молдови та Польщі. Антропометричні заміри та антропоскопічні визначення здійснював особисто В. Д. Дяченко. За підсумками масштабних досліджень були отримані унікальні дані, які стосуються соматологічних маркерів понад 120 локальних груп українців, національних меншин України та етнотериторіальних груп Польщі, Молдови, Росії та Білорусі, а саме: молдаван, поляків, чехів, угорців, болгар, гагаузів, росіян, білорусів, євреїв, греків-урумів і греків-румеїв, караїмів, кримчаків та ін. Ці дані В. Д. Дяченко узагальнив у кандидатській дисертації та монографії, що вийшла друком через два роки після завершення польових досліджень (Дяченко 1965).

Згадане фундаментальне монографічне дослідження, квінтесенцією якого є таблиці соматологічних ознак мешканців усіх без винятку обстежених населених пунктів, містить загальну характеристику антропологічного складу українців на тлі суміжних етносів Центрально-Східної, Східної та Південної Європи. На підставі картографування ознак виокремлено й детально описано кілька локальних варіантів (антропологічних областей), а саме: центральноукраїнську, карпатську, нижньодніпровсько-прутську, валдайську та ільменсько-дніпровську, що склалися історично в результаті довготривалих етногенетичних процесів. Широко залучаючи дані історії, археології, мовознавства та етнографії, В. Д. Дяченко вказав на певну відповідність між антропологічними варіантами, історико-етнографічними областями, діалектологічними зонами й ареалами літописних східнослов'янських племен території України. Він також висвітлив роль іранського (південноєвропеоїдного) й тюркського (степового, із легкою часткою монголоїдності) антропологічних компонентів, виявлених у Середньому та Нижньому Подніпров'ї; фракійського (південноєвропеоїдного), вплив якого простежується в карпатській зоні і в Дністровсько-Прутському межиріччі; східнобалтійського (північноєвропеоїдного), присутнього на Київському й Чернігівському Поліссі (Дяченко 1965, с. 127).

Один із розділів книги Василя Дяченка містив доволі різкі випади проти Ф. К. Вовка (Волкова), його учнів та послідовників, які не погоджувалися з тезою про схожість фізичних рис українців і росіян. Згодом учений визнав, що його ставлення до основних положень класичної праці засновника української антропології (Волков 1916) мало упереджений характер, викликаний стандартними вимогами компартійної ідеології. Він щиросердно вибачився «*за безпідставні звинувачення деяких зарубіжних і українських науковців у «расистських перекрученнях» історії, археології, антропології України*» (Дяченко 1992, с. 122). Прикметно, що, попри критику концепції Ф. К. Вовка, дослідник свідомо чи несвідомо підтвердив її положення щодо ступеня однорідності та основних напрямків антропологічних зв'язків українського народу.

В. Д. Дяченко брав активну участь у створенні спеціалізованого друкованого органу — "Матеріали з антропології України", де українські вчені та їхні колеги з інших республік колишнього Радянського Союзу мали змогу регулярно публікувати результати своїх досліджень. Починаючи з 1960 р. побачило світ сім випусків цього видання, на сторінках якого широко висвітлювались питання антропологічного складу сучасних етнічних груп Європи, археології та палеоантропології України, антропогенезу, прикладної та спортивної антропології.

В. Д. Дяченко уважно відстежував тенденції розвитку етнічної антропології, запровадивши в практику антропологічних досліджень в Україні збирання матеріалів з гематології, одонтології та дерматогліфіки. Він продовжив свою експедиційну діяльність, обстеживши низку популяцій Кубані, Північного Кавказу, Сальських степів, Чехословаччини, Польщі та Югославії. Результати своїх досліджень він неодноразово представляв на всесоюзних і міжнародних конференціях (рис. 2).

У 1974 р. у зв'язку зі всеосяжним наступом тоталітарного режиму на українську культуру й гуманітарну науку, який розпочався після зміни компартійного керівництва в республіці, групу антропології при відділі етнографії ІМФЕ ім. М.Т. Рильського АН УРСР розформували, а «Матеріали...», останнє число яких вже було підписане до друку, закрили (Сегеда 2021, с. 37). Антропологічна наука в Україні вкотре опинилась перед загрозою знищення.

Цього не сталося завдяки втручанню в ситуацію новопризначеного директора Інституту археології І. І. Артеменка, з ініціативи якого Президія АН УРСР 6 серпня 1974 р. постановила передати групу антропології «*разом із штатними посадами, відповідним фондом зарплати, асигнуваннями на експедиційну роботу та наукові відрядження*» згаданій академічній установі.

На новому місці праці В. Д. Дяченко за дорученням дирекції впродовж кількох років виконував обов'язки наукового керівника групи антропології — неструктурного підрозділу відділу археології доби міді-бронзи. У лютому 1982 р. цей осередок набув статусу сектора палеоантропології, першим завідувачем якого стала С. І. Круц. Через п'ять років його очолив С. П. Сегеда. Сектор поповнився випускниками історичного факультету КДУ ім. Т. Г. Шевченка, що з плином часу засвоїли методику палеоантропологічних досліджень і започаткували власні дослідження. Що ж до В. Д. Дяченка, то з кінця 1970-х рр. він обіймав посаду старшого наукового співробітника відділу археології Києва.

Як працівник Інституту археології В. Д. Дяченко скоригував свої наукові плани, зосередившись на висвітленні проблем антропології давньої та середньовічної людності України. Цій проблематиці присвячено кілька його статей, підготовлених у співавторстві з колегами, які охоче залучали до співпраці досвідченого фахівця, що мав нахил до широких узагальнень.

На початку 1980-х рр. Є. І. Данилова та С. П. Сегеда під час охоронно-археологічних і ремонтно-реставраційних робіт у Києво-Печерській лаврі дослідили кісткові рештки людини з однієї із гробниць Ближніх печер, де, як вважається, поховано Нестора Літописця. Постало питання про місце обстеженого черепа в системі антропологічних типів Східної Європи давньоруського часу, відповідь на яке дав В. Д. Дяченко, залучивши для цього середньовічні східнослов'янські краніологічні серії з могильників Східної Європи і варязьку зі Старої Ладоги. Стверджено, що за провідними ознаками череп із гробниці Нестора Літописця належить до кола краніологічних типів русичів Правобережжя Середнього Подніпров'я (Данилова та ін. 1982, с. 14-15).

Ще одним прикладом співпраці В. Д. Дяченка з колегами є стаття, присвячена антропологічним матеріалам із могильника XI—XII ст. поблизу с. Камінне на правому березі р. Псел. Учений здійснив міжгруповий аналіз отриманої тут краніологічної серії, дійшовши висновку про її схожість зі збірною краніологічною серією нащадків літописних сіверян. Він висловив думку про те, що антропологічний склад давньоруської людності Дніпровського Лівобережжя включав значний компонент носіїв черняхівської культури, «*частина якого була, очевидно, іраномовною і зберігала генетичні зв'язки зі скіфами Середнього Подніпров'я VII—III вв. до н.е.*»[1] (Дяченко, Покас, Сухобоков 1984, с. 23).

Палеоантропології окремих краніологічних серій із черняхівських та скіфських могильників присвячено й інші статті, у підготовці яких брав участь В. Д. Дяченко (див. напр.: Баран, Дьяченко, Данилова 1981; Дяченко, Покас 1986; Покас, Назарова, Дяченко 1988).

Розширення наукових горизонтів і зміна дослідницьких акцентів В. Д. Дяченка засвідчила його узагальнювальна праця, присвячена антропологічному складу й витокам фізичних рис населення Східної Європи X—XIII ст. (Дяченко 1986). Розглянувши краніологічні матеріали із середньовічних некрополів східних слов'ян, балтських та фіномовних племен, учений виділив у цьому розлогому регіоні чотири антропологічні області (східноєвропейську, субуральську, східнопонтійську та південнокаспійську), у межах яких виокремлюється дев'ять антропологічних типів, що розрізняються між собою за основними діаметрами черепа, шириною і висотою обличчя, носовим покажчиком тощо. Шість із них представлено на теренах сучасної України, а саме: неовіслянсько-дніпровський, який, переважаючи серед балтських племен Південної Балтії, поширений також серед нащадків східно- і західнослов'янських племен Дніпровського Правобережжя, теренів сучасної Білорусі та Правобережжя Вісли; дністровсько-дунайський, властивий середньовічній східнослов'янській людності Волині та басейну Верхнього Дніпра і одному із балтських племен — аукшайтам; т. зв. «неошнуровий», вкраплення якого зустрічаються в ареалах двох попередніх типів; карпатський, розповсюджений у Карпатах, в окремих регіонах сучасної Польщі, Словаччини, Чехії і частково на Балканах; понтійський, притаманний аланам і меншою мірою нащадкам сіверян та в'ятичів; індо-дніпровський, виявлений серед середньовічної слов'янської людності басейнів Десни, Сожа, Псла, Ворскли, Оки. Стверджено, що найдавніші витоки неовіслянсько-дніпров-

[1] Переклад з російської С. П. Сегеди.

ського типу простежуються серед мезолітичних племен Надпоріжжя (могильник Василівка I), частини носіїв ямної культури Нижнього Подніпров'я, для яких були характерні скорчені поховання, творців культури шнурової кераміки сходу Південної Балтії та фатьянівської культури Правобережжя Волги; дністровсько-дунайського — населення культури шнурової кераміки з теренів сучасної Польщі; карпатського — іллірійських племен I тис. до н.е. — I тис. н.е.; понтійського — людності скіфського часу лісостепової зони України та пізньоскіфських популяцій, населення черняхівської культури, аланів та окремих фінськомовних груп північного сходу Східної Європи; індо-дніпровського — племен ямної культури північно-західного Причорномор'я, кемі-обинської культури Криму, енеоліту Кавказу та Східного Прикаспію, зрубної культури Нижнього Подніпров'я та суміжних регіонів, доби бронзи півночі басейну Інду та неоліту Іранського нагір'я. Результати цього масштабного узагальнювального дослідження були неоднозначно сприйняті науковою спільнотою (Алексеева 1999, с. 15). Воно зберігає наукове значення донині, окреслюючи напрямки подальших пошуків антропологічних витоків слов'янських народів.

У 1990 р. В. Д. Дяченко вийшов на пенсію, однак до останніх днів не поривав з інститутом, щоліта беручи участь в експедиціях відділу археології Києва. Опрацювавши краніологічний матеріал, отриманий під час розкопок у Києво-Печерській лаврі, дослідник опублікував статтю, у якій застосував запропоновану ним схему антропологічного складу середньовічної людності України для індивідуальної характеристики черепів (Дяченко 1993). Як і раніше, він і в цей період докладав чимало зусиль для підготовки наукової зміни. Учений мав неабиякий талант захоплювати молодь своїм самовідданим ставленням до науки, якій присвятив своє життя. І старші, і молодші колеги високо оцінювали такі людські якості В. Д. Дяченка, як доброзичливість, почуття гумору, внутрішню готовність завжди прийти на допомогу. Таким він і залишився в пам'яті тих, хто знав його особисто.

Назагал В. Д. Дяченко — одна із найяскравіших постатей в історії української етнічної антропології. Наукові інтереси вченого охоплювали широке коло питань, пов'язаних із вивченням антропологічного складу давнього, середньовічного та сучасного населення України. Дослідник приділяв велику увагу висвітленню етногенетичної проблематики. В. Д. Дяченко прожив дуже складне, але цікаве життя, насичене невтомними творчими пошуками, результати яких назавжди залишаться надбанням української антропологічної науки.

Алексеева, Т. И. 1999. История изучения антропологического состава восточных славян. В: Алексеева, Т. И. (ред.). *Восточные славяне. Антропология и этническая история*. Москва: Научный мир.

Баран, В. Д., Дьяченко, В. Д., Данилова, Е. И. 1981. Об *одном древнем славянском черепе*. В: Бидзиля, В. І. (ред.). Использование методов естественных наук в археологии. Киев: Наукова думка, с. 161-167.

Волков, Ф. 1916. Антропологические особенности украинского народа. В: Волков, Ф. К. и др. (ред.). *Украинский народ в его прошлом и настоящем*, том II. Петроград: Тіпография т-ва «Общественная польза», с. 427-454.

Данилова, Є. І., Шиденко, В. А., Дяченко, В. Д., Сегеда, С. П. 1982. Нестор-літописець — антропологічна характеристика. *Археологія*, 38, с. 3-16.

Дяченко, В. Д. 1952. Антропологическое исследование гагаузов Молдавской ССР. *Краткие сообщения Института этнографии АН СССР*, 15, с. 82-88.

Дяченко, В. Д. 1965. *Антропологічний склад українського народу. Порівняльне дослідження народів УРСР і суміжних територій.* Київ: Наукова думка.

Дяченко, В. Д., Покас, П. М., Сухобоков, О. В. 1984. Древнерусское население Левобережной Украины (по материалам могильника у с. Каменное. В: Круц, С. І. (ред.). *Антропологические данные о составе древнего населения на территории Украины*. Киев: Наукова думка, с. 4-26.

Дяченко, В. Д., Покас, П. М. 1986. До антропології населення Північного Криму в епоху бронзи. *Археологія*, 53, с. 64-68.

Дяченко, В. Д. 1986. Антропологический состав средневековых восточных славян. В: Алексеев, В. П., Зубов, А. А. (ред.). *Проблемы эволюционной морфологии человека и его рас*. Москва: Наука, с. 234-242.

Дяченко, В. 1992. Не тільки чорнії брови, карії очі (антропологічні типи на етнічній території українського народу). *Віче*, 4, с. 114-122.

Дяченко, В. Д. 1993. Антропологічний склад Києва і його околиць у середньовіччі (XI—XIII ст.). В: Толочко, П. П. (ред.). *Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984–1989*. Київ: Наукова думка, с. 151-166.

Передмова. 1960. *Матеріали з антропології України*, 1, с. 3-5.

Покас, П. М., Назарова, Т. А., Дяченко, В. Д. 1988. Материалы по антропологии Акташского могильника. В: Бессонова, С. С. та ін. (ред.). *Акташский могильник скифского времени в Восточном Крыму.* Киев: Наукова думка, с. 118-144.

Сегеда, С. 2021. *Історична антропологія України*. Львів (б.в.).

S. P. Seheda
DSc., Chief Researcher, the Institute of Ethnology, the National Academy of Sciences of Ukraine, ORCID:0000-0001-6772-8387, sergij_segeda@ukr.net

VASYL D. DIACHENKO IN THE HISTORY OF UKRAINIAN ANTHROPOLOGY (TO THE 100th ANNIVERSARY OF HIS BIRTH)

The article examines the main directions and results of scientific activity of Vasyl Diachenko (1924–1996) whose name is closely associated with the revival of physical anthropology and the creation of a centre of this scientific discipline in the post-war Ukraine. The results of the large-scale research of the Ukrainian anthropological expedition by the Institute of Art Studies, Folklore and Ethnography of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR (1956–1963) under the leadership of the scientist are presented. V. Diachenko with the scholars surveyed more than 120 local groups of Ukrainians, national minorities of Ukraine, ethno-territorial groups of Poland, Moldova, Russia and Belarus. The main provisions of the fundamental monograph by V. Diachenko are analysed, the general characteristics are given, local variants of the anthropological composition of the Ukrainians are outlined, and the role of individual components in its formation are highlighted. Changes in the scientific research orientations were traced after the transfer of the Anthropological Group to the Institute of Archaeology of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR. Vasyl Diachenko had been focused on anthropology of the medieval population of Eastern Europe. He identified areas of six anthropological types on the territory of Ukraine, which differ from each other in terms of main diameters of the skull, the width of the face, the structure of the nasal area, etc. The author traced the origins of these types, which go back to the Mesolithic, Neolithic, Eneolithic and Bronze Ages. According to him, a leading role in the formation of the physical features of the medieval population of Ukraine belonged to the carriers of the Corded Ware cultures, the Scythians, and the Illyrian tribes of the 1st millennium BC — 1st millennium AD, to the population of the Cherniakhiv culture, to the Alans, to separate medieval Finno-speaking groups. The article emphasises the role of V. Diachenko in fostering scientific change, and his works have not lost their importance to these days.

K e y w o r d s: anthropology, anthropological composition of the Ukrainian people, origins of physical features of the medieval population of Ukraine.

References

Alekseeva, T. I. 1999. Istoriia izucheniia antropologichieskogo sostava vostochnykh slavian. In: Alekseeva, T. I. (ed.). *Vostochnye slavianie. Antropologiia i etnicheskaia istoriia.* Moskva: Nauchnyi mir.

Baran, V. D., Diachenko, V. D., Danylova, Ie. I. 1981. Ob odnom drievniem slavianskom chieriepie. In: Bidzilia, V. I. (ed.). *Ispolzovanie metodov estestviennykh nauk v arkhieologii.* Kyiv: Naukova dumka, p. 161-167.

Volkov, F. 1916. Antropologicheskiie osobiennosti ukrainskogo naroda. In: Volkov, F. et al. (eds.). *Ukrainskii narod v ego proshlom i nastoiashchiem*. Petrograd: Tipografiia t-va "Obshchestvennaia polza", p. 427-454.

Danylova, Ie. I., Shydenko, V. A., Diachenko, V. D., Seheda, S. P. 1982. Nestor-litopysets — antropologichna charakterystyka. *Arheologia*, 38, p. 3-16.

Diachenko, V. D. 1965. Antropologicheskoe issledovanie gagauzov Moldavskoi SSR. *Kratkie soobshcheniia Instituta etnografii AN SSSR*, p. 8-88.

Diachenko, V. D. 1965. *Antropolohichnyi sklad ukrainskoho narodu. Porivnialne doslidzhennia narodiv URSR i sumizhnykh terytorii*. Kyiv: Naukova dumka.

Diachenko, V. D., Pokas, P. M., Sukhobokov, O. V. 1984. Drievnierusskoie nasieleniie Levobierieznoi Ukrainy (po matierialam mogilnika u s. Kamiennoie). In: Kruts, S. I. (ed.). *Antropologichieskiie dannyie o sostavie drievniego nasieleniia na tierritorii Ukrainy*. Kyiv: Naukova dumka.

Diachenko, V. D., Pokas, P. M. 1986. Do antropolohii naselennia Pivnichnogo Krymu v epokhu bronzy. *Arheologia*, 53, p. 3-16.

Diachenko, V. D. 1986. Antropologicheskii sostav srednevekovykh vostochnych slavian. In: Alekseev, V. P., Zubov, A. A. (eds.). *Proplemy evolutsionnoj morfologii chelovieka i iego ras*. Moscow: Nauka, p. 234-242.

Diachenko, V. D. 1992. Ne tilky chornii brovy, karii ochi (antropolohichni typy na etnichnii terytorii ukrainskoho narodu). *Viche,* 4, p. 114-122.

Diachenko, V. D. 1993. Antropolohichnyi sklad Kyieva i iogo okolyts v seredniovichchi (XI—XIII st.). In: Tolochko, P. P. (ed.). *Starodavnii Kyiv*. *Arkheolohichni doslidzhennia 1984–1989*. Kyiv: Naukova dumka, p. 151-166.

Peredmova. 1960. *Materialy z antropolohii Ukrainy*, 1, p. 3-5.

Pokas, P. M., Nazarova, T. A., Diachenko, V. D. 1988. Matierialy po antropologii Aktashskogo mogilnika. In: Bessonova, S. S. et al. (eds.). *Aktashskii mogilnik skifskogo vriemieni v Vostochnom Krymu*. Kyiv: Naukova dumka, p. 118-144.

Seheda, S. 2021. *Istorychna antropolohiia Ukrainy*. Lviv (w. ed.).

СЕРГІЄВІ АНАТОЛІЙОВИЧУ СКОРОМУ — 75!

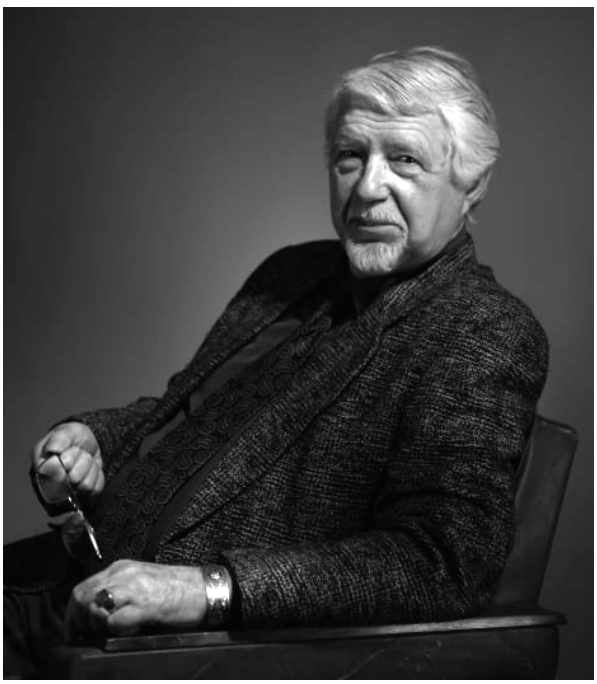

Цього року виповнюється 75 років знаному українському археологові Сергію Анатолійовичу Скорому, докторові історичних наук, професорові, завідувачеві відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України. Учений народився 14 грудня 1949 р. у містечку Старий Крим у родині Анатолія Кириловича Скорого та Євгенії Василівни Гордєєвої. Уже з дитинства хлопчика цікавили різноманітні старожитності, які можна було знайти в рідному давньому Солхаті майже скрізь.

Так вийшло, що шлях у науку майбутнього вченого не був прямим. По закінченні восьмирічної школи у 1966 р він вступає до Феодосійського політехнічного технікуму. З 1970 р. довелося попрацювати техніком-електриком на ковальсько-штамповочному заводі в м. Токмак. З 1970 р. він служить у армії, працюючи там кореспондентом військової газети. Після завершення служби в 1972 р. юнак влаштовується на роботу у військову частину в м. Судак.

Однак у душі молодого чоловіка жевріла жага до пізнання старожитностей, історичного пошуку, творчості. І доля, як це часто буває, дала реалізацію таким прагненням. У 1973 р. вдалось познайомитись із кримським археологом М. А. Форонджуло, а після цього під його керівництвом взяти участь у археологічних розкопках генуезької фортеці в м. Судак. Далі спілкування в археологічному середовищі подарувало молодому дослідникові знайомство з відомими фахівцями: А. О. Щепинським, Т. М. Висоцькою, пізніше — В. О. Колотухіним. У 1974 р. Сергій Анатолійович взяв участь у роботі ПівнічноКримської експедиції (археологічний загін під керівництвом В. О. Колотухіна), яка розкопува- ла скіфські кургани на Керченському півострові. У 1975 р. С. А. Скорий стає студентом історичного факультету Сімферопольського державного університету. У цей час там складається колектив творчої археологічної молоді, які у подальшому стануть відомими дослідниками. Компанію нашому ювілярові складали В. О. Кутайсов, В. М. Миц. Вони організовують та розвивають студентський археологічний клуб «Еос». Регулярними стають виїзди в археологічні експедиції, які досліджували Неаполь Скіфський, Усть-Альминське городище, кургани на Керченському півострові, поселення доби бронзи біля Феодосії.

Уже в університетські роки Сергій Анатолійович визначився зі своєю майбутньою спеціалізацією — скіфознавство. Видав низку статей, дві з яких — у «Советской археологии», центральному радянському профільному виданні тих років. Високу оцінку в 1978 р. отримала доповідь, присвячена скіфським мечам на Всесоюзній студентській археологічній конференції. Тоді ж фахівець знайомиться із корифеями скіфознавства Є. В. Черненком та Б. М. Мозолевським і під впливом спілку-

вання з ними готується розвивати свою наукову кар'єру.

У 1979 р. молодий дослідник вступає до аспірантури Інституту археології АН УРСР. Він працює під керівництвом видатних скіфознавців В. А. Іллінської (1979 р.), О. І. Тереножкіна (1979–1981 рр.), Е. В. Черненка (1981–1982 рр.). Веде науковий діалог із провідними фахівцями з вивчення доби раннього заліза на півдні Східної Європи Б. А. Шрамком, Г. І. Мелюковою, К. Ф. Смирновим, Л. К. Галаніною, Г. І. Смирновою, що неабияк розширює його науковий кругозір.

Тема кандидатської дисертації «Озброєння скіфського типу в Середній Європі (до питання про зв'язки Скіфії та населення Середньої Європи)» була не з найлегших, адже передбачала глибоке знання європейської літератури, ознайомлення з якою в радянські часи, як відомо, становило певні труднощі. Утім, старанна й послідовна праця долає всі перепони. Дисертацію було підготовлено і успішно захищено 1983 р.

У 1982 р. фахівець влаштовується на роботу до відділу археології раннього залізного віку Інституту археології АН УРСР, із яким він пов'язав усе своє життя. Пройшов тут шлях від молодшого наукового співробітника до завідувача. У відділі С. А. Скорий входить до наукової групи, яка працювала над дослідженням старожитностей раннього залізного віку Дніпровського Правобережного Лісостепу, очолюваної Г. Т. Ковпаненко. Ведеться активна польова робота на пам'ятках Лісостепового Правобережжя. Фахівець працює начальником загонів, заступником начальника експедиції. Узагальнення матеріалів розкопок, аналіз робіт попередників дав змогу підготувати й опублікувати у 1989 р. фундаментальну колективну монографію, присвячену пам'яткам скіфського часу Дніпровського Лісостепового Правобережжя. Пройшло вже 35 років, а ця книга не втратила своєї актуальності досі є настільною для багатьох археологів. У 1990 р. вийшла монографія вченого, присвячена видатному кургану скіфської архаїки — Переп'ятисі, який був розкопаний на Київщині ще в 1845 р.

С. А. Скорий, маючи досвід робіт і в степовому, й у лісостеповому регіонах, зацікавлюється відносинами скіфських кочових та аборигенних осілих племен Північного Причорномор'я, скіфською експансією в лісостеповий регіон. Так була сформульована тема докторської дисертації «Кочовики передскіфської та скіфської

доби в Дніпровському Правобережному Лісостепу (питання етнокультурної історії)». Провівши плідну роботу, автор успішно захищає дисертацію 1997 р. Викладену в ній концепцію взаємодії етносів, хвиль експансії кочовиків на північ, у середовище лісостепових аборигенів, високо оцінили фахівці, які широко залучають її до власних археологічних студій.

У 2002 р. співробітники відділу скіфо-сарматської археології обирають, а дирекція затверджує Сергія Анатолійовича Скорого завідувачем цього підрозділу. Ось уже понад два десятиліття він плідно керує відділом. За цей час помітно покращено науково-організаторську роботу. Регулярно проводяться спеціалізовані наукові конференції. Вшановується і продовжується робота попередників — видатних фахівців з археології доби раннього заліза: І. В. Фабриціус, Є. Ф. Покровської, О. І. Тереножкіна, В. А. Іллінської, Б. М. Мозолевського, Є. В. Черненка, С. С. Бессонової, В. П. Білозора.

У відділ прийшла ціла плеяда молодих учених, захищено низку дисертацій, багато з яких — під керівництвом професора. Серед них роботи О. Д. Могилова, Д. В. Каравайка, М. М. Дараган, С. А. Заднікова, О. В. Ромашко. Сьогодні учнями вченго є В. М. Окатенко, Р. В. Зимовець. У 2008 р. за вагомі наукові досягнення та організаторсько-освітню роботу фахівцеві присвоєно високе вчене звання «професор».

С. А. Скорий був і залишається активним польовим дослідником. За період незалежності України експедиції під його керівництвом дослідили низку знакових археологічних комплексів. Серед них — розкопки елітного скіфського Великого Рижанівського кургану,

здійснені в 1995—1998 рр. спільною Україно-Польською експедицією, яку він організував у співавторстві зі своїм другом і колегою польським професором Я. Хохоровським. Цей творчий тандем продовжив свої дослідження у 2000—2003 рр. на Мотронинському городищі на Черкащині, під час яких здійснено масштабні розкопки на оборонних спорудах, поселенських об'єктах цієї видатної пам'ятки. А також на некрополі городища, де зпоміж інших розкопано й великий курган Скіфська Могила V ст. до н.е. — один із наймасштабніших курганів, досліджених в Україні за часів незалежності Він містив два поховання скіфської знаті.

Довгі роки тривали роботи на одній із найвеличніших пам'яток доби раннього заліза в Європі — Більському городищі на Полтавщині. Вивчалась поселенська структура, поховальна обрядовість населення цього комплексу.

В останнє десятиліття дослідник активно працює над розкопками поховальних пам'яток доби раннього заліза на Харківщині, Кіровоградщині, Черкащині. Особливе значення мають дослідження біля с. Жаботин у Потясминні, де розкопано низьку доскіфських насипів, а також проведено повторні дослідження ключової пам'ятки доби скіфської архаїки — кургану № 524.

Ювіляр є автором та співавтором близько 400 різноманітних наукових праць, у тому числі 16 монографій. Його наукова спадщина досить велика і різноманітна. Серед неї узагальнення матеріалів відомих поховальних пам'яток скіфського часу: курганів біля Рижанівки, Стеблева, Переп'ятиха, Скіфська Могила, поблизу Більського городища. Низка статей і дві монографії, співатором яких він є, присвячені масштабним поселенським пам'яткам — Мотронинському городищу на Правобережжіжі Українського Лісостепу та Більському на Лівобережжі. Інші узагальнюючі роботи розглядають такі важливі питання археології доби раннього заліза на півдні Східної Європи, як культурогенез племен скіфського часу у Дніпровському Правобережному Лісостепу, перебування кіммерійців і скіфів на території Українського Лісостепу та їх взаємодія з місцевими аборигенними племенами.

Професор веде активну організаторську роботу. Він виступив редактором понад 40 монографій, наукових збірок, періодичних видань, а також є членом редколегій багатьох українських і закордонних наукових журналів, опонентом на захистах дисертацій.

Серед захоплень С. А. Скорого особливе місце належить поезії. Він і сам автор чудових віршів та прози. Видано 8 збірок його літературних творів.

На порозі свого ювілею Сергій Анатолійович перебуває у розквіті своїх творчих сил, активно працює та плекає численні плани. Колеги щиро бажають йому здоров'я, довгих літ, плідної праці на ниві археологічної науки!

О. Д. Могилов, Д. В. Каравайко

III ВСЕУКРАЇНСЬКА АРХЕОЛОГІЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ «ПУТИВЛЬСЬКІ ЧИТАННЯ»

Нинішній 2024 рік — ювілейний для відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України, провідного центру з вивчення історії стародавніх народів, імена яких ми знаємо (кіммерійці, скіфи, сармати, таври), а також безіменних племен, що мешкали на території України за доби раннього заліза. Науковий підрозділ є одним із найстаріших у зазначеному профільному Інституті НАН України: виповнилося 80 років від часу його створення.

Цій важливій події було присвячено Всеукраїнську наукову конференцію «III Путивльські читання», що відбулася в Музеї археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна 1–2 листопада цього року. Організаторами конференції стали: Інститут археології НАН України, Департамент культури, туризму та релігій Сумської обласної державної адміністрації, Комунальний заклад Сумської обласної ради «Державний історико-культурний заповідник у м. Путивлі» та Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна. До конференції було видано «Матеріали III Всеукраїнської археологічної конференції “Путивльські читання”», що містять 21 статтю.

Науковий форум проходив у форматах офлайн та онлайн через платформу ZOOM. Було заслухано 13 доповідей представників восьми наукових установ. Географія учасників доволі широка: Київ, Харків, Суми, Котельва, Путивль. На пленарному засіданні з вітальним словом виступили декан історичного факультету Каразінського університету к.і.н. С. Д. Литовченко, завідувач кафедри історіографії, джерелознавства та археології Каразінського університету д.і.н. С. І. Посохов, завідувач відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України проф. С. А. Скорий, директор Державного історико-культурного заповідника в м. Путивль С. В. Тупик.

Значна частина доповідей традиційно була присвячена пам’яткам лісостепової смуги, комплексам, що виявлені на них, та їх матеріальній культурі (доповіді Д. В. Каравайка, М. В. Хоружої, К. Ю. Пеляшека, О. С. Потоцького, І. Б. Шрамко, С. А. Заднікова, В. М. Окатенка, Є. М. Осадчого, О. В. Короті). У трьох із цих повідомлень мова йшла про найбільше укріплене поселення скіфського часу — Більське городище. Скіфську тематику вдало доповнила доповідь О. С. Дзнеладзе «Амулети з Червономаяцького могильника». Окремі аспекти мистецтва скіфської доби представлено в розробках Л. І. Бабенка та Ю. Б. Полідовича. У двох доповідях висвітлено діяльність історико-культурних заповідників в умовах російсько-української війни (Державний історико-культурний заповідник у м. Путивлі — С. В. Тупик та О. В. Качура, Історико-культурний заповідник «Більськ» — І. І. Корост).

Доповіді, які прозвучали, викликали значний інтерес, про що свідчили численні запитання і жвавий обмін думками. Відрадно, що, незважаючи на вельми складну воєнно-політичну ситуацію, археологи України намагаються, як і колись, працювати плідно, в усіх напрямах.

С. А. Скорий, Д. В Каравайко, С. В. Тупик, І. Б. Шрамко

АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК ЗМІСТУ ЖУРНАЛУ «АРХЕОЛОГІЯ» ЗА 2024 р.

Статті

Публікації археологічного матеріалу

Нові відкриття та знахідки

До історії стародавнього виробництва

Охорона пам'яток археології

Методи археологічних досліджень

Дискусії

Історія науки

Хроніка